

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

І.В. МАНОХІНА

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА
З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ
ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ
БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Дніпропетровськ
2012

УДК 37.003.42:376.64

ББК 74.6:74.200.6

М 15

Рецензенти:

Н.П. Волкова, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної педагогіки Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля;

О.О. Павленко, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов та професійної підготовки Академії митної служби України.

Манохіна І.В.

М 15

Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: навчальний посібник / І.В. Манохіна. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. – 276 с.

ISBN 978-966-434-231-2

У посібнику викладено навчальні матеріали для вивчення дисципліни «Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування». Посібник містить лекційний курс, план семінарських занять з авторською добіркою творчих завдань, педагогічних ситуацій, завдань для самостійної та індивідуальної роботи, короткий глосарій основних термінів. Запропоновано комплекс тренінгів і вправ для соціального педагога на формування особистісних якостей, діагностичні та дослідницькі методики для роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Посібник призначений для студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка», спеціалістів-практиків, волонтерів у сфері соціальної та соціально-педагогічної роботи і спрямований на оволодіння знаннями теоретичних основ соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також уміннями, які необхідні для ефективної організації практичної діяльності.

УДК 37.003.42:376.64

ББК 74.6:74.200.6

© І.В. Манохіна, 2012

© Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, оформлення, 2012

ISBN 978-966-434-231-2

ЗМІСТ

Вступ.....	6
ТЕМИ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ.....	10
Модуль I. Теоретичні засади соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.....	10
Тема 1. Історичні корені та сучасний стан сирітства в Україні.....	10
1.1. Дослідження проблеми сирітства у педагогічній науці.....	10
1.2. Становлення соціальних інститутів опікування дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків.....	13
1.3. Характеристика основних понять: «сирітство», «діти-сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування», «усиновлення».....	21
1.4. Причини сирітства і безпритульності: соціально-економічні, психологічні, медичні.....	28
1.5. Соціальна підтримка дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування.....	30
Тема 2. Система опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	34
2.1. Система органів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	34
2.2. Система державної опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	39
2.3. Сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	41
2.4. Зарубіжний досвід утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування.....	57
Тема 3. Соціально-правовий захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.....	67
3.1. Правове закріплення основ соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.....	67
3.2. Нормативно-правова база соціального захисту дітей-сиріт.....	70
3.3. Заходи соціального захисту дітей-сиріт.....	74
Модуль II. Психологія сирітства.....	82
Тема 1. Особливості становлення та розвитку особистості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	82
1.1. Психолого-педагогічна характеристика дітей, виховання яких відбувається поза родиною.....	82
1.2. Вікові особливості психофізичного розвитку дітей-сиріт.....	87
1.3. Стан і розвиток інтелектуальної сфери дітей у соціальних установах.....	89
1.4. Проблеми емоційно-вольового розвитку дітей-сиріт.....	91
1.5. Особливості сфери спілкування дітей-сиріт з дорослими та однолітками.....	93

1.6. Агресивність сиріт і її причини	96
1.7. Проблема статевої ідентифікації вихованців інтернатних закладів	97
Тема 2. Теорія депривації та її види. Зворотність процесу депривації.....	99
2.1. Емоційні проблеми дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	99
2.2. Поняття депривації та її види (материнська, сенсорна, соціальна, емоційна).....	102
2.3. Материнська депривація	104
2.4. «Образ Я» у дітей, що виховуються поза родиною	107
Тема 3. Проблеми соціалізації і адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Шляхи вирішення цих проблем у діяльності соціального педагога.....	111
3.1. Соціалізація як процес становлення соціальних відносин	111
3.2. Проблеми входження дитини-сироти в систему соціальних відносин.....	117
3.3. Соціальна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	120

Модуль III. Методика соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування .....

125

Тема 1. Соціально-педагогічні технології у роботі соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.....	125
1.1. Поняття соціальних технологій.....	125
1.2. Соціальна діагностика у роботі соціального педагога з дітьми-сиротами	130
1.3. Комплексна психолого-педагогічна діагностика.....	134
Тема 2. Професійно-особистісна компетентність соціального педагога у роботі з дітьми-сиротами	138
2.1. Професійний портрет соціального педагога	138
2.2. Морально-духовні риси особистості соціального працівника.....	141
2.3. Синдром професійного вигорання	147
2.4. Профілактика та корекція професійного вигорання.....	153
Тема 3. Модель взаємодії соціального педагога з дітьми-сиротами, виховання яких відбувається поза родиною	155
3.1. Напрями діяльності та функції соціального педагога у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.....	155
3.2. Основні методи роботи соціального педагога з дітьми-сиротами.....	159
3.3. Психокорекційна робота з дітьми-сиротами	167

3.4. Ефективні види та форми роботи з дітьми-сиротами.....	169
ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	177
Модуль I. Теоретичні засади соціально-педагогічної роботи	
з дітьми-сиротами та дітьми,	
позбавленими батьківського піклування	177
Семінарське заняття № 1–2	
Тема 1. Історичні корені та сучасний стан сирітства в Україні.....	177
Семінарське заняття № 3–4	
Тема 2. Система опіки дітей-сиріт та дітей,	
позбавлених батьківського піклування	179
Семінарське заняття № 5–6	
Тема 3. Соціально-правовий захист дітей-сиріт та дітей,	
позбавлених батьківського піклування в Україні	181
Модуль II. Психологія сирітства	184
Семінарське заняття № 7–8	
Тема 1. Особливості становлення та розвитку особистості	
дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	184
Семінарське заняття № 9–10	
Тема 2. Теорія депривації та її види. Зворотність процесу депривації.....	186
Семінарське заняття № 11–12	
Тема 3. Проблеми соціалізації і адаптації дітей-сиріт та дітей,	
позбавлених батьківського піклування. Шляхи вирішення цих	
проблем у діяльності соціального педагога	188
Модуль III. Методика соціально-педагогічної роботи	
з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими	
батьківського піклування.....	192
Семінарське заняття № 13–14	
Тема 1. Соціально-педагогічні технології у роботі	
соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми,	
позбавленими батьківського піклування	192
Семінарське заняття № 15–16	
Тема 2. Професійно-особистісна компетентність	
соціального педагога у роботі з дітьми-сиротами	195
Семінарське заняття № 17–18	
Тема 3. Модель взаємодії соціального педагога з дітьми-сиротами,	
виховання яких відбувається поза родиною	197
Тема 4. Психолого-педагогічна діагностика	
особливостей розвитку дітей-сиріт та дітей,	
позбавлених батьківського піклування	199
Тема 5. Створення соціально-педагогічного проекту.....	200
Контрольні завдання	203
Контрольні питання.....	212
Глосарій.....	214
Література.....	221

ВСТУП

У сучасному суспільстві висувуються якісно нові вимоги до особистості педагога, рівня його освіти та професійної кваліфікації. Підготовка такого фахівця можлива лише за умови глибокого, системного вивчення психолого-педагогічних дисциплін, що спрямовані на особистісно орієнтовану модель освітньої парадигми, на принципи гуманістичного спрямування навчального процесу.

Ця дисципліна є додатковою в структурі підготовки студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка». Вона спрямована на забезпечення загальнопедагогічної та спеціальної педагогічної компетентності фахівця, сприяє підвищенню компетентності та формуванню цілісного професійного мислення.

Мета дисципліни: формування готовності у майбутніх соціальних педагогів до роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, формування теоретичної бази, практичних навичок та особистісних якостей, необхідних при роботі із зазначеною категорією дітей.

Завдання дисципліни:

– оволодіння знаннями про особливості розвитку дітей-сиріт, специфіки роботи з ними в спеціально створених для цього закладах;

– формування в студентів професійних мотивів та цінностей соціально-педагогічної діяльності з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування;

– оволодіння основними методиками і технологіями цієї діяльності в різних формах влаштування дітей, виховання яких відбувається поза родиною;

– оволодіння соціально-педагогічними технологіями роботи з конкретною дитиною, дитячою групою, сім'єю, фахівцями.

Дисципліна містить три навчальних модулі (табл. 1), які є відносно самостійними, цілісними частинами реального навчально-виховного процесу: теоретичні засади соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування; психологія сирітства; методика соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Кожен навчальний модуль має чітку структуру, що поєднує *змістовий* (забезпечує аудиторне та самостійне вивчення навчального матеріалу), *технологічний* (передбачає впровадження інтерактивних технологій, реалізується через систему лекційних, семінарських, практичних занять, містить завдання й індивідуальні проекти для самостійної роботи та алгоритми їх виконання) і *контрольно-діагностичний* (забезпечує систему поточного і підсумкового контролю) компоненти.

Програма дисципліни розрахована на 144 год, з яких: лекційних – 18 год, практичних занять – 36, індивідуальної роботи – 15, самостійної роботи – 75 год.

Таблиця 1

Тема	Кількість годин, відведених на				
	лекції	практичні (семінарські) заняття	самостійну роботу	індивідуальну роботу	усього
МОДУЛЬ I					
Теоретичні засади соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування					
Тема 1. Історичні корені та сучасний стан сирітства в Україні	2	4	4	–	10
Тема 2. Система опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	2	4	6	2	14
Тема 3. Соціально-правовий захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні	2	4	6	2	14
МОДУЛЬ II					
Психологія сирітства					
Тема 1. Особливості становлення та розвитку особистості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	2	4	10	2	18
Тема 2. Теорія депривації та її види. Зворотність процесу депривації	2	4	6	1,5	13,5
Тема 3. Проблеми соціалізації і адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Шляхи вирішення цих проблем у діяльності соціального педагога	2	4	12	2	20
МОДУЛЬ III					
Методика соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування					
Тема 1. Соціально-педагогічні технології у роботі соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування	2	4	6	2	14

Тема	Кількість годин, відведених на				
	лекції	практичні (семінарські) заняття	самостійну роботу	індивідуальну роботу	усього
Тема 2. Професійно-особистісна компетентність соціального педагога у роботі з дітьми-сиротами	2	4	6	–	12
Тема 3. Модель взаємодії соціального педагога з дітьми-сиротами, виховання яких відбувається поза родиною	2	4	8	1,5	15,5
Тема 4. Психолого-педагогічна діагностика особливостей розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	–	–	5	2	7
Тема 5. Створення соціально-педагогічного проекту	–	–	6		6
Усього годин	18	36	75	15	144

У результаті вивчення цієї дисципліни студенти мають оволодіти:

– **знаннями:** історичних витоків феномену сирітства; теорій соціальної компетенції, соціалізації та адаптації; програмно-методичних документів та матеріалів для роботи з дітьми-сиротами; нормативно-правової бази, яка стосується соціального захисту дітей, що знаходяться в складній життєвій ситуації; передового педагогічного вітчизняного та зарубіжного досвіду соціально-педагогічної роботи з категорією «діти-сироти»; правового та соціального механізму профілактики негативних явищ та допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування; індивідуальних характеристик дітей, що залишилися без батьківської опіки, дітей-сиріт з особливими потребами;

– **базовими поняттями:** «сирітство», «діти-сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування», «опіка», «піклування», «патронат», «приймона родина», «депривація»; ефективними методами, формами, прийомами психолого-педагогічного впливу, засобами корекційного та компенсційного виховання; основами проектування та планування соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування;

– **уміннями:** застосовувати теоретичні знання для розв’язання педагогічних ситуацій у процесі взаємодії з дітьми, виховання яких відбувається поза родину; використовувати діагностичні та дослідні методики у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування; планувати, організовувати та координувати роботу із соціальної адаптації та реабілітації дітей-сиріт; здійснювати корекційну психолого-соціальну роботу з дітьми-сиротами за індивідуальною програмою; проводити тренінгові заняття з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування на основі передових технологій та досвіду за тематикою профілактики негативних явищ; здійснювати соціально-педагогічний супровід дитини-сироти.

Загальні положення

При переході від семестрових рейтингових оцінок з дисципліни до екзаменаційних викладач має використовувати таку шкалу:

- «відмінно» – 84–100% максимальної кількості балів;
- «добре» – 67–83% максимальної кількості балів;
- «задовільно» – 50–66% максимальної кількості балів;
- «незадовільно» – менше 50% максимальної кількості балів.

Максимальна кількість балів, яку отримує студент протягом вивчення дисципліни, становить 100 балів – у рамках трьох модулів.

Диференційована оцінка знань студентів здійснюється за результатами всіх видів виконаних завдань (розраховано в рамках семестру, максимально – 100 балів):

1. Робота на семінарському занятті (за одне заняття – 5 балів: підготовка теоретичного питання за темою заняття – 1 бал, участь в обговоренні проблеми на занятті – 1 бал, підготовка теоретичного повідомлення – 1 бал, виконання творчого чи практичного завдання – 2 бали);

2. Самостійна робота студентів (КСР та індивідуальна робота) – 20 балів;

3. Модульний контроль (40 балів: МРОД 1 – 10 балів, МРОД 2 – 15 балів, МРОД 3 – 15 балів);

4. Заохочення та покарання. Заохочення: творча відповідь – розкриття сутності педагогічної проблеми, яка не розглядалася на заняттях, – 5 балів; виступ на днях науки і педагогічних читаннях – 5 балів; участь у педагогічних конкурсах, олімпіадах – 5 балів; «бонус» – відвідування всіх лекцій і семінарських занять – 5 балів. Покарання: пропуски занять без поважних причин – мінус 2 бали за кожне заняття; не готовий до заняття – мінус 2 бали за кожне заняття.

ТЕМИ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Модуль I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Тема 1. ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ТА СУЧАСНИЙ СТАН СИРИТСТВА В УКРАЇНІ

1.1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СИРИТСТВА У ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

Науковий інтерес вітчизняних дослідників до проблеми сирітства за часовими межами збігається зі значним поширенням цього явища, що виникало в Україні в кризові періоди – після громадянської війни і революції 1917 р., після Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та після розпаду СРСР у 1991 р. Останню хвилю інтересу до цієї проблеми можна пояснити не лише збільшенням кількості бездоглядних дітей, але й низькою ефективністю діючої системи державного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених піклування батьків.

До початку ХХ ст. в Україні не існувало соціального явища масової безпритульності. Проблеми окремих дітей-сиріт, незаконнонароджених дітей тощо вирішувалися в межах сільської громади (якщо дитина належала до неї) або в системі спеціалізованих закладів (якщо дитина перебувала в місті). Оскільки до ХХ ст. сирітство існувало як поодинокі випадки, інтересу з боку психолого-педагогічної науки воно не викликало. Яскравим представником педагогічної науки, яка опікувалася знедоленими дітьми, у той час був Й. Песталоцці. Пізніше, в періоди Першої та Другої світових війн, явище сирітства набуло широких, катастрофічних для окремих держав розмірів. Як наслідок, були створені спеціалізовані заклади для дітей, які перебували без опіки батьків. Значного успіху та суспільної значущості набув досвід виховання безпритульних дітей А. Макаренка, В. Сороки-Росинського, Я. Корчака.

Результати організованої ними виховної діяльності набули поширення серед сучасників, постійно вивчаються і досліджуються з метою модернізації, апробування, запозичення та втілення в сучасний виховний процес.

Існує безліч різних поглядів на проблему сирітства, починаючи з глибокої давнини, на право батьків дарувати життя своїй дитині, причини, що викликали еволюцію цих поглядів.

З прадавніх часів суспільство і держава, розвиваючись, розробляли різноманітні механізми захисту себе від маргінальних прошарків, аби утримати соціальну рівновагу та стабільність. Відомо, що в стародавніх суспільствах всіх, хто були «баластом», нездатним прогодувати себе, знищували. Навіть в античному світі, де людину проголошували винятковим створінням, Аристотель вважав справедливим і розумним закон, який забороняв годувати дитину-каліку, а Сенека – за необхідне топити слабких дітей та калік. Зауважимо, що існуючі в сучасному суспільстві погляди на необхідність надання допомоги сиротам і на існуючу заборону дітовбивства прийшли разом з християнськими ідеями. Саме християнство проголосило культ милосердя та добротності для заможних і культ жебрацтва для бідних та знедолених («блаженство» бідних та убогих), що викликало хвилю безпритульності у часи середньовіччя, коли навіть здорових людей і дітей калічили, продавали з метою заробітку.

Проте вже за часів середньовіччя стали з'являтися і поширюватися богадільні – благодійні закриті заклади для догляду позашлюбних дітей і сиріт. Поступово церква взяла на себе турботу про дітей, які мали бідних батьків, а також про сиріт.

З виникненням Київської Русі на території Східної Європи знайшли прихильність античні та західноєвропейські ідеї навчання і виховання дітей-сиріт, яке відбувалося в школах при церквах і монастирях. Турбота про сиріт, бідних, хворих людей – традиційна риса українського характеру і вважається проявом гуманізму, дією, що освячується Богом.

За часів царювання Петра I була вироблена державна політика щодо безпритульних дітей. Опікунство благодійне і церковне поступово переходило до державних закладів (перші відкрито в 1706 р.), які називалися будинками для підкидьків або для ганебно народжених дітей.

У другій половині XVIII ст. були організовані державні притуки для безпритульних у Санкт-Петербурзі та Москві, а в 30-х–40-х рр. XIX ст. в Москві й інших містах імперії почали відкриватися заклади під назвою «дитячі притуки». Для організації їх дуже багато зробив В. Одоєвський. У цей період в Україні дітей-сиріт, якщо їх не всиновлювали родичі чи інші громадяни, передавали на виховання в притуки і школи при церковних закладах. Вони були спочатку козачками, а потім панськими прислугами, які мало чим відрізнялися від звичайних кріпаків. Існували ще притулки, в яких тимчасово могли перебувати діти, які загубилися або яких вимушено залишили батьки.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. були створені сільськогосподарські та церковноприходські притулки, де утримувалися сироти, напівсироти і діти від 3 до 10 років найбільшого населення. У цей же період у великих містах імперії, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, виникли філантропічні (благодійні) товариства і союзи, які створювали ясла-притулки для бездоглядних дітей. Але через нестабільне фінансування, організаційну недосконалість, відсутність професіоналів-доглядачів і вихователів ця

благодійна діяльність не могла істотно зменшити смертність дітей раннього віку.

Уперше дитяча безпритульність в Україні набула масовості в 1920-х рр. XX ст. Громадянську війну та іноземну військову інтервенцію змінили такі, не менш небезпечні й тяжкі явища, як засуха 1921 р. та неврожай 1922–24 рр., що посіяли голод, безробіття, зростання дитячої безпритульності та злочинності.

У 1919–1920 рр. в Україні кожна восьма дитина була безпритульною, що становило близько 950 тис. дітей. Ці цифри постійно зростали: у 1923 р. безпритульних дітей було вже близько 1,5 млн (табл. 2).

Таблиця 2

Причини дитячої безпритульності в постреволуційній Україні

Причини					
Базові		Похідні			
Соціально-політичні	Економічні	Етнічні	Соціальні	Психофізіологічні	Медичні
Революція, громадянська війна, евакуація, біженство, реевакуація	Неврожай, безробіття, нужда, голод, розформування установ	Братовбивчий характер громадянської війни, міграційні процеси, інспірованість голоду	Бездоглядність, напівсирітство, криза сімейних стосунків, жорстоке поводження, експлуатація, «антисоціальні» впливи оточення, безробіття	Схильність до бродяжництва фізична дефективність, розумова дефективність	Інфекційні хвороби; вживання алкоголю, вживання наркотиків

Повторна хвиля дитячої безпритульності була викликана Великою Вітчизняною війною, коли мільйони дітей опинилися на вулиці. Можна припустити, що саме тоді сирітство стало наймасовішим явищем за всю історію України. Усі діти-сироти зазначеного періоду були проголошені «державними», чіткі дії уряду швидко розподілили їх по закладах державного виховання. Слід враховувати й ідеологічний чинник – згуртованість тодішнього суспільства, коли лихо війни розглядалося як спільна проблема, і для подолання її наслідків було докладено всіх зусиль. У післявоєнні роки система соціального захисту дітей-сиріт спиралася на непомітну повсякденну допомогу пересічних громадян: сотні тисяч людей брали сиріт на виховання (більше половини всіх дітей потрапляло у сім'ї). До 1953 р. їх частка зросла до 73,4% по РСФСР. Об'єктивно подіяв і фактор часу: діти воєнних років у середині 50-х подорослішали, і проблема розв'язалася сама собою.

Після 1991 р. спільною для пострадянських держав стала третя широкомасштабна хвиля дитячої безпритульності й бездоглядності. І хоча первинними причинами її виникнення ми вважаємо руйнацію економічної

інфраструктури держави, однак те, що вже протягом 15 років її не вдається подолати, свідчить про існування та провідний характер глибинних чинників, а саме – нівелювання, знецінення ролі й значення основних інститутів виховання – сім'ї та школи. Тобто макрочинники виступають як зовнішня причина, «поштовх» до виникнення безпритульності, а глибинна причина полягає в руйнації мікросередовища.

1.2. СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ ОПІКУВАННЯ ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ЯКІ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ ПІКЛУВАННЯ БАТЬКІВ

Історичні джерела свідчать, що перші виховні будинки для покинутих дітей з'явилися при церквах м. Кесарія (Мала Азія) за ініціативою єпископа Василя Кесарійського.

Історія створення інституційних закладів опіки й перебування в них дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, сягає своїм корінням у далеке минуле. Перший такий заклад з'явився в Константинополі 335 р.; притулки для сиріт створювалися священнослужителями в Італії в епоху середньовіччя як спосіб боротьби з дітовбивством. Прикладом такого притулку може бути той, що з'явився 787 р. в Мілані.

У 1212 р. було засновано шпиталь Сан Спіріто в Римі. Згодом подібні установи відкрилися в інших містах Італії. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. найбільша їх кількість існувала у Флоренції.

Поступово такі заклади набули поширення в інших країнах Європи, здебільшого у Франції. Саме французьку модель опікування безпритульними дітьми запозичила Російська імперія.

Поява основних форм такої опіки – індивідуальної і громадської – припадає на період виникнення феодальної власності. В епоху Київської Русі найбільшими осередками, що опікувалися безпритульними і бездоглядними дітьми, потерпілими від стихійного лиха або спустошливої війни, стають церкви і монастирі. Майже двохтисячолітня історія християнства мала результатом внесення в скарбницю світової культури ідеалу всеохоплюючої любові як основи людського буття, а ідея християнського милосердя, що, звернена до душі і серця людини, увійшла до фундаментальних норм людської моралі, стала провідною ідеєю діяльності благодійників різних часів і народів.

У «Повісті минулих літ» літописця Нестора згадується про те, що прийнявши християнство, Володимир Святославович розпочав будівництво лікарень, притулків і богаділень, особливо турбуючись про хворих, калічних, убогих і осиротілих дітей. Проїнявшись духом християнських повчань, Володимир, за свідченням літопису, не лише доручив опіку й нагляд над сиротами своїм підданим, а й сам «роздав сиротам, вдовам та вбогим велику милостину». Він велів усім нужденним приходити на княжий двір, брати їжу і питво, а для немічних і хворих повелів зробити вози,

куди клали хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед, квас і возили містом, роздаючи німечним і сиротам.

Прагнучи розвинути благодійництво в галузі опіки над безпритульними дітьми, надати йому організованого характеру, князь Володимир у 996 р. видав указ, який офіційно зобов'язував духовенство і церковні структури надавати громадську допомогу чи соціальну опіку лікарням, притулкам для одиноких тощо; для благодійних закладів встановлювала-ся «десятина».

За часів правління Ярослава Мудрого було засноване училище для сиріт, в якому перебували під опікою і навчалися за кошти князів 300 юнаків. Найбільше піклувався про сиріт онук Ярослава Мудрого – Володимир Мономах. У своїх «Повчаннях» він особливо наголошував на важливості дотримання такого обов'язку, як захист сиріт, що розглядався ним у контексті християнського вчення і передбачав виховання в них любові до ближнього, нужденного, плекання широкого кола моральних якостей. Було укладено статут, згідно з яким духовенство мало надавати громадську підтримку чи соціальну опіку тим, хто цього потребував.

Допомагали сиротам князі Ізяслав та Всеволод Ярославовичі. За їхнього правління був широко відомий єпископ Переяславський Єфрем, який побудував для бідних і сиріт лікарні, призначив їм медиків, встановив повсюдний безкоштовний догляд і лікування хворих дітей.

Поряд з діяльністю, яка мала рятувальний характер (нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати в'язня), опіка передбачала й виховання сиріт. Свідченням цього може бути утвердження у педагогічній термінології того періоду тотожності понять «виховання» і «піклування». Різниця у їх застосуванні пов'язувалася із соціальним походженням дитини: перше використовувалося стосовно дітей заможних батьків, тоді як друге передбачало здійснення добродійних дій стосовно дітей, чия сім'я належала до найнижчих прошарків населення. Реалізовувалося піклування через створення при божих будинках притулків для хворих, підкидьків, сиріт. Їхня діяльність регулювалася «Правдою Руською», де визначалося, що опікуном дитини після смерті її батьків призначається хтось із близьких родичів або вітчим. На опікуна покладалася обов'язок годувати, одягати сироту, забезпечувати збереження її спадщини до досягнення повноліття. Педагогічні функції полягали у «печалуванні», тобто турботі, яка нічим не відрізнялася б від турботи про рідних дітей.

Для малят-підкидьків, чії матері були невідомі, створювалися притулки при скудельницях, могильниках – божедомки, що перебували у віданні міських громад і організовували свою діяльність на засадах християнського вчення.

У літературних пам'ятках давньої Русі (X–XIV ст.) відображено чималий пласт соціальних проблем, що справляли потужний вплив на виховання дітей, вияв турботи про них. У «Житті Феодосія Печерського», у жи-

тіях Олександра Невського та Сергія Радонезького (XIII–XV ст.), у «Домострої» та «Повісті про Горе Злощастя» (XVI ст.) порушуються соціальні проблеми родини, батьків і дітей, підготовки дітей до життя, вирішення сімейних, суспільних і соціальних конфліктів; наведено зразки праведного життя, належного виконання обов'язків щодо порядку в родині, в домі, дотримання вимог «божого життя», лунає заклик до милосердя, добросердя. Автори спонукали людину поспішати чинити добро, що, на їхнє переконання, сприяло спільним інтересам, приносило користь як кожній окремій людині, так і суспільству загалом. У названих літературних пам'ятках лейтмотивом є турбота про дітей-сиріт, допомога знедоленим і хворим у парадигмі християнського вчення.

Татаро-монгольська навала згубно позначилася на розвитку Київської Русі, піклуванні про знедолених дітей. До занепаду громадської опіки над ними спричинилася і «чорна смерть» (епідемія чуми), яка лютувала понад 70 років (1352–1425) і виморила майже все міське населення. Тільки у XV ст. справа опіки над безпритульними дітьми почала потроху відроджуватися. Основними осередками, де знаходили собі притулок нужденні діти, були монастирі. Позитивну роль у цьому відіграли братства (общини міського населення), що виникають у середині XV ст.

У Російській державі, до якої в середині XVII ст. була приєднана більша частина України, ідея розгортання системи громадської опіки почала реалізовуватися за часів правління царя Федора Олексійовича. Було видано наказ (1682 р.) про відкриття спеціальних будинків для знедолених дітей. У цих закладах, що перебували на повному державному утриманні, дітей навчали грамоти і ремесел, які «в усіх випадках потрібні», готуючи їх у такий спосіб до самостійного життя у тогочасному соціумі. На зміну характерній для попередніх періодів суспільного розвитку настанови «любові до вбогих, юридивих», що була заснована на вірі у спасіння душі, приходиться необхідність забезпечити потреби держави в грамотних ремісниках. Деякою мірою це пояснювалося нестачею робочих рук і баченням у дітях-сиротах можливого способу розв'язання цієї проблеми. Після завершення навчання в спеціальних закладах дітей передавали приватним особам і релігійним установам як додаткових робітників, які працювали безкоштовно. Подібна опіка була найбільш примітивною формою турботи суспільства і держави про малолітніх, а дитина, яка залишилася без батьків, «била чолом особі, яка погодилася взяти її до себе», чим забезпечувала собі прожиття. Означена система піклування проіснувала майже до XVIII ст.

У цей же період існував приказ громадської опіки, який вирішував справи «немічних та вбогих» і дітей-сиріт. Патріарх Никон дістав від царя право приймати від бездоглядних і безпритульних скарги та побажання з подальшим їх передаванням царю. До цієї категорії населення належали насамперед діти бідних селян-общинників, яких у X–XIV ст. на Русі називали сиротами. Пізніше термін «сирота» було витіснено терміном «селя-

ни» (у давніх актах і грамотах); у XVI–XVII ст. «сиротами» почали називати не лише селян, посадських людей, стрілецьких та солдатських дружин, а й дітей, які внаслідок різних причин залишилися без піклування батьків.

Отже, можна стверджувати, що поняття сирітства було неоднорідним. Воно охоплювало як дітей-сиріт, які втратили батьків, так і соціальних сиріт, яких у зв'язку з історичними традиціями вилучали із сім'ї і передавали на виховання в інші родини, що зумовлювало появу так званого штучного сирітства.

Ця тенденція збереглася в Російській імперії і надалі, коли функціонувала вже значна кількість навчальних закладів закритого типу. До таких закладів дітей часто відправляли всупереч їхнім бажанням (створення «вдаваного сирітства»), сподіваючись у такий протиприродний спосіб виховати «нову породу» російських громадян.

У першій половині XVIII ст. на українських землях сформувалася своєрідна система добродійності й опіки. На Правобережжі значний внесок у розвиток опікунської діяльності зробили православні церковні братства та окремі меценати (князі Острозькі, гетьман Сагайдачний та ін.), представники козацтва, монастирі василіянок, які виявляли турботу про бідних, німечних, хворих дітей. Започатковані у цих закладах зміст і методи діяльності, як і сама опікунська практика, мали тенденцію до посилення виховного характеру, забезпечення адаптації вихованців до умов тогочасного суспільства. Тут усталилася певна спільність морально-духовних умов, на ґрунті яких формувалася своєрідна система добродійності й опіки. Пізніше вона стає орієнтиром для суспільної педагогіки загалом.

Необхідність створення суспільних закладів опіки у другій половині XVIII ст. зумовлювалася зростанням дітовбивства – проблеми, що непокоїла уряд, спонукаючи до пошуку адекватних способів її вирішення. У 1764 р. Катерина II відкрила у Москві Виховний будинок, який працював за спеціально розробленою програмою. Основна мета цієї програми полягала у перетворенні сиріт на людей, які увібрали кращі ідеї освіти. Імператриця виділила на цей заклад 100 000 крб власного капіталу, інші гроші надходили від добровільних жертвників.

Проект Виховного будинку був підготовлений реформатором І. Бецьким. Згідно з розробленою ним програмою, цей заклад мав очолювати головний попечитель, який повинен був мати добру освіту, досвід виховання дітей, уміти вести господарство. Піклувальна рада складалася з шести знатних осіб, на яких покладався обов'язок допомагати в здійсненні контролю за станом справ і коштами, що надходили на його утримання.

У Виховному будинку працювали головний наглядач і головна наглядачка, скарбник, економка, лікар, повивальна бабка, два священики, годувальниця, няньки (кріпосні й вільні) для найменших дітей, учителі словесності. Кількість працівників змінювалася відповідно до кількості дітей, чим прагнули створити сприятливі умови для їх утримання та виховання.

Від 3 до 6 років дівчата і хлопчики жили разом і виконували різні види легкої праці. З 7 до 11 років діти відвідували школу (1 година на день), де вивчали основи віри та читання. Хлопчиків навчали плести панчохи, ковпаки, сіті, залучали до роботи в саду. Дівчата опановували навички прядіння, ткацтва стрічок, плетіння мережив. З 11 до 14 років хлопчики продовжували навчатися означених ремесел, а дівчата, крім подальшого вдосконалення названих навичок, навчалися пекти хліб, прати, виконувати різноманітні хатні справи. Заняття в школі включали письмо, арифметику, катехізис. Починаючи з 14–15-річного віку, хлопчиків віддавали на навчання в різні майстерні (за вибором) на 4–5 років.

Про рівень навчання в Московському виховному будинку свідчить той факт, що після завершення навчання в ньому вихованці вступали до університетів, медико-хірургічних академій, а вихованки працювали наставницями чи вчительками. У міру завершення терміну перебування дітей у закладі й виходу з нього, на їхні місця приймали осиротілих дітей обох статей військових обер-офіцерів і чиновників цивільної служби до 9-го класу включно. Перевага надавалася повним сиротам. Вихованці чоловічої статі були зобов'язані після виходу з виховного будинку працювати протягом шести років за місцем призначення, а жіночої статі присвячувати себе званню класних дам у навчальних закладах, наставниць, виховательок або вчительок у приватних будинках як у столицях, так і в губерніях, продовжуючи служіння в цих званнях також не менше шести років, за винятком випадків одруження.

Московський виховний будинок розглядався не лише як місце утримання безпритульних дітей, а і як заклад, що забезпечував їхнє виховання, формування вмінь і навичок, які могли стати їм у нагоді в майбутній самостійній життєдіяльності, забезпечуючи в такий спосіб соціальну адаптацію в суспільстві.

Будинок, в якому розміщувався притулок, був найграндіознішою і найкрасивішою спорудою такого призначення в Європі. Однак, незважаючи на це і добрі наміри І. Бецького, зафіксовані ним у розробленій програмі, умови перебування в притулку бажали бути кращими. Підтвердженням цього можуть бути такі факти: з 523 дітей, які перебували в Московському притулку в 1764 р., 424 дитини померли того ж року; в 1767 р. 1074 з 1089 дітей, які були зараховані до цього закладу на виховання, також померли. Основна причина великої дитячої смертності полягала у відсутності необхідної кількості годувальниць для немовлят, а також в інших порушеннях, які допускалися обслуговуючим персоналом та керівництвом.

Отже, наміри І. Бецького дати безпритульним дітям освіту й виховання не були реалізовані повною мірою. З метою поліпшення ситуації, насамперед забезпечення належної опіки й годування немовлят, було вирішено віддавати їх годувальницям у навколишні села. Годувальниці отримували платню в розмірі 2 крб на місяць та доплату в такому ж розмірі,

якщо через дев'ять місяців (згодом у віці п'яти років) дитина поверталася до притулку живою.

Під керівництвом І. Бецького і за погодженням з імператрицею Катериною II було збудовано ще два притулки для виховання підкинутих дітей з нового класу міщан: один у Санкт-Петербурзі (1770 р.), другий – у Ярославлі (1786 р.).

Катерина II створила також особливе відомство – Приказ громадського піклування, до якого належали позашлюбні діти до повноліття. У 1775 р. такі прикази були відкриті в кожній губернії. На них покладалися різноманітні завдання, зокрема такі, як: піклування і нагляд за відкриттям і діяльністю народних шкіл, сирітських будинків для утримання і виховання сиріт чоловічої і жіночої статі, які залишилися після втрати батьків без засобів для існування та ін.

У 1802 р. Міністерство внутрішніх справ приймає «Проект положення о нищих», згідно з яким починають створюватися губернські попечительські ради. Їх обов'язок полягав у розміщенні дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, чоловічої статі до 8 років і жіночої статі до 14 років у сім'ях і виховних будинках. Цим положенням було започатковано відкриття виховних будинків і дитячих притулків не лише у великих містах, а й у провінції.

У 1807 р. запроваджується міське виховання, яке полягало в тому, що матерям надавали можливість виховувати своїх дітей удома за певну плату до 7-річного віку.

У 1828 р. приймається закон про заборону подальшого відкриття виховних будинків у губерніях. Усіх дітей, що перебували на той час у губернських притулках, відправляли для подальшого утримання у сільську місцевість, де опікування здійснювалося переважно за рахунок приватної благодійної підтримки. Як наслідок, до сирітських будинків, що розташовувалися у великих містах, почали привозити значну кількість немовлят. Ситуація почала налагоджуватися лише зі створенням земських установ і міських управ.

Існувала й така форма опіки над дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків, як патронат. У початковому варіанті ця форма стосувалася переважно малолітніх злочинців і передбачала надання їм допомоги у набутті професійних навичок для подальшого працевлаштування. З цією метою створювалися благодійні притулки, завдання яких полягало у формуванні у вихованців необхідних професійних навичок та залученні їх «до справи», враховуючи особистісні нахили та здібності.

У виховних будинках, які здійснювали патронат, влаштовувалися не лише майстерні, а й спеціальні навчальні класи, де готували фельдшерів, сільських учителів, повивальних бабок, няньок, телеграфістів, шкіперів для торговельного флоту. Виховний будинок поставав центром опіки й піклування на певній території.

Пізніше вихованців притулків почали передавати до сім'ї «на виховування», що було затверджено «Учреждением для управления губер-

ний» від 7 листопада 1775 р. До таких сімей ставилися певні вимоги: забезпечувати здоровий розвиток дитини, сприяти здобуттю нею початкової освіти, оволодінню трудовими навичками для самостійної діяльності у майбутньому. Однак ці вимоги не завжди виконувалися, адже дитину на вигодовування брали зазвичай родини, що належали до найбідніших верств населення, розраховуючи завдяки цьому одержати певну винагороду. Винагорода була більшою у випадку, коли на виховання брали зовсім маленьку дитину, яка ще не могла допомагати у господарстві. Поступово (після досягнення дитиною 12–14 років) виплати скорочувалися або припинялися зовсім, що обґрунтовувалося використанням дитячої праці у господарстві. Тому непоодинокими були випадки, коли прийняття дитини у родину розглядалося на рівні «промислу», тобто її використовували як робочу силу. Заможні громадяни обирали таку форму опіки, як усиновлення.

Подальші пошуки способів поліпшити умови утримання та виховання безпритульних дітей зумовлювалися невпинним зростанням їх кількості, насамперед за рахунок збільшення кількості немовлят, народжених поза шлюбом. Як правило, матерями ставали молоді селянки, які приїздили до міст і працювали служницями. Саме бідність молодих жінок, які не могли залишити роботу й доглядати дітей, призводила до того, що вони їх залишали. До другої половини XIX ст. до Московського притулку щороку потрапляло 17 000 дітей, у цей же час було проведено деякі реформи щодо їх перебування в закладі.

Соціальна політика Росії у першій половині XIX ст. значною мірою відображала її історичний розвиток. Опікування безпритульними і бездоглядними дітьми стає складовою державної політики. Держава починає регламентувати будь-яку добродійну діяльність у цій галузі. За словами О. Разведьонової, на цей час була створена і сформована основа системи соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Більш інтенсивною стає участь держави у галузі суспільної опіки малолітніх. Формується мережа закладів з опіки безпритульних дітей і законодавчо-правові засади регулювання діяльності системи піклування про неповнолітніх сиріт і дітей, які опинилися в тяжкій життєвій ситуації, всіх громадських станів.

Долею дітей-сиріт, сліпих і глухих опікувалася дружина імператора Павла I, імператриця Марія Федорівна. Після її смерті (1854 р.) було створено Відомство закладів імператриці Марії, яке контролювало сирітські притулки, інститути шляхетних дівчат, жіночі училища та гімназії, школи для глухонімих та сліпих. Згодом це Відомство очолювали інші імператриці.

У віданні Відомства перебували спочатку лише виховні будинки, в яких виховувалися й одержували освіту незаконнонароджені діти та діти-сироти. Юнаки утримувалися до 21 року, а дівчата – до 19. Ті, хто засвоїв грамоту, мали можливість навчатися ремесел: кравецької справи, шваць-

кої справи, вишивання, ткацтва, інших видів рукоділля, ведення домашнього господарства тощо.

У 1837 р. до системи закладів Відомства імператриці Марії зараховуються і дитячі притулки. Перший такий притулок було відкрито у Петербурзі при Будинку піклування трудящих на кошти фабриканта і мецената О. Демидова. Притулок призначався для дітей, яких залишали матері, які йшли на заробітки, і здійснював денний нагляд за дітьми робітниць демидівських промислових підприємств. Незабаром у різних місцях Петербурга було відкрито ще чотири аналогічні навчально-виховні заклади.

Досить відомим на той час був притулок принца Петра Георгійовича Ольденбурзького у С.-Петербурзі. Він мав чоловіче і жіноче відділення. Хлопчики здобували освіту в обсязі тогочасної початкової школи, навчалися якогось ремесла й отримували направлення до реального училища, а дівчата навчалися за програмою гімназії й педагогічного класу. У притулку функціонувала музична й художня школи, годинникова, слюсарно-механічна, швейна майстерні.

Велика роль у створенні дитячих притулків належала В. Одоєвському. У 1837 р. він очолив «Комитет главного попечительства о детских приютах», розробив «Положение о детских приютах», яким передбачалося запровадження в цих закладах релігійно-морального виховання, зміцнення фізичного здоров'я дітей, розвиток їхніх розумових здібностей. Дітей молодшого віку мали навчати читання, письма, початкам арифметики, а старшого віку – чотирьох правил арифметики. Однак на практиці губернські притулки не надавали належної уваги безпритульним дітям, свідченням чого була їх велика смертність. З огляду на це, уряд призупинив діяльність виховних будинків, що підпорядковувалися губернським попечительствам; ці заклади знову були перенесені у столичні міста.

Наприкінці першої половини XIX ст. активізується діяльність притулків при монастирях, які залишалися найбільш поширеною формою благодійності православної церкви. У тих губерніях, де не було ані виховних, ані сирітських будинків, прийняті від поліції підкидьки і сироти згідно зі ст. 545 Статуту суспільної опіки не розподілялися за добродійниками, а залишалися при благодійних закладах і притулках, які діяли при монастирях.

Початок другої половини XIX ст. став рубежем, який розділив дві епохи в історії Російської імперії, до складу якої входила і Україна, в економічному, соціально-політичному та культурному аспектах. Нові умови життя висунули більш високі вимоги до культурного рівня населення – виникла необхідність не лише в елементарній грамотності, а й у більш серйозних, освітніх, а почасти і професійних знаннях.

Допомога дітям-сиротам та дітям, які залишилися без піклування батьків, набуває статусу значущої громадської справи в період стрімкого утвердження в країні ринкових умов з усіма наслідками, що з цього випливали: аграрним перенаселенням, розпадом традиційного селянського способу життя, безробіттям, зростанням кількості населення в містах.

Звичним явищем стає збільшення безпритульних дітей, які мандрували світом доти, поки не знаходили собі вигідне ремесло, що переважно полягало у майстерних крадіжках чужої власності, і доти, поки не потрапляли до в'язниці.

У цей період склалася ситуація, за якої прискорений реформами процес самоідентифікації у суспільстві й нагальна потреба держави вирішувати соціальні проблеми, що посилювалися під впливом капіталістичної модернізації господарства, спонукали самодержавство, з одного боку, й суспільство, з іншого, до співробітництва в галузі допомоги соціально неблагополучному населенню, зокрема шляхом визначення і встановлення конкретних форм опіки над знедоленими дітьми, які могли б забезпечити належний рівень виховання і навчання, професійної підготовки в контексті подальшої адаптації у відкритому соціальному середовищі.

1.3. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ: «СИРІТСТВО», «ДІТИ-СИРОТИ», «ДІТИ, ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ», «УСИНОВЛЕННЯ»

Здавна у нашій країні побутує вислів: «Діти – наше майбутнє». Мабуть, нікого не треба переконувати в тому, що майбутнє нашої країни залежить від того, якими підростають сьогодні її найменші громадяни.

Станом на 1 січня 2012 р., в Україні проживало 95956 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, майже 80% з них є сиротами при живих батьках. Щороку в Україні близько 8 тис. дітей залишаються без батьківського піклування, зокрема через складні життєві обставини, безвідповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків і жорстоке поводження з дитиною, вживання батьками алкоголю, наркотичних засобів.

Станом на 27 вересня 2012 р., за даними Прес-служби Президента, в Україні налічувалося близько 96 тис. дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, з яких майже 16 тис. усе ще виховуються в інтернатних закладах.

Поняття втрати батьків дитиною у наш час має два значення: перше – традиційне – смерть батьків, друге – відсутність піклування над дітьми з боку батьків, що зумовлено різними причинами і, відповідно, різним соціальним статусом (табл. 3).

Юридичне визначення категорій «діти-сироти» і «діти, позбавлені батьківського піклування», подано в Законі України «Про охорону дитинства»: «Дитина-сирота – дитина, у якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування, – це діти, батьки яких: позбавлені батьківських прав; дітей відібрано без позбавлення батьків батьківських прав; визнані відсутніми безвісти; визнані недієздатними; оголошені померлими; відбувають покарання в місцях позбавлення волі; перебувають під вартою на час слідства; розшукуються органами

внутрішніх справ через ухиляння від сплати аліментів; відсутність відомостей про їхнє місцезнаходження; через тривалу хворобу не мають змогу виконувати батьківські обов'язки; підкинуті діти; батьки яких невідомі; безпритульні діти».

Таблиця 3

Соціальний статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Статус	Причини сирітства і браку батьківської опіки та піклування	Юридичні документи, які підтверджують соціальний статус	Можлива форма виховання
Дитина-сирота	Батьки померли або загинули	Свідоцтво про смерть обох батьків. Якщо дитину виховувала одинока мати, має бути свідоцтво про смерть матері та довідка з органу, реєстрації актів цивільного стану, що батько дитини записаний за вказівкою матері, згідно зі ст. 135 Сімейного кодексу України	Усиновлення, прийомна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Батьки оголошені померлим	Рішення суду про оголошення батьків (фізичної особи) померлими та свідоцтво про смерть, яке видається органами реєстрації актів цивільного стану на підставі рішення суду. Згідно зі ст. 46 Цивільного кодексу України фізична особа може бути оголошена померлою, якщо: – у місті постійного проживання цієї особи немає відомостей про її перебування протягом 3 років; – вона зникла безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку; – після 6 місяців з часу зникнення за вказаних обставин; – зникла безвісти у зв'язку з воєнними діями – після 2 років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин суд може оголосити фізичну особу померлою і до цього строку, але не раніше 6 місяців. Див. також ст. 47 Цивільного кодексу України про правові наслідки оголошення фізичної особи померлою. Порядок оголошення фізичної особи померлою встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України. Наявність заяви про вищевказані обставини і свідоцтва про проведення пошукової роботи (акта)	Усиновлення, прийомна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат

Статус	Причини сирітства і браку батьківської опіки та піклування	Юридичні документи, які підтверджують соціальний статус	Можлива форма виховання
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Батьки, позбавлені батьківських прав	Рішення суду про позбавлення батьківських прав обох батьків (або одинокі матері). Підстави для позбавлення батьківських прав та правові наслідки позбавлення визначаються ст. 164, 166 Сімейного кодексу України	Усиновлення, прийомна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Дитина вилучена із сім'ї без позбавлення батьків батьківських прав	Рішення суду про вилучення дитини без позбавлення батьків батьківських прав. Відібрання регламентується ст. 170 Сімейного кодексу України. Зверніть увагу: якщо протягом тривалого часу батьки дитини не стали на шлях виправлення і не відповідають причини, які перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, доцільно позбавляти таких батьків батьківських прав, оскільки правові наслідки позбавлення та відібрання різні. Також важливо врахувати, що суд у разі позбавлення батьківських прав має накласти заборону на відчуження майна та житла дітей, про що повідомляє нотаріальну контору за місцем знаходження майна або житла (ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства»)	Інтернат
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Батьки визнані безвісти зниклими	Рішення суду про визнання батьків безвісти зниклими. Згідно зі ст. 43 Цивільного кодексу України фізична особа може бути визнана безвісти зниклою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування, є заява про це і свідоцтва про проведення пошукової роботи (акта). Порядок визнання фізичної особи безвісти зниклою встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України	Прийомна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Батьки визнані недієздатними	Рішення суду про визнання батьків недієздатними. Обставини визнання фізичної особи недієздатною визначені ст. 39 Цивільного кодексу	Прийомна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат

Статус	Причини сирітства і браку батьківської опіки та піклування	Юридичні документи, які підтверджують соціальний статус	Можлива форма виховання
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Батьки відбувають покарання у місцях позбавлення волі	Вирок суду	Опіка, піклування, інтернат, прийомна сім'я, ДБСТ
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Батьки перебувають під арештом на час слідства	Постанова слідчого, санкціонована судом (до 2001 р. – прокурором)	Опіка, піклування, інтернат
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Батьки перебувають у розшуку органами внутрішніх справ, пов'язаному з ухиленням від сплати аліментів та браком відомостей про їх місцезнаходження	Ухвала суду про оголошення у розшук, довідка з органів внутрішніх справ про розшук	Опіка, піклування, інтернат
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Тривала хвороба батьків	Довідка з медичної установи про тривалу хворобу батьків	Опіка, піклування
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Підкинуті діти, батьки яких невідомі	Наявність акта про підкинуту дитину за зразком «Акта про дитину, покинуту в пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яку відмовилися забрати батьки чи інші родичі, акт про підкинуту чи знайдену дитину». Форма акта, інструкція про його заповнення затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України від 17.03.2004 р. № 142/275	Усиновлення, прийомна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат
Дитина, позбавлена батьківського піклування	Діти, від яких відмовилися батьки	Наявність акта про підкинуту дитину за зразком «Акта про дитину, покинуту в пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яку відмовилися забрати батьки чи інші родичі, акт про підкинуту чи знайдену дитину». Форма акта, інструкція про його заповнення затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України від 17.03.2004 р. № 142/275	

Статус	Причини сирітства і браку батьківської опіки та піклування	Юридичні документи, які підтверджують соціальний статус	Можлива форма виховання
		Письмова відмова батьків від виховання дитини, завірена головним лікарем чи керівником медичної установи. Зверніть увагу: гідно із сімейним кодексом України, батьки зобов'язані забрати дитину з полового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Відмова від дитини є підставою для позбавлення батьків батьківських прав (ст. 143, 155, 164 Сімейного кодексу України)	Усиновлення, прийомна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат
Безпритульні діти	Діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання	Фактично «безпритульні діти» – це не статус, а ознака дитини за місцем перебування (тобто відсутністю жила, певного місця проживання). Після влаштування таких дітей у притулок або лікарню, якщо за станом здоров'я це необхідно, відповідні органи виконавчої влади вживають заходів щодо встановлення особи дитини, її родинних зв'язків, пошуку документів тощо	
		Така дитина може виявитися сиротою, тоді підтвердженням її статусу буде свідоцтво про смерть батьків. У разі позбавлення батьків батьківських прав – рішення суду тощо (див. всю таблицю). Але в будь-якому випадку мають бути знайдені, поновлені або підготовлені належні документи	

Дитина-сирота – дитина, що тимчасово або постійно перебуває поза сімейним оточенням унаслідок втрати батьків або яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися в сімейному оточенні й потребує захисту та допомоги з боку держави.

Уживання терміна «діти, що залишилися без піклування батьків» як загального для визначення всіх можливих випадків, має історично-традиційний характер. Так, щорічний звіт, де відображено облік, улаштування та рух дітей і підлітків (Форма РВК № 103), на початку 40-х рр. мав назву «Звіт про влаштування дітей, що лишилися батьків», з 1948 р. у назву внесено зміну: «Звіт про влаштування дітей і підлітків, що лишилися

без батьків», а з 1953 р. протягом кількох десятиліть незмінно називався «Звіт про влаштування дітей і підлітків, що залишилися без піклування батьків».

У документі-маніфесті SOS-Kinderdorf International «Право дитини на сім'ю» використовується термін «діти, що залишилися без піклування батьків», що означає «діти, якими не опікуються їхні батьки, та які не проживають разом з ними незалежно від причин і обставин такого стану».

Дітьми, позбавленими батьківського піклування, вважаються діти, чії батьки у судовому порядку позбавлені батьківських прав, або діти, вилучені із сім'ї без позбавлення їхніх батьків батьківських прав.

Інше тлумачення наводиться в Законі України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». Діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням батьками покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, що перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Починаючи з 50-х років ХХ ст. у світовій науці та з кінця 80-х років в Україні активно вживають термін «соціальні сироти».

Соціальне сирітство – часто використовуваний, але не закріплений законодавчо термін; соціальний феномен, що означає велику кількість неповнолітніх, які залишилися без піклування батьків за їх наявності. До соціальних сиріт належать діти-відмовники; підкидьки; діти батьків, позбавлених батьківських прав або визнаних судом недієздатними (за наявності психічних захворювань), діти, чії батьки перебувають у місцях позбавлення волі або їх місцезнаходження невідоме.

Соціальна сирота – це дитина, яка має біологічних батьків, але вони з якихось причин не займаються вихованням дитини і не піклуються про неї. У цьому випадку турботу про дітей бере на себе суспільство і держава. Це і діти, батьки яких юридично не позбавлені батьківських прав, але фактично не піклуються про своїх дітей.

Отже, до категорії дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, належать діти, в яких батьки: померли; позбавлені батьківських прав; обмежені в батьківських правах; визнані безвісти відсутніми; недієздатні (обмежено дієздатні); відбувають покарання у виправних колоніях; звинувачуються у злочинах та перебувають під охороною; ухиляються від виховання дітей.

На сьогодні в Україні не існує усталеного визначення щодо цієї категорії дітей. У пресі, періодичних виданнях, психолого-педагогічних працях, результатах соціологічних досліджень вживаються такі терміни, як: бездоглядні; бездомні; безпритульні; діти вулиці; діти, позбавлені батьківського піклування; соціальні сироти; неповнолітні групи ризику.

Причинами соціального сирітства в Україні є: низький матеріальний рівень життя багатьох сімей, безробіття обох чи одного з батьків; зайнятість батьків «човниковим бізнесом», що потребує частоті і тривалості відсутності батьків; відсутність постійного житла (малозабезпечені сім'ї продають свої оселі, щоб забезпечити себе засобами існування, заздалегідь випишуючи дітей, залишаючи їх без даху над головою); асоціальний спосіб життя одного або обох батьків, наприклад різні види залежності (пияцтво, нарко- і токсикоманія), проституція, участь у протизаконній діяльності; примушення дітей до жебрацтва з боку дорослих членів родини; різноманітні форми насильства щодо дітей у сім'ї та державних закладах опіки.

Явище соціального сирітства спостерігається не лише в Україні. У різних формах воно існує в багатьох країнах світу. Як показує міжнародний досвід, його практично неможливо викоринити через багато об'єктивних та суб'єктивних причин. З метою локалізації явища соціального сирітства в Україні розвиваються інноваційні форми опіки, проводяться різні форми роботи із сім'єю, спрямовані на формування відповідального батьківства.

Сьогодні в Україні до «дітей вулиці» зараховують такі групи неповнолітніх:

- *безпритульні діти* – діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих у сім'ї, та діти, яких вигнали з дому батьки;

- *бездоглядні діти* – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів); психічних розладів батьків; байдужого ставлення останніх до виховання дітей;

- *діти – втікачі з виховних установ* – діти, що зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках;

- *діти – втікачі із зовні благополучних сімей* – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку;

- *діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці*, – діти, позбавлені систематичного батьківського піклування; аутсайтери шкільних колективів; діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, діти з діагнозом «дромоманія» – схильність до бродяжництва та подорожування.

1.4. ПРИЧИНИ СИРІТСТВА І БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ, МЕДИЧНІ

Криза сучасної сім'ї негативно позначилася на стані дитинства у країні, призвівши до зростання соціального сирітства і збільшення кількості таких специфічних установ, як дитячі будинки і школи-інтернати.

Основними причинами залишення дітей без батьківського піклування є:

– соціально-економічні, пов'язані із зубожінням сімей (безробіття обох або одного з батьків, жебрацтво батьків, тривала відсутність батьків, відсутність постійного житла, розлучення батьків);

– морально-етичні (асоціальний спосіб життя батьків, різні види залежності, примушення дітей до жебракування, злочинні діяння батьків, різноманітні форми насильства, спрямованого на дітей);

– психологічні (суб'єктивні) – раннє або позашлюбне материнство; дисфункційність сім'ї (неповна, новоутворена, багатодітна, сім'я інвалідів), психологічний клімат у сім'ї, конфліктність її членів;

– медичні – наявність хвороб у батьків, що унеможлиблює виконання батьківських обов'язків.

Важливою з точки зору необхідності профілактики та ліквідації безпритульності, але недостатньо вивченою залишається проблема взаємозумовленості специфіки сімейного виховання та потрапляння дітей на вулицю. Адже іноді до притулків, приймальників-розподільників та інших закладів потрапляють діти з на перший погляд благополучних сімей, і навпаки, існують приклади, коли діти з асоціальних сімей повністю особистісно реалізують себе.

Основні причини виникнення явища соціального сирітства можна класифікувати як:

1) об'єктивні, соціальні, загальнодержавні *мега*чинники (рівень економічного розвитку держави та зумовленого ним стану соціального захисту населення; рівень духовного, морального, ціннісного розвитку суспільства і відповідної значущості інституту сім'ї в ньому; демографічна ситуація в країні, яка характеризується кількістю народжень, розлучень, позашлюбних дітей тощо);

2) суб'єктивні, внутрішньосімейні *мікро*чинники (матеріально-економічне становище конкретної сім'ї, її тип та склад).

Відхилення у поведінці дітей є наслідком аномальних внутрішньосімейних стосунків. Соціальне сирітство є наслідком негараздів у системі «дитина – дорослий», детермінуючим фактором виникнення цього явища є неблагополучна сім'я. Розрізняють чинники дитячої бездоглядності першого, другого, третього і четвертого порядків, які у своїй сукупності становлять певну ієрархію. До чинників *першого* порядку (тобто першоосновних, таких, що зумовлюють інші) відносимо світові та державні тенденції соціальної та економічної політики, екології, культури. Чинники

другого порядку характеризують детерміновану попередніми умовами можливість різних інститутів суспільства забезпечити повноцінну життєдіяльність громадян; демографічну ситуацію в країні (кількість одружень, розлучень, народжень, смертей тощо) і стан охорони здоров'я (рівень та якість медичного обслуговування населення тощо). Матеріальне становище сім'ї, наявність у ній соціальних та психологічних девіацій, психологічний клімат школи та інші мезофактори соціалізації становлять чинники *третього* порядку. До чинників *четвертого* порядку пропонуємо віднести суб'єктивні причини, які виділяють самі діти, характеризуючи або описуючи власні умови життя. Таке розмежування чітко окреслює рівні, засоби та можливості профілактики явища соціального сирітства.

Ще одним аспектом соціального сирітства є заміна виховного середовища сім'ї на «виховне» середовище вулиці, що формує явище дитячої бездоглядності, безпритульності, коли діти більшу частину вільного часу проводять на вулиці. Але й благополучним дітям притаманне таке дозвіллеве середовище. До переліку місць, які відвідують діти-сироти, можна віднести «страшні» місця (підвал, погріб, порожній будинок та ін.), «злачні» місця (звалище, смітник, ринок, вокзал), які для дитини є зворотним боком дорослого світу. Це місця, де все спільне і «нічире»; тут не працюють заборони і **табу, отже, цей світ можна нищити. Таким чином, діти усвідомлюють свої агресивні бажання, викликані незадоволенням найважливіших потреб.** Я. Корчак також зазначає цю характерну ознаку дитячого віку – важливість для дитини різноманітного сміття, непотребу, наприклад: старих знайдених шнурків, брязкалець, кольорового скла тощо. І пояснює це «злиденністю» дитини, якій нічого і ніщо не належить, все дано їй батьками, і вона має за це бути вдячною і задоволеною, незважаючи на власний внутрішній стан та відчуття. Тобто не **реалізується** право та свобода дитини на власну думку, на власні бажання та інтереси. Тут і виникає основна суперечність: з одного боку, «вулицю», «страшні та злачні» місця природно відвідують усі діти, оскільки це є однією з умов «дорослого» пізнання світу, що призводить до відокремлення дитини від батьків, усвідомлення себе; з іншого – деякі діти визнають це середовище прийнятним для себе, для свого життя, кращим, ніж існування в родині. Тобто вулиця має для таких дітей більш вагоме значення – стає виховним субкультурним середовищем, задовольняє психологічні (а іноді й біологічні) потреби. Саме такі діти поповнюють категорію соціальних сиріт. «Групу ризику» або джерело зростання кількості соціально незахищених дітей становлять асоціальні, конфліктні, неблагополучні, неповні сім'ї, які внаслідок мега- і/або мікрочинників не виконують покладених на них функцій.

Більшість з «базових» причин не є дійовими сьогодні; у той час як «похідні» (крім етнічних, що значно модифікувалися) повністю збереглися і зумовлюють постійне поповнення «лав» сучасних соціальних сиріт. Це дає підстави зробити висновок про первинність та детермінантність

цих чинників. Тобто визначальний вплив на кількість соціальних сиріт має криза інституту сім'ї (в різних її проявах – соціальних, медичних, культурних, економічних тощо).

Серед причин виникнення явища сирітства у наш час (на віміну від 1920-х рр., 1945 р.) вчені визначають: алкоголізм і наркоманію батьків, їх передчасну смерть, непрацездатність (у т. ч. психічні захворювання), народження поза шлюбом, соціальну дезорганізацію сім'ї, зростання кількості неповних сімей. На підставі аналізу наукових праць до цього переліку можемо додати міжнаціональні конфлікти, зростання кількості біженців; різке погіршення матеріального становища населення, його соціально-економічне розшарування; падіння моральних підвалин сім'ї, зниження стабільності шлюбу; послаблення релігійних традицій; кризовий стан системи освіти і виховання.

1.5. СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Однією з найвищих соціальних цінностей держави є соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Конституцією України (254к/96-ВР) на державу покладається обов'язок утримання та виховання таких дітей. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей. Правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молоді із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначаються Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», 2342-15 (далі – Закон), який набув чинності 13 січня 2005 р. і є складовою законодавства про охорону дитинства.

Ст. 8 Закону (2342-15) встановлено, що держава здійснює повне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа.

Допомога на утримання таких дітей не може бути нижчою за встановлені мінімальні стандарти (прожитковий мінімум для таких осіб), що забезпечують кожній дитині рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку.

Право на повне державне забезпечення в навчальних закладах мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, віком до 18 років та особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, при продовженні навчання до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів.

Особам з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, крім повного державного забезпечення, виплачується стипендія в розмірі, який на 50% перевищує розмір

стипендії у відповідному навчальному закладі, а також виплачується 100% заробітної плати, яка нарахована в період виробничого навчання та виробничої практики.

Особам з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, до завершення навчання виплачується щорічна допомога для придбання навчальної літератури в розмірі трьох місячних стипендій. Виплата зазначеної допомоги здійснюється протягом 30 днів після початку навчального року за рахунок коштів, що передбачаються для навчальних закладів у відповідних бюджетах.

При наданні особам з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, академічної відпустки за медичним висновком за ними зберігається на весь період академічної відпустки повне державне забезпечення та виплачується стипендія. Навчальний заклад сприяє організації їх лікування.

Випускники навчальних закладів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечуються за рахунок навчального закладу або відповідної установи органів праці та соціального захисту населення одягом і взуттям, а також одноразовою грошовою допомогою в розмірі двох прожиткових мінімумів для осіб відповідного віку. Нормативи забезпечення одягом і взуттям затверджуються Кабінетом Міністрів України. За бажанням випускників навчальних закладів їм може бути видана грошова компенсація в розмірі, необхідному для придбання одягу і взуття.

Вартість повного державного забезпечення у грошовому еквіваленті для дітей віком від народження до 3 років, від 3 до 7 років, від 7 до 10 років, від 10 до 14 років, від 14 до 18 років та осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до 23 років визначається відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» (966-14).

Державні соціальні стандарти, нормативи споживання, нормативи забезпечення є однаковими для всіх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа незалежно від форми їх влаштування та утримання і затверджуються відповідно до законодавства.

Крім цього, положення ст. 25 Закону України «Про охорону дитинства» (2402-14) також спрямовані на соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відповідно до зазначеної статті Закону України «Про охорону дитинства» (2402-14) діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави.

Відсутність одного або обох з батьків та батьківського піклування підтверджується відповідними документами, які є підставою для надання цим дітям матеріального забезпечення і пільг, передбачених законодавством України.

У разі передачі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, під опіку чи піклування, влаштування в будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї жиле приміщення, в якому вони проживали, зберігається за дітьми протягом усього часу перебування їх у цих закладах, в опікунів чи піклувальників, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї незалежно від того, чи проживають у жилому приміщенні, з якого вибули діти, інші члени сім'ї. Жиле приміщення, яке зберігається за дітьми, може бути передано в оренду іншим громадянам на строк до повернення дітей із зазначених закладів, від опікунів чи піклувальників, з прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу. Порядок збереження і передачі в оренду жилого приміщення та іншого майна дитини затверджується Кабінетом Міністрів України.

Держава забезпечує дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також особам з їх числа, які до передачі під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, мали впорядковане житло, що зберігалось за ними, вселення їх у ці приміщення і повернення їм майна, що знаходилося в цих приміщеннях на день передачі дітей під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які до передачі під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не мали впорядкованого житла або вселення яких у приміщення, що зберігалось за ними, неможливе внаслідок його знищення чи пошкодження або з інших поважних причин, що унеможливають проживання там цих дітей, забезпечуються позачергово впорядкованим житлом за місцем їх походження або проживання до влаштування в сім'ї громадян, відповідні заклади в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Держава гарантує матеріальну допомогу на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, у дитячих будинках сімейного типу і прийомних сім'ях у порядку, встановленому законодавством України.

Дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення ними 18-річного віку надається одноразова допомога у розмірах і порядку, визначених Кабінетом Міністрів України.

Порядок надання одноразової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення 18-річного віку затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2005 р. № 823 (823–2005-п).

Зазначений Порядок визначає механізм надання одноразової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення 18-річного віку.

Також держава гарантує працевлаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після повернення їх з дитячих закладів, від опікунів чи піклувальників, з дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, закінчення навчання в державних та комунальних навчальних закладах.

Таким чином, соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні є одним з головних обов'язків держави та основним напрямом правової політики держави.

Основною формою соціальної допомоги дітям-сиротам та дітям, які залишилися без піклування батьків, є *соціальний патронат* – система заходів щодо підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу.

Соціальний патронат передбачає організацію постійної роботи в дитячих будинках сімейного типу, інтернатах, підбір сімей, які беруть дітей-сиріт з дитячих будинків та інтернатів на вихідні та канікули до себе додому, постійну роботу фахівців з дітьми-сиротами в сім'ях опікунів тощо. Спеціалістами центрів соціальних служб для молоді надається постійна психологічна, педагогічна, інформаційна та юридична допомога батькам-вихователям та дітям-сиротам, які перебувають у дитячих будинках сімейного типу.

Ще одним з видів соціальної роботи з дітьми-сиротами є *соціальна реабілітація*. Діти-сироти, які виховуються в дитячих будинках, школах-інтернатах, суттєво відрізняються від дітей, які виховуються в сім'ях. За результатами опитувань, проведених Українським інститутом соціальних досліджень, вони в переважній більшості не підготовлені до шлюбу, до сімейного життя, вибору професії, працевлаштування, організації побуту, дозволя, відчувають дефіцит спілкування.

Тема 2. СИСТЕМА ОПІКИ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

2.1. СИСТЕМА ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

В Україні існує розгалужена мережа державних органів, на які покладено обов'язок піклуватися про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи освіти та науки, управління (відділи) у справах молоді та спорту, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо.

Центральним органом виконавчої влади, який координує питання соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, є Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, що діє при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України. Цей орган влади визначає діяльність органів і служб у справах дітей щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які, у свою чергу, координують діяльність місцевих органів влади.

Окремі питання стосовно соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, знаходяться також у віданні окремих державних органів: Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства внутрішніх справ тощо.

Система державних органів включає організацію і діяльність центральних і обласних органів виконавчої влади.

Центральним органом виконавчої влади у сфері соціального захисту є Міністерство праці та соціальної політики України. Основними завданнями Міністерства є участь у формуванні і забезпеченні реалізації державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та забезпечення через систему підпорядкованих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом своєчасного та адресного надання соціальної підтримки. Міністерство праці та соціальної політики України і понад 3,5 тис. його регіональних підрозділів – унікальна державна структура, що здійснює соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування протягом усього життя.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, дітей та молоді, демографічних процесів. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України здійснює заходи щодо соціально-правового захисту дітей, запобігання бездоглядності і правопорушенням серед дітей, соціальної реабілітації найуразливіших категорій дітей, зокрема дітей-сиріт та

дітей, позбавлених батьківського піклування. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України відповідно до своїх повноважень забезпечує загальне формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та здійснює реалізацію державної політики щодо єдиного електронно-інформаційного обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. На Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України покладається розроблення нормативно-правових актів, які регулюють формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпечення підготовки та перепідготовки кадрів для формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпечення конфіденційності щодо відомостей банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; організація роботи, пов'язаної із стандартизацією документальної інформації та сертифікації інформаційних технологій, призначених для формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України відповідно до покладених на нього завдань у сфері соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: бере участь у розробленні норм і нормативів утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; здійснює заходи, спрямовані на творчий розвиток особистості, виявлення та підтримку обдарованих дітей, талановитої молоді; подає Кабінету Міністрів України пропозиції щодо впорядкування мережі державних вищих навчальних закладів, визначає мережу професійно-технічних навчальних закладів і бере участь у впорядкуванні мережі навчальних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вносить відповідні пропозиції щодо вдосконалення мережі дошкільних, загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів тощо.

Міністерство охорони здоров'я України відповідно до покладених на нього завдань у сфері соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснює міжвідомчу координацію щодо боротьби із захворюванням на СНІД; здійснює координацію діяльності закладів охорони здоров'я, органів, установ і закладів державної санітарно-епідеміологічної служби, науково-дослідних установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності щодо питань діагностики, лікування і профілактики захворювань тощо.

Важливу роль щодо соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відіграють органи опіки і піклування – державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад.

Органи опіки і піклування мають право перевіряти умови влаштування, утримання, виховання, навчання дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, можуть переводити дітей, життю та здоров'ю яких загрожує небезпека, до інших форм влаштування дітей.

Ст. 12 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. регламентує функції служби у справах дітей щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – безпосереднє ведення справ та координація діяльності щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Окрема роль у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, належить управлінням праці та соціального захисту населення місцевих органів влади. Пріоритетним напрямом діяльності цих управлінь є соціальний захист населення, прийом громадян і розгляд листів. Управління праці та соціального захисту населення виконують великий обсяг роботи з консультування підприємств і організацій з питань соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Однією з державних соціальних структур соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є притулки. Нормативно-правовою базою діяльності притулків є Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 565, а також Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20 зі змінами.

Притулки для дітей створюються службами у справах дітей відповідно до соціальних потреб кожного регіону для тимчасового розміщення в них дітей віком від 3 до 18 років, які потребують соціального захисту держави (заблукали, були покинуті; залишилися без батьківської опіки; залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади; вилучені судами із сім'ї; самі звернулися за допомогою до адміністрації притулку). Притулки для дітей можуть створюватися за погодженням зі службами у справах дітей, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями та громадянами.

Дитячі будинки сімейного типу і прийомні сім'ї – нові в Україні форми державної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно до Положення про дитячий будинок сімейного типу, це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Метою створення дитячого будинку сімейного типу є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Вихованці перебувають у дитячому будинку сімейного типу до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I–IV рівня акредитації – до його закінчення. Загальна кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не має перевищувати 10 осіб, враховуючи рідних.

На відміну від прийомної сім'ї, де дитина може перебувати тільки певний час, дитячий будинок сімейного типу побудований таким чином, що роль батьків виконують спеціально підготовлені до цього люди – батьки-вихователі, а час перебування і завдання, які ставляться перед сімейним дитячим будинком, збігаються із завданнями дитячих будинків.

Особливостями прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу є те, що вони поєднують у собі ознаки сім'ї, первинного колективу, виконують їхні функції, мають родинні та суспільні зв'язки, об'єднують під одним дахом рідних і нерідних людей. Мають особливі відносини з мікротамакросередовищем, свій спосіб життя, створюють свої традиції, водночас є установою і сім'єю. Усе це потребує соціального супроводу та обслуговування, які здійснює соціальний працівник центру соціальних служб та залучені фахівці (лікарі, психологи, дефектологи).

Відповідно до Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, для задоволення потреб суспільства, соціальної реабілітації дітей, корекційно-відновлювальної роботи можуть створюватися різні типи закладів, основними серед яких є: дитячий будинок для дітей дошкільного віку; дитячий будинок для дітей шкільного віку; дитячий будинок змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку; загальноосвітня школа-інтернат для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків (може бути з дошкільним відділенням).

Дошкільні відділення (групи) створюються для дітей дошкільного віку, які перебувають у родинних зв'язках з вихованцями закладу (їх молодшими братами і сестрами), а також для інших дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Для дітей, які мають фізичні або розумові вади, створюються заклади компенсуючого типу: дитячі будинки (групи) для дітей з вадами слуху, мови, дефектами інтелекту, затримкою психологічного розвитку; для дітей, які часто хворіють застудними захворюваннями (санаторні та інші); загальноосвітні школи-інтернати для розумово відсталих дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та ін. При закладах загального типу для дітей дошкільного віку можуть створюватися групи компенсуючого типу.

За рішенням державної виконавчої влади можуть створюватися навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, в яких виховуються діти від народження до повноліття.

В Україні склалася така ситуація, за якої функції служб допомоги дітям-сиротам та дітям, які залишилися без піклування батьків, розподіляються між установами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні» на соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді покладено функцію патронату та супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – це спеціальні заклади, уповноважені державою брати участь у реалізації державної молодіжної політики шляхом проведення соціальної роботи з дітьми та молоддю. Соціальні служби – підприємства, установи та організації різних форм власності і відомчої підпорядкованості, а також громадяни, які надають соціальні послуги особам, що перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, опікуючись дітьми-сиротами, тісно співпрацюють з різними державними органами влади, управліннями та відділами у справах сім'ї та молоді, освіти і культури, соціального захисту, службами у справах дітей, відділами кримінальної міліції у справах дітей, центрами зайнятості населення, закладами освіти, притулками для дітей та громадськими організаціями (товариствами Червоного Хреста, Асоціацією молодіжних громадських організацій, благодійними фондами, жіночими та релігійними організаціями).

Основною метою діяльності центрів є створення соціальних умов для життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб.

Головні завдання центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з питань соціальної допомоги дітям-сиротам і дітям, які залишилися без піклування батьків, їх інтеграції у суспільство полягають у створенні сприятливих умов для поліпшення їх становища, нормалізації життя, всебічного розвитку інтелектуального і творчого потенціалу, соціальної адаптації.

Основними принципами діяльності центрів є законність, дотримання і захист прав людини, диференційність, системність, індивідуальний підхід, доступність, конфіденційність, відповідальність за дотримання етичних та правових норм, добровільність у прийнятті допомоги.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді організовують свою роботу з такими категоріями дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків:

- діти-сироти, які живуть у сім'ях опікунів;
- діти-сироти, які перебувають у будинках дитини, дошкільних дитячих будинках, школах-інтернатах;
- діти-сироти, які виховуються в дитячих будинках сімейного типу;
- сироти, які навчаються в ПТУ, коледжах, інститутах;
- молодь з числа сиріт, яка закінчила школи-інтернати, ПТУ, інститути, повернулася з лав збройних сил України тощо.

У рамках реалізації програм соціальної підтримки дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, склалася певна система, складовими якої є:

- індивідуальна та групова інформаційно-консультативна робота;
- рольові форми соціально-психологічної роботи (тренінги, ігри, бесіди, лекції);

- різні форми культурно-дозвіллевих заходів, організація конкурсів, виставок, фестивалів, святкових програм, екскурсій, благодійних акцій;
- надання матеріальної допомоги (грошової та речової);
- соціально-педагогічний патронат за місцем проживання або навчання, робота з оздоровлення, працевлаштування;
- організація роботи клубів за місцем проживання;
- формування прогресивної громадської думки на підтримку сиріт;
- різні форми діагностичної роботи: тестування, анкетування, опитування та соціологічні дослідження.

В обласних, районних та міських центрах соціальних служб для молоді проводиться робота з виявлення та узагальнення інформації про дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків. З цією метою центрами постійно поповнюються банки даних на дітей та молодь цієї категорії, проводяться обстеження матеріально-побутових умов і соціально-психологічного стану.

2.2. СИСТЕМА ДЕРЖАВНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Система закладів державної опіки і піклування, що діє в Україні та в більшості країн пострадянського простору, успадкована від часів радянської влади. Вона побудована на принципах колективного виховання і суттєво не змінилася за останні роки (табл. 4, 5).

Таблиця 4

Причини, що призводять до влаштування дитини до державних закладів опіки в Україні

Діти, які потрапляють до державних закладів опіки	Причини, які призводять до влаштування дитини в державні заклади опіки
Біологічні сироти	Смерть чи загибель батьків
Діти, від яких відмовилися батьки	Відмова матері від позашлюбної дитини чи дитини з важкими патологіями у пологовому будинку
Діти, які залишилися без піклування батьків	Позбавлення батьків батьківських прав внаслідок аморальної поведінки, жорстокого ставлення до дітей тощо
Діти, які тимчасово залишилися без піклування батьків	Важка хвороба батьків або їх тривала відсутність (поїздка на заробітки, позбавлення волі)
Діти з функціонально неспроможних родин	Нездатність родини утримувати дитину через малозабезпеченість, багатодітність, відсутність одного з батьків
Діти-інваліди, що потребують спеціального навчання	Відсутність можливості якісного надомного навчання чи навчання в загальноосвітніх школах
Діти-інваліди з малозабезпечених сімей	Низька заробітна плата батьків, малі соціальні виплати на дитину

**Державна система опіки та виховання дітей-сиріт та дітей,
позбавлених батьківського піклування**

Приймозна сім'я (вік до 18 років, у разі навчання – до закінчення закладу), 1–4 дитини	Дитячий будинок (вік – 3–7 років), 25–250 дітей	Будинок дитини (вік до 3–4 років), 50–200 дітей	Притулок (дитина з вулиці потрапляє в систему державної опіки відповідно до віку)	Усиновлення (в країні та іноземне) дитина вибуває із системи державної опіки
Спеціальна школа-інтернат для дітей з вадами розвитку	Дитячий будинок сімейного типу (вік від 2 до 18 років, у разі навчання – до закінчення закладу), 5–10 дітей з власними	Школа-інтернат (вік – 7–17 років), 350–450 дітей	Дитячий будинок-інтернат для дітей з вадами розвитку	Дитячий будинок змішаного типу (вік 3–17 років), 100–400 дітей

У ранньому віці діти-сироти виховуються в будинках дитини, підпорядкованих системі охорони здоров'я, де перебувають до 3–4 років, потім переводяться до дитячих будинків, які підпорядковуються системі освіти. В останніх діти виховуються до 7 років, після цього утримуються і навчаються у школах-інтернатах до 14–15 років (до закінчення 9-го класу), або 16–17 років (до закінчення 11-го класу). Перед направленням до дитячих будинків та шкіл-інтернатів дитина проходить медико-педагогічну комісію, яка оцінює стан її здоров'я та психологічного розвитку.

Діти з вадами розвитку утримуються в спеціалізованих дитячих будинках-інтернатах системи соціального захисту населення.

Така державна система опіки над дітьми-сиротами передбачає як мінімум два переходи дитини з одного закладу до іншого, кожен з яких для неї є психотравмуючим, оскільки відриває її від оточення, до якого вона звикла, вихователів. Останніми роками в Україні почали функціонувати дитячі будинки сімейного типу, завдяки яким ліквідується перехід в інший інтернатний заклад у 7 років, і діти у них виховуються з 3–4 до 16–17 років. Ці заклади мають ряд переваг, оскільки в них дитина виховується досить тривалий час і звикає до постійного режиму, дорослих і дітей, з якими спілкується.

Будинок дитини – дитячий заклад для утримання та виховання дітей віком від 1 місяця до 3 років, від яких відмовилися батьки в пологовому будинку чи покинули їх напризволяще. Ці будинки знаходяться у відомстві Міністерства охорони здоров'я. Найбільш поширеними причинами залишення дітей матерями є підлітковий вік матері; важкий матеріальний стан родини, безвідповідальне батьківство, небажана вагітність. Підставою для відмови від дитини є заява матері, завірена головним лікарем пологового будинку, із зазначенням того, що вона не проти усиновлення

дитини. Дітям, батьки яких невідомі, дають прізвище, ім'я, по батькові та реєструють в органах РАЦС на підставі акта про прийом у будинок. Діти, добровільно віддані у будинок дитини, у будь-який час можуть бути повернуті батькам. Якщо дитину не всиновили, то по досягненні нею 3 років її переводять у дитячий будинок.

Дитячий будинок – державний виховний заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Існує три типи дитячих будинків: дошкільні – для дітей 3–7 років; шкільні – для дітей 7–17 років; змішаного типу – для дітей дошкільного та шкільного віку. У будинку діти залучаються до різних видів діяльності: пізнавальної, трудової, спортивної, ігрової, побутової тощо. При кожному дитячому будинку діє опікунська рада, до якої входять представники місцевих органів народної освіти, члени педагогічного колективу.

Школа-інтернат для дітей-сиріт – державний навчально-виховний заклад для дітей-сиріт, дітей з неповних сімей, а також дітей, які потребують допомоги держави через хворобу батьків, втрату з ними зв'язків, позбавлення батьківських прав, тут діти можуть виховуватися і навчатися від 3 до 17 років.

Однією з нових форм інтернатних закладів є *малокомплектні дитячі будинки* на 10–15 дітей, які формуються за різновіковим принципом та за місцем проживання родичів дітей. До переваг таких закладів можна віднести те, що невелика кількість вихованців дає змогу вихователям індивідуально підходити до кожної дитини, також полегшується забезпечення захисту їх майнових та житлових прав. Більш широкому соціальному досвіду вихованців сприяє те, що вони навчаються у територіальних загальноосвітніх школах.

2.3. СІМЕЙНІ ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

В Україні створення дитячих будинків сімейного типу почалося у 1989 р. Створення в Україні прийомних сімей як сімейної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розпочато у 1998 р. у рамках експерименту. На законодавчому рівні можливість експерименту була визначена постановою Кабінету Міністрів України «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю» № 241 від 2 березня 1998 р.

Інститут прийомної сім'ї як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні набув законодавчого закріплення у Законі України «Про охорону дитинства» (№ 2402-III від 26 квітня 2001 р.), що визначив поняття «приймна сім'я».

Порядок передачі дітей на виховання та спільне проживання в прийомні сім'ї / ДБСТ окреслюється Положенням про прийомну сім'ю

(постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565) та Положенням про дитячий будинок сімейного типу (постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564).

Метою створення прийомних сімей / ДБСТ є забезпечення належних умов для виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сімейному оточенні. Прийомні діти / діти-вихованці оформляються в сім'ю до досягнення 18-річного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих навчальних закладах.

Усиновлення (удочеріння) – це оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина або дочки. Усиновителем може бути кожен повнолітній дієздатний громадянин. Між усиновителем і усиновленою дитиною має бути різниця у віці не менше 15 років. За наявності поважних причин цю різницю може бути скорочено під час розгляду заяви про усиновлення. У разі усиновлення дітей родичами різниця у віці між усиновителями та усиновленими до уваги не береться.

Не можуть бути усиновителями дієздатні особи, які: позбавлені батьківських прав; подали завідомо неправдиві документи щодо усиновлення; бажать оформити усиновлення з метою отримання матеріальної чи іншої вигоди; вже були усиновителями, і якщо з їх вини усиновлення було скасовано або визнано недійсним; перебувають на обліку у психоневрологічних та наркологічних диспансерах або лікуються в зазначених установах; на час усиновлення не мають постійного заробітку або інших установлених законом доходів. Усиновлення є найкращою формою влаштування долі дитини-сироти і досі єдиною, в результаті якої дитина вибуває із системи державної опіки та піклування, позбуваючись статусу дитини-сироти чи такої, що лишилася батьківського піклування.

Опіка і піклування встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей. Опіка встановлюється над дітьми, які не досягли 15 років; піклування – віком від 15 до 18 років.

Спільним для усиновлення і опіки є те, що вони покликані гарантувати створення сприятливих умов життєдіяльності дитини. З метою повноцінного розвитку дитини при встановленні опіки правовий зв'язок дитини з біологічними батьками та близькими родичами не припиняється. Ця обставина значно спрощує умови передачі дитини під опіку, робить таку форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, більш доступною для створення оптимальних умов виховання у сім'ї.

Опікуни, як правило, обираються з осіб, близьких підопічному. Такий підхід має історично сформовані традиції та виважений характер, розрахований на збереження дитиною наявних родинних зв'язків. Причому

для встановлення опіки необхідна згода опікуна. Завдання опіки над дитиною формулюються як право і обов'язок опікуна виховувати підопічного, піклуватися про його здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, готувати до праці, здійснювати захист його прав та інтересів. При визначенні особи опікуна враховується не тільки його бажання, а й готовність та спроможність здійснювати відповідні обов'язки. Як і при усиновленні, встановлено ряд обмежень щодо осіб, які не можуть призначатися опікунами (піклувальниками). До основних сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування належать: прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу – ДБСТ (табл. 6).

Таблиця 6

**Сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей,
позбавлених батьківського піклування**

Показник	ДБСТ	Прийомна сім'я
Кількість дітей у родині разом з прийомними	10	5
Кількість прийомних дітей	Більше 5	1–4
Фінансове утримання дітей (харчування, одяг та ін., комунальні послуги)	Виплати з бюджету на утримання дитини, згідно з нормами утримання в закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	Одному з прийомних батьків виплачується два прожиткових мінімуми на утримання, виховання, навчання, лікування, харчування дитини та грошове забезпечення у розмірі 35% відрахувань від загальної суми виплат на дітей за виконання обов'язків прийомних батьків
Фінансова підтримка батьків-вихователів	З місцевого бюджету, порядок визначення розміру якого встановлюється МОН	Немає
Житло	Виділяється державою, оплата комунальних послуг – з місцевого бюджету	Власне житло
Оздоровлення дітей	За сприяння відділів у справах сім'ї та молоді, безкоштовно	За сприяння відділів у справах сім'ї та молоді, безкоштовно
Права дітей на майно прийомних батьків/батьків-вихователів	Немає	Немає
Створення	На підставі рішення місцевого органу виконавчої влади шляхом укладання договору між органом, який приймає рішення про створення сім'ї, та батьками-вихователями	На підставі рішення місцевого органу виконавчої влади шляхом укладання договору між органом, який приймає рішення про створення сім'ї, та прийомними батьками

Приймозна сім'я – це сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей для виховання і спільного проживання.

Серед прийомних сімей виокремлюють такі типи:

- прийомні сім'ї «невідкладного влаштування» (дитина влаштовується у прийомну сім'ю негайно за наявності надзвичайних обставин, небезпеки для її життя і здоров'я, насильства в сім'ї тощо);

- прийомні сім'ї тимчасового влаштування (дитина влаштовується на певний термін: період відпустки батьків або у випадку важкої хвороби батьків, опікунів чи піклувальників до повернення їх працездатності);

- прийомні сім'ї тривалого перебування (дитина влаштовується у прийомну сім'ю до досягнення нею повноліття);

- прийомні сім'ї перехідного поселення (досвідчена прийомна сім'я бере на виховання дитину на період її адаптації у випадку смерті батьків і пошуку прийомної сім'ї тривалого перебування).

Діяльність, спрямована на розвиток сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має бути комплексною та послідовною, поетапною.

Першим етапом є інформування населення і залучення бажаючих виховувати в сім'ї дитину-сироту.

Другим – оцінка та підготовка кандидатів, результатом чого є схвалення (або несхвалення) кандидатів у прийомні батьки та занесення їх до банку даних як потенційних.

Третій етап – взаємопідбір прийомних батьків і дітей. Здебільшого від нього залежить майбутнє функціонування сім'ї, її благополуччя та розвиток.

Останній етап – створення прийомної сім'ї.

Інформування населення містить два поетапних завдання:

- підвищити рівень обізнаності населення, сформувані об'єктивну громадську думку щодо сімейних форм улаштування;

- залучити якомога більше осіб, які мають на меті взяти на виховання дитину-сироту, дитину, позбавлену батьківського піклування. Найбільш широке охоплення цільової групи в інформаційній кампанії забезпечується за рахунок використання різних видів носіїв і видів реклами – місцевого телебачення, газет, радіо, роздаткового матеріалу, зовнішньої реклами.

Для розвитку сімейних форм виховання надзвичайно важливим є питання мотивації кандидатів на усиновлення, створення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Знання пріоритетних мотивів, що спонукають сім'ї брати на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, дозволить ефективно вибудувувати інформаційну кампанію.

З іншого боку, визначення істинної мотивації конкретної сім'ї, яка звернулася з відповідним запитом до Центру соціальних служб для сім'ї,

дітей та молоді, дасть змогу правильно дібрати форму влаштування дитини.

Основними критеріями, на які потрібно зважати, оцінюючи здатність кандидатів створити прийомну сім'ю, є: здатність батьків задовольняти потреби дитини (соціальний працівник має пересвідчитися, що батьки здатні виховувати дитину, вміло спілкуються з нею; розуміють одне одного і потреби дитини); здатність батьків забезпечувати турботливе середовище (оточення) дитини (чи вміють батьки захищати дитину, розпізнавати її вразливі сторони, чи знають, як захистити дитину в новому середовищі відчуження); здатність забезпечити подальший розвиток дитини (чи знають, як забезпечити і стимулювати сприятливе середовище; як підтримати захоплення дитини; як надати дітям інформацію про історію їхнього стану і розвитку відповідно до їх віку і розвитку; як сприяти навчанню дитини; як створювати можливості для розвитку соціальних і життєвих навичок дитини); вміння працювати в команді (чи батьки організовані, чи відвідують усі зустрічі, чи розуміють принцип конфіденційності, чи вміють взаємодіяти в колективі); прагнення до саморозвитку (чи хочуть удосконалити свої вміння, чи готові працювати з біологічними батьками).

Після офіційної реєстрації прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу постає питання про влаштування дітей. Яку саме дитину влаштувати до прийомної сім'ї? Хто це має вирішувати? Чи можуть прийомні батьки «обирати» дитину? А головне – потрібно підбирати дитину для сім'ї чи сім'ю для дитини? Ці та інші питання виникають на етапі взаємовідбору. Враховуючи те, що сам факт створення прийомних сімей (та інших сімейних форм) спрямований на забезпечення найкращих інтересів дитини, логічним є підбір сім'ї для дитини. Але не можна забувати про важливість емоційного контакту між прийомною дитиною та всіма членами сім'ї. Тому доцільно враховувати думку сім'ї щодо дитини, яку вона бажає взяти на виховання. Рішення про влаштування дитини має бути виважене й узгоджене з батьками, зі спеціалістами, які попередньо вивчили та оцінили потреби дитини, і обов'язково із самою дитиною (у прийнятній для її віку формі).

Взаємовідбір сім'ї та дитини має базуватися на принципах:

Пріоритетності інтересів дитини: влаштування має здійснюватися виключно в інтересах дитини, сприяти її розвитку.

Участі в ухваленні рішення: дитина має бути поінформована доступним для неї способом про всі події, які відбуваються в її житті, щоб вона могла усвідомлювати своє життя і посилено керувати ним на кожному етапі свого розвитку. У процесі взаємовідбору беруть активну участь батьки, соціальні працівники, працівники закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, рідні діти прийомних батьків.

Компетентності: роботу щодо створення прийомних сімей мають здійснювати кваліфіковані працівники, які володіють навичками дотримання професійних норм і відповідальності щодо наслідків вчинених ними дій.

Комплексності: рішення щодо взаємопідбору ухвалюється на основі комплексного аналізу оцінки кандидатів у прийомні батьки, оцінки дитини, результатів обстеження житлово-побутових умов.

Природовідповідності: дитина має бути найменшою в новій родині, щоб не порушувати ієрархії сім'ї; враховувати співвіднесення розвитку дитини з її віком.

Конфіденційності: процес взаємопідбору відкриває доступ до інтимної інформації, яка не розголошується. Соціальний працівник веде професійні записи, де має викладати особисту інформацію так, щоб не порушувати права людини на приватне життя. Те саме стосується і представлення випадку на засіданні різних адміністративних органів влади тощо.

Для того щоб взаємопідбір був ефективним, а сім'я в подальшому могла успішно забезпечувати реалізацію потреб дитини, слід враховувати не лише бажання всіх зацікавлених сторін, а й збіг потреб дитини та можливостей сім'ї в основних сферах життєдіяльності. Особливу увагу слід звернути на такі критерії, за якими невідповідність потреб дитини і можливостей сім'ї може становити особливий ризик: віросповідання, мова, вік, хобі, інтереси, бажання, згода біологічних дітей, взаємна симпатія, місце проживання, готовність підтримувати стосунки з біологічними родичами, готовність до виходу дитини з прийомної сім'ї, готовність продовжити контакт із дитиною після виходу із сім'ї, твердість у своїх переконаннях, культура, традиції, сприйняття оточення дитини, готовність взяти у сім'ю брата чи сестру дитини, готовність допомогти дитині повернутися в біологічну сім'ю, готовність прийомних батьків підтримати біологічних батьків дитини, готовність прийомних батьків боротися з наслідками насильства над дитиною.

Наступним кроком до створення успішної прийомної сім'ї є підготовка дитини.

Основна умова успішного влаштування дитини у прийомну сім'ю – наявність психологічного контакту між прийомними батьками та дитиною. Якщо в ході першої зустрічі у прийомних батьків виникають сумніви або негативне сприйняття дитини, краще відмовитися від подальших кроків і не сподіватися на те, що з часом щось зміниться. Завдання соціального працівника – виявити такі сумніви з метою їх обговорення із сім'єю. Краще, коли батьки відмовляться від влаштування конкретної дитини на етапі першого знайомства, ніж після того, як дитина почне звикати до них.

Спільні прогулянки, обіди, проведення вільного часу, ігри, перегляд телепередач, читання книг з майбутніми батьками допоможуть встановити тісніший емоційний зв'язок між дитиною та дорослими, налагодити спілкування.

Останній етап перед переходом дитини у сім'ю – її прощання з попереднім місцем проживання. Для процедури прощання дитині має бути відведено належний час, тому не слід її підганяти.

Прихід прийомної дитини – надзвичайно важлива подія для біологічних дітей прийомних батьків. Неготовність до змін може призвести в подальшому до конфліктів та ускладнення стосунків у сім'ї.

Необхідність підготовки біологічних дітей є очевидною, тому більшість сімей так чи інакше обговорюють майбутні зміни зі своїми дітьми. Вчасне інформування дітей про ухвалене рішення є надзвичайно важливим, але не єдиним елементом складного підготовчого процесу. Справа в тому, що біологічні діти будуть залучені до процесу функціонування прийомної сім'ї, їхнє життя обов'язково зміниться з приходом нової дитини, і якщо ця зміна відбудуватиметься без їхньої активної участі, вони не зможуть почуватися повноцінною частинкою сім'ї, а також брати на себе відповідальність за власні дії та майбутнє, адже це може викликати відчуття, що їхнє життя від них не залежить, а все вирішують дорослі.

Дітям необхідно бути залученими до всього, що відбувається в родині. Важливо врахувати їхню думку при ухваленні рішення, а також у процесі взаємопідбору.

З моменту створення прийомної сім'ї і влаштування до неї дітей розпочинається її соціальне супроводження, метою якого є захист і забезпечення дотримання прав та інтересів дитини, оптимальних умов її життя та розвитку. Це передбачає врахування індивідуальних потреб кожної дитини шляхом надання соціальних послуг прийомній сім'ї дитячому будинку сімейного типу.

Функціонування прийомних сімей регулюється Положенням про прийомну сім'ю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 565 від 26 квітня 2002 р. (із змінами та доповненнями), та постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини».

Прийомні діти проживають і виховуються у прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі навчання у професійно-технічних, вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації – до їх закінчення, але не довше ніж до досягнення 23 років.

Діти, влаштовані до прийомної сім'ї, зберігають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та можуть бути усиновлені. Вихованці прийомної сім'ї, якщо це не суперечить інтересам дитини і не заборонено рішенням суду, мають право підтримувати стосунки з біологічними родичами. Дитина у прийомній сім'ї зберігає за собою усі пільги і державні гарантії, її утримання і виховання забезпечує держава. На кожну дитину прийомні батьки отримують грошову допомогу у розмірі двох прожиткових мінімумів плюс 35% за виконання обов'язків з догляду і виховання дитини. Також за прийомними дітьми зберігається право на аліменти, пенсію інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вони мали до влаштування у прийомну сім'ю.

Як створити прийомну сім'ю?

Для прийняття відповідного рішення, особа або особи, які виявили бажання створити таку сім'ю, звертаються із заявою до районного центру соціальних служб для сім'ї дітей та молоді або до служби у справах дітей райдержадміністрації та подають такі документи:

- заява;
- довідка про доходи за останні шість місяців або копія декларації про доходи, засвідчена в установленому порядку;
- документ, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням;
- копія свідоцтва про шлюб (для осіб, які перебувають у шлюбі);
- копії паспортів;
- висновки про стан здоров'я;
- довідка від нарколога та психіатра для осіб, які проживають разом із заявником;
- довідка про наявність або відсутність судимості;
- письмова згода всіх повнолітніх членів сім'ї, що проживають разом з особою, яка бажає взяти дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, у прийомну сім'ю, засвідчену нотаріально або написану власноруч у присутності посадової особи, яка здійснює прийом документів, про що робиться позначка на заяві із зазначенням прізвища, імені, по батькові, підпису посадової особи та дати.

Строк дії документів становить дванадцять місяців з дати видачі.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не має перевищувати 10 осіб, враховуючи рідних дітей. Порядок створення дитячих будинків сімейного типу та влаштування в них дітей регулюється Постановою Кабінету Міністрів України № 564 від 26 квітня 2002 р. «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу». Рішення про створення дитячого будинку сімейного типу приймається районною, районною у м. Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим комітетом міської ради на підставі заяви осіб або особи, які виявили бажання створити такий будинок, з урахуванням результатів навчання, подання відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і висновку служби у справах дітей про наявність умов для його створення.

Дитячий будинок сімейного типу відрізняється від інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тим, що держава надає сім'ї матеріальну та соціальну підтримку. Однією з умов створення ДБСТ є надання родині житлової площі, що дозволяє забезпечити гармонійний розвиток дітей, гарантує кожному вихованцю, а також рідним дітям батьків-вихователів нормальні умови проживання. Прийомні батьки влаштовують дитину на власну житлову площу, ніяких пільг

щодо поліпшення житлових умов при оформленні прийомної сім'ї законодавством не передбачено.

Які діти можуть бути влаштовані до дитячого будинку сімейного типу?

До дитячого будинку сімейного типу влаштовуються діти, які мають визначений статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. У першу чергу до дитячого будинку сімейного типу влаштовуються діти, які перебувають між собою у родинних зв'язках, за винятком випадків, коли за медичними показаннями або з інших причин вони не можуть виховуватися разом. Дитячий будинок сімейного типу комплектується дітьми протягом дванадцяти місяців з дня створення. Контроль за його комплектуванням здійснює місцева служба у справах дітей.

Хто може стати батьками-вихователями?

Батьками-вихователями можуть бути повнолітні та працездатні особи. Особи, які виявили бажання стати батьками-вихователями, в обов'язковому порядку мають пройти навчання, організоване обласними (міськими у містах Києві та Севастополі) центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із залученням спеціалістів з питань психології, педагогіки, медицини тощо за спеціальною програмою. Слід враховувати, що коли хоча б один із кандидатів у батьки-вихователі не пройшов курс підготовки, визнаний в установленому порядку недієздатним або обмежено дієздатним, позбавлений батьківських прав, чи це колишній опікун (піклувальник, усиновитель), позбавлений відповідних повноважень за неналежне виконання покладених на нього обов'язків, то отримати дозвіл на створення дитячого будинку сімейного типу не можливо. Не можуть бути прийомними батьками особи, які були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України, або мають непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів.

Існують також обмеження для кандидатів у батьки-вихователі за віком. Влаштування дітей у дитячий будинок сімейного типу проводиться з урахуванням віку батьків-вихователів та дітей, щоб на час досягнення обома батьками-вихователями пенсійного віку всі вихованці досягли віку вибуття з дитячого будинку сімейного типу (18 років). Влаштування дітей у дитячий будинок сімейного типу розраховано таким чином, щоб до досягнення батьками пенсійного віку дитина могла стати повнолітньою. У разі досягнення пенсійного віку одним з батьків час перебування дітей визначається за віком молодшого з батьків. Також на заваді створенню дитячого будинку сімейного типу можуть стати вади фізичного чи психічного здоров'я потенційних батьків-вихователів (інваліди I і II групи, які, за висновком медико-соціальної експертної комісії, потребують стороннього

догляду, особи, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, алкогольну та наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства). Відповідні вимоги висуваються і до членів родини батьків-вихователів.

Патронатна форма виховання дітей. У сімейному законодавстві України поняття «патронат» з'явилося у зв'язку з прийняттям нового СК України. Глава 20 нового Кодексу України так і називається «Патронат над дітьми» і містить 5 статей (252–256). Ця форма виховання визначається законом як система передачі дітей-сиріт на утримання та виховання в сім'ю патронатного вихователя на підставі договору за обумовлену з органом опіки та піклування плату. Нині така форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, належно не реалізується, хоча й може реально пом'якшити вплив несприятливих чинників на цю категорію дітей. Стимує розвиток патронатної форми невизначеність відповідної нормативно-правової бази та недостатнє розуміння природи патронату й доцільності його застосування в Україні.

Патронат – це форма влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування, у сім'ю патронатного вихователя. Між органом опіки і піклування та патронатним вихователем укладається договір про передавання йому дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання. Такий договір може бути укладений на термін до досягнення дитиною повноліття та за відповідну плату.

Патронатна форма вважається проміжною формою влаштування і виховання дитини, яка потребує опіки, у сім'ю на усиновлення, оскільки патронатний вихователь має переважне право на її усиновлення.

Патронат у першу чергу покликаний дати дитині тимчасовий притулок, щоб сім'я, яка хоче усиновити дитину, змогла вирішити всі свої організаційні питання щодо усиновлення, а дитина – адаптуватися до нової сім'ї.

Способи виховання і форму навчання патронатний вихователь визначає спільно з органом опіки та піклування.

Вимоги до патронатних вихователів аналогічні тим, що встановлені законодавством для усиновлення та опіки.

Орган опіки та піклування зобов'язаний контролювати виконання обов'язків патронатним вихователем.

Проблема влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, є актуальною попри ухвалення низки законів і підзаконних нормативно-правових актів, які мали б забезпечити їхні права та інтереси. Так, пріоритетність сімейного влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, визначена Конвенцією ООН про права дитини. Декілька форм сімейного їх улаштування визначено Сімейним кодексом України. Серед них законодавець передбачив і патронатну форму виховання та утримання дітей. Однак вона не набула розвитку чи навіть відображення

ні в Законі України «Про охорону дитинства», ні в Законі «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», не передбачена й відповідними підзаконними нормативно-правовими актами.

Вивчення проблем запровадження патронатної форми виховання дітей зумовлене насамперед потребою розширити сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також визначити заходи соціального захисту, що забезпечуватимуть стабільність функціонування патронату над дітьми. Вирішення поставленого завдання сприятиме посиленню привабливості цивілізованих форм виховання, зменшенню кількості дітей, що перебувають (чи могли б перебувати) у притулках або інтернатах.

З огляду на порушені проблемні аспекти згадане питання потребує подальшого вивчення для запозичення світового досвіду підвищення дієвості механізмів реалізації патронату над дітьми, конкретизації функцій уповноважених органів і служб у цій сфері, визначення заходів державної підтримки патронатної форми влаштування, а також для надання конкретних пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства.

Соціально-правовий захистом дітей, що залишилися без батьків, суспільство переймалося ще з найдавніших часів. Батьківщиною сімейного патронату вважається Шотландія, де його застосовували з початку XIX ст. Зарубіжні країни й нині активно застосовують патронат (фостерне виховання), вирішуючи питання стабільного розвитку дитини, позбавленої належного сімейного піклування. Патронатна форма виховання щодо безпритульних та осиротілих дітей, які перебували в інтернатних закладах, застосовувалася в 20-ті–40-ві роки минулого століття й у радянських республіках. Зокрема діяльність з патронатування над дітьми регламентувалася постановами ВЦВК і ВНК РРФСР «Про передачу вихованців дитячих будинків у селянські сім'ї» від 3 березня 1928 р. та РНК УРСР «Про порядок патронатування дітей у колгоспах та родинях трудящих» від 11 червня 1940 року. Необхідність такої форми виховання була зумовлена неспроможністю державних установ улаштувати всіх нужденних дітей, позбавлених батьківського піклування через колективізацію, голодомор, репресії та війни. Тому, незважаючи на проголошений пріоритет колективного державного виховання дітей, сама держава делегувала функції з їхнього влаштування окремим громадянам. Передача дітей під патронат у селянські сім'ї поєднувалася з державними заходами соціальної підтримки (призначення коштів на утримання патронованої дитини з місцевих бюджетів). Після досягнення особою, яка перебувала під патронатом, 14 років передбачалося також надання з кас громадської взаємодопомоги колгоспів грошової допомоги, а з місцевого бюджету – одноразової грошової допомоги.

Натомість з прийняттям у 1968 р. Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю інститут патронату був виключений

із сімейного права. Норми щодо патронату над дітьми зберегли у своїх Сімейних кодексах лише дві держави з колишніх республік СРСР – Латвія та Узбекистан. Патронатне виховання дітей урегульовано також законодавством Республіки Казахстан, зокрема Законом «Про шлюб та сім'ю». Формуються нові підходи до влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, і в Російській Федерації: патронат над дітьми не врегульований федеральним законодавством, але активно застосовується на території її окремих суб'єктів.

Патронатне виховання визначається як форма влаштування дитини на виховання в сім'ю патронатного вихователя з обов'язковим розмежуванням прав і обов'язків щодо захисту законних інтересів цієї дитини між батьками, уповноваженою службою та патронатним вихователем. Патронат поділяється на: короткостроковий (до 6 місяців), довгостроковий (до 2 років чи на термін, що визначається інтересами конкретної дитини). Він може бути застосований не лише у випадках, коли дитина з певних причин залишилася без піклування батьків (якщо останні загинули, перебувають у лікарні тощо), а й опинилася в соціально небезпечному оточенні. Зокрема найпоширенішими ситуаціями, коли виникає потреба в патронатній сім'ї, є внутрішньосімейні конфлікти, тимчасова асоціальна поведінка батьків тощо.

Під час перебування дитини в патронатній сім'ї проводиться робота з реабілітації її біологічної родини, аби повернути дитину в належне сімейне середовище. Така форма виховання дає змогу не влаштовувати її в інтернатні заклади, а відразу ж передавати патронатному вихователю до вирішення питання подальшого влаштування. Існують і інші аспекти використання патронатного влаштування дітей. Важливим стимулюючим чинником є те, що патронатному вихователю виплачують заробітну плату та зараховують трудовий стаж.

Ті, хто займається питаннями сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, мають різне бачення перспектив патронатного виховання. Зокрема дехто вважає, що з часом систему дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей повністю замінить система патронату завдяки вищій, ніж у закладах влаштування дітей, оплаті праці патронатного вихователя та допомозі на дитину. Такої думки дотримуються деякі теоретики та практики і в Україні: у Верховній Раді зареєстровано законопроекти, якими пропонується замість трьох форм тимчасового влаштування дітей (патронат над дітьми, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) використовувати одну, а саме – патронат над дітьми. На нашу думку, однозначно підтримати таку пропозицію не можна. Адже система прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу вже склалася і має неабиякі позитивні результати. Зміни призведуть лише до її руйнації, необхідності побудови нового комплексу відносин, що негативно позначиться насамперед на долях дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Треба не руйнувати наявну систему виховання

дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а розвивати патронат як самостійну форму.

Отже, за нинішніх умов розвитку сімейних форм виховання дітей виокористання в Україні патронатної сім'ї як тимчасової форми їх влаштування насамперед є можливим у разі відмови від новонароджених у пологових будинках. На практиці таких дітей всиновлюють лише після досягнення ними двомісячного віку за згодою їхніх батьків, засвідченою нотаріусом. Це передбачено ст. 217 Сімейного кодексу України. Слід зазначити, що реалізація норм цієї статті викликає чимало нарікань і постійно перебуває в центрі уваги суб'єктів законодавчої ініціативи.

Зокрема не раз пропонувалось отримувати згоду батьків на усиновлення дитини, від якої відмовилися після її народження, не очікуючи досягнення нею двомісячного віку. Інша пропозиція полягала в тому, щоб засвідчена нотаріально відразу після народження дитини згода набувала чинності, коли тій виповниться два місяці. Однак і з цим, на наш погляд, теж не можна погодитись однозначно. Відповідно до норм ст. 5 Європейської конвенції з усиновлення дітей згода матері на усиновлення її дитини може бути прийнята тільки після народження дитини й після закінчення встановленого законом терміну, який не може бути меншим, ніж шість тижнів; у разі, якщо цей термін невизначений, згода приймається тоді, коли, на думку компетентного органу, мати цілком одужала після пологів. З положеннями конвенції кореспондуються положення резолюції ПАРЄ № 1624, якими визначено, що матерям має надаватися розумний проміжок часу, протягом якого вони могли б змінити своє рішення. Тобто забезпечується право дитини на зростання в біологічній сім'ї.

Окрім того, у резолюції підкреслено, що у зв'язку з великим попитом за кордоном на усиновлення малих дітей проблема ще погіршується. Громадські організації часто скаржаться: матерів, які потрапили в складну життєву ситуацію, вмовляють, користуючись їхньою недостатньою поінформованістю та довірливістю, залишити своїх новонароджених дітей.

Саме тому до повноважень служб у справах дітей, встановлених ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», доцільно додати такі: запобігання відмові від новонароджених, робота з біологічною сім'єю дитини для створення належних умов її проживання з батьками.

Безперечно, патронатні сім'ї мають бути спеціально підготовлені для приймання дітей перших місяців життя. Зокрема патронатними вихователями можуть бути медичні чи педагогічні працівники з досвідом догляду за новонародженими. Інший варіант – це створення патронатних сімей за участю жінок, які в той же час і в тому ж пологовому будинку, що й жінка, яка відмовилася від немовляти, народили своїх дітей. Звісно, якщо члени такої сім'ї не мають проблем зі здоров'ям, а також житлових чи матеріальних і свідомо погоджуються стати патронатною родиною. Основним аргументом на користь створення саме такої патронатної сім'ї є можли-

вість природного (материнського) вигодовування відмовної дитини та перспектива бути всиновленою саме цією родиною. Одночасно на служби у справах дітей, органи опіки та піклування (як одну зі сторін договору про патронатне влаштування дитини) мають покладатися розробка та реалізація комплексного плану роботи з родичами відмовної дитини для повернення її до біологічної сім'ї. У разі небажання (неможливості) родичів дитини прийняти її в сім'ю служби у справах дітей мають остаточно сформулювати пакет документів для передачі її на всиновлення чи застосування іншої форми влаштування.

Запровадження патронату над новонародженими дітьми, безперечно, матиме позитивні наслідки. Це, по-перше, сімейне піклування з перших днів їхнього життя, достатність харчування, одягу, медичного обслуговування. По-друге, перспектива бути всиновленими підготовленими патронатними вихователями. По-третє, можливість повернутися до біологічних родичів, адже першочерговим завданням служб у справах дітей є забезпечення права дитини на зростання та виховання в біологічній сім'ї.

Патронатне утримання та виховання дітей, що не мають належного батьківського піклування, на нашу думку, є більш гнучкою формою їх влаштування. Її можна застосувати до дитини будь-якого віку, незалежно від юридичного статусу, стану здоров'я, і на термін, зумовлений обставинами, в яких вона опинилася. Патронат дає змогу допомогти дитині в будь-якій ситуації. Крім того, його можна використовувати як проміжну форму для влаштування дитини в сім'ю. Особа, яка хоче всиновити чи взяти під опіку (піклування) дитину-сироту або позбавлену батьківського піклування, матиме можливість спочатку взяти її під короткостроковий патронат і в разі позитивного результату обрати іншу, бажану, форму сімейного влаштування дитини.

Для стабільного функціонування патронату, як і інших форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на законодавчому рівні слід передбачити збалансовану державну систему соціальної підтримки. Згідно з основоположними принципами Закону «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», діти, влаштовані до патронатних сімей, мають забезпечуватися відповідними харчуванням, одягом, взуттям, іграшками, медичним обслуговуванням тощо. Новонароджених мають систематично відвідувати дільничний педіатр і патронажна медсестра. Конкретні заходи державної підтримки дітей у патронатних сім'ях мають визначатися залежно від індивідуальних потреб дитини. Тому під час укладання договору з патронатними вихователями слід урегулювати питання взаємовідносин батьків дитини, уповноваженої служби та патронатних вихователів і чітко окреслити заходи соціального захисту дитини в патронатній сім'ї.

Водночас належний соціально-правовий захист повинні мати й патронатні вихователі. Вимоги до їхнього віку, стану здоров'я, житлових

умов та особистих характеристик мають бути такими, як і для кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Однак менш жорсткими, ніж для кандидатів в усиновлювачі, але жорсткішими, ніж для опікунів (піклувальників). Виконання обов'язків патронатних вихователів має оплачуватися, що й передбачено ст. 253 Сімейного кодексу України. Якщо розглядати патронат над дитиною як основну діяльність особи, то слід визначити певний обсяг прав і гарантій для такого працівника, пов'язаних зі специфікою роботи. Для патронатних вихователів потрібно передбачити гарантії пенсійного забезпечення, соціального страхування тощо. Наприклад, якщо йдеться про короткостроковий патронат (патронат над новонародженими дітьми), цілком логічно передбачити для такої сім'ї щорічну відпустку після шестимісячного виконання обов'язків патронатного вихователя. А також надання окремих пільг, зокрема щодо плати за користування житлом, комунальними послугами (газопостачання, електропостачання тощо).

Отже, аби забезпечити передбачене Конвенцією ООН право кожної дитини на сімейне виховання, потрібно розширювати форми сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, враховуючи світовий досвід з поправкою на можливості країни. Для розвитку патронатної форми влаштування дітей певні передумови в Україні вже є. Вона передбачена Сімейним кодексом України. Залишилося створити відповідну нормативно-правову базу для практичного запровадження патронату, розробити заходи соціальної підтримки патронатної сім'ї на державному рівні. У цьому сенсі доцільно внести зміни до глави 20 Сімейного кодексу України щодо патронату та прийняти відповідний закон, яким визначити статус патронатних вихователів, функції уповноважених органів і служб зі супроводження патронатних сімей та роботи з батьками дитини, заходи державної підтримки як дітей у патронатних сім'ях, так і патронатних вихователів, що підвищить престижність діяльності з патронатного виховання та зменшить ризики виникнення складних життєвих обставин через відсутність належного батьківського піклування.

Специфіка патронату в сімейному праві як правового інституту виявляється в тому, що така передача здійснюється за договором про патронат, а не на підставі адміністративно-правового акта – рішення органу опіки чи піклування. Цей договір укладається між органом опіки і піклування та особою, яка дала згоду взяти дитину на виховання (патронатним вихователем).

У договорі обов'язково необхідно передбачити обсяг повноважень патронатного вихователя щодо законного представництва інтересів дитини. Щодо повноважень з розпорядження майном дитини, то договором не можна покладати їх на патронатного вихователя, за винятком витрат на утримання дитини. У договорі також необхідно обов'язково передбачити можливість патронатного вихователя представляти інтереси дитини, наприклад, у суді (при розгляді справ про позбавлення батьків дитини батьківських прав), приймати рішення про виїзд дитини за кордон.

За договором про патронат над дітьми орган опіки і піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, як правило, з врахуванням згоди самої дитини, патронатному вихователю за плату, а патронатний вихователь зобов'язується виховувати і утримувати дитину у своїй сім'ї, захищати її права та інтереси як опікун або піклувальник без спеціальних на те повноважень.

За термінологією договір про патронат над дітьми має багато спільного з цивільно-правовим договором. У ньому застосовуються цивільно-правові терміни: договір; сторони; оплатність; двосторонність тощо. Але за своєю правовою природою цей договір не є цивільно-правовим, і на нього не можуть поширюватися положення зобов'язального права, тому що: по-перше, предметом цього договору є діяльність, пов'язана з вихованням та утриманням дітей, що є сферою регулювання сімейного права; по-друге, за невиконання умов договору не встановлена цивільно-правова відповідальність у вигляді відшкодування збитків чи інших майнових санкцій; по-третє, патронатний вихователь за своїм правовим статусом прирівнюється до опікуна (піклувальника) дитини, права та обов'язки якого встановлено не умовами договору, а нормами сімейного чи адміністративного законодавства. Має специфіку і стадія підготовки такого договору. Перед укладанням договору про патронат над дітьми орган опіки і піклування має переконатися, що передачею дитини у сім'ю патронатного вихователя буде досягнуто основної мети договору – одержання дитиною належного виховання, утримання, захисту належних їй особистих і майнових прав, охорони інших її інтересів. Тому перед тим, як підписати договір, потрібно ретельно обстежити побутові умови і стан здоров'я членів сім'ї патронатного вихователя, вивчити моральний клімат, що склався в сім'ї. Така перевірка має бути підтверджена актом перевірки умов життя майбутнього патронатного вихователя, довідками лікувальної установи про відсутність у сім'ї майбутнього патронатного вихователя захворювань, що перешкоджають влаштуванню до нього особи, яка потребує патронатного виховання (п. 3.3 Правил).

Обов'язком органу опіки і піклування є своєчасна плата за виховання дитини. Розмір такої плати встановлюється за домовленістю сторін при укладанні договору про патронат (ст. 254 СК). Спеціального законодавчого акта, який би регулював порядок встановлення розміру такої плати, поки що немає, хоча було б доцільним встановити певні параметри, в межах яких орган опіки і піклування міг би домовитися з майбутнім патронатним вихователем щодо плати за виховання дитини.

Згідно зі ст. 255 СК України основними обов'язками патронатного вихователя є:

- 1) забезпечення дитини житлом, харчуванням тощо. При перевірці виконання цього обов'язку необхідно виходити із загальних правил забезпечення житлом громадян (особи різної статі старше 9 років не мають проживати в одній кімнаті). Одягом і харчуванням діти мають бути

забезпечені принаймні не гірше, ніж вони були б забезпечені в дитячих будинках чи інших державних закладах подібного типу;

2) створення дитині умов для навчання, фізичного та духовного розвитку. Ці умови мають відповідати вимогам Закону України «Про охорону дитинства»;

3) захист дитини, її прав та інтересів як опікуна або піклувальника без спеціальних на те повноважень.

Для того, щоб реалізувати ці обов'язки і водночас права, патронатний вихователь повинен мати встановленого зразка посвідчення, подібне до того, яке має опікун. Договір про патронат може бути припинений:

– у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років;

– у разі невиконання вихователем своїх обов'язків;

– якщо між вихователем і дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором;

– з інших, передбачених законодавством, підстав. Розірвання договору про патронатне утримання дитини може відбутись як за згодою сторін, так і за рішенням суду.

2.4. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД УТРИМАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОЇ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ

Створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій дітей є одним з найважливіших завдань сьогодення, яке полягає не в ізоляції знедолених дітей від соціуму, а в їх інтеграції в соціум через пріоритетність у соціальній політиці саме сімейних форм допомоги дітям-сиротам.

За основними світовими стандартами, якісний виховний вплив на дитину в умовах інтернатного закладу може бути тільки тоді, коли в ньому утримується не більше 20–30 дітей. Тільки за таких умов можна говорити про якісну підготовку вихованців до самостійного дорослого життя.

У країнах світу розвиваються альтернативні форми виховання дітей, які проживають у дитячих установах. Від дитячих будинків до безперервного виховання в родині – найважливіша тенденція у світі. У більшості країн світу за останні 20 років спостерігається тенденція до відмови, від великих дитячих установ і підтримка дітей в їх природному (сімейному) середовищі проживання.

У таких країнах, як Румунія, Угорщина, згідно з прийнятими у них законами щодо захисту прав дітей будь-яка інтернатна установа має бути максимально наближена до створення сімейної атмосфери виховання і не може утримувати більше 20–30 дітей. На таку реформу інтернатних закладів уряд Угорщини виділив значні кошти з державного бюджету країни. Практично у всіх постсоціалістичних країнах такі зміни викликали незадоволення в керівництва інтернатних закладів, але цей процес відбу-

вається активно, незважаючи на опір традиційної системи виховання та утримання дітей, позбавлених батьківського піклування.

Сьогодні в західних країнах, зокрема у США та Великобританії, не залишилися дитячих будинків у традиційному розумінні. Для дітей же, які зазнали тяжких психологічних травм та потребують тимчасового або тривалого відокремлення від родини, існує можливість перебування у закладах типу «групових будинків». Унаслідок тривалих зловживань чи недбалого ставлення батьків корекція поведінки таких дітей потребує інтенсивного терапевтичного втручання, яке може забезпечити мультидисциплінарна команда професіоналів на базі групового будинку. Так, після направлення дитини до закладу члени команди (до складу якої можуть входити психіатр, соціальний працівник, учитель, педіатр, дитячий працівник, психотерапевт, юрист, інколи – священник та батьки) проводять первинне оцінювання проблем та потреб дитини, на підставі якого складається план втручання для кожної дитини. Орієнтовний термін реалізації плану втручання – три місяці. По закінченні визначеного терміну команда оцінює зміни та результати втручання, після чого виносить рішення про подальшу долю дитини.

У Швеції система піклування про дітей пройшла у своєму розвитку два етапи: перший (40–80-ті роки ХХ ст.) – закриття дитячих будинків; другий (90-ті роки) – введення родини в установи з догляду за дітьми. Роботу із закриття дитячих будинків проводив заклад «Барнбюн Ско» (Стокгольм), який протягом багатьох десятиліть є ідеологічним центром розробки майбутньої системи соціальної турботи про дітей як у Швеції, так і в інших скандинавських країнах. Стратегія полягала в тому, що, розробляючи і вживаючи заходів, необхідно поставити в центр уваги не тільки дитину і її родину, а й одночасно протистояти процесам, які виключали родину із суспільства. Виходячи з цієї стратегії, персонал помістив дітей у родини і закріпив свою роботу з дитиною в домашньому середовищі замість дитячого будинку.

У Білорусії також віддається перевага влаштуванню дітей у родини, в них виховання дитини обходиться в 5–7 разів дешевше, ніж у школі-інтернаті і дитячому будинку. У дитячих будинках сімейного типу сьогодні виховується 8 тис. дітей різного віку. У цих родинах (їх зараз 29) – 200 прийомних дітей, 60 – рідних. Є в цій країні ще й дитяче селище – це один з варіантів дитячого будинку сімейного типу. Воно побудоване в м. Кобрин Брестської обл. за підтримки представників Німеччини. Дитяче селище складається з триповерхових котеджів, розташованих у мальовничій місцевості, у ньому проживають 12 матерів-виховательок і 120 дітей різного віку – від 1 до 15 років.

Творцем педагогічної системи «дитячих селищ» був австрійський педагог, лікар Герман Гмайнер (1919–1985). У 1949 р. він створив в Імсті перший дім для дітей, позбавлених батьківського піклування. Наприкінці 1950-х років п'ять будинків утворили там «дитяче селище». У 1993 р. соціально-педагогічні утворення такого типу діяли вже у 120 країнах світу.

Найбільшим дитячим селищем в Європі вважається селище Хінтерболь (Австрія). У ньому 24 будинки. В інших – 14–16 сімейних будинків.

«Дитяче селище» – відкрита установа, яка не має ні огорожі, ні охоронців. За розкладом його можуть відвідувати як фізичні особи, так і представники установ, які регулярно роблять пожертвування на його утримання, а також родичі дітей. До нього приймаються діти у віці до 10 років. У будинках живуть 6–8 дітей. Вони зазвичай ходять до школи, яка знаходиться в цій місцевості. Дитяче селище має власний дитячий садок. Частина дітей може передаватися на усиновлення чи патронат. Після випуску у 15 років до остаточного життєвого самовизначення вихованці можуть перебувати у «молодшому домі», де передбачена посада наставника-вихователя.

В останні роки в Росії ця система набула широкого розвитку. Так, у сел. Томіліно Московської обл. в «Дитячому селі SOS» в 11 сім'ях виховується 56 дітей. Землю для селища виділив безкоштовно Комітет освіти Москви, гроші на будівництво отримували від благодійних організацій, від приватних осіб Росії і з-за кордону, від відомого політика ФРН Габрієлі Біттендорф. Діти потрапляли сюди з хронічними захворюваннями, з порушенням психіки, із затримкою розумового розвитку, залякані, ті, які перенесли насилля. У нормальних людських умовах їх здоров'я відновилося, змінилося ставлення до життя. Прийомні мами виконують все, що роблять у великій сім'ї матері: готують їсти, прибирають, займаються пранням, лікують, мирять, роблять подарунки і влаштовують свята. Вони мають вищу освіту, їх любов до дітей і доброта перевірені часом.

У Санкт-Петербурзі існує притулок «Дім Астрід», де практикується створення домашніх груп, відтворюється досвід роботи притулків у дореволюційній Росії, коли дітей-сиріт віддавали до селянських родин. У газеті «Зміна» в рубриці «Візьми мене до себе» друкуються оголошення про цих дітей, з їх фотокартками. Підлітки «Дому Астрід» ремонтують квартири, шують штори тощо. Заробітки фіксуються у трудовій книжці.

У Словаччині і Чехії існують дитячі діагностичні будинки. У них діти перебувають від 1,5 до 2 місяців. За цей період фахівці ставлять медико-психологічний діагноз. Відповідно до нього дітей потім направляють у родину або до масової школи, спеціалізованого сімейного чи звичайного сімейного дитячого будинку, установ для дітей з особливостями в поведінці.

У В'єтнамі функціонують центри соціального захисту сімейного типу. Контингент тих, хто проживає в цих центрах, розділений на невеликі групи – родини. Кожна родина має матір і складається з 6–8 братів/сестер різного віку.

У багатьох країнах дитячі інтернатні заклади розглядаються як місця, де дітям надається активна терапія, де діти можуть перебувати і короткий, і тривалий час.

За пріоритетністю форми опіки в міжнародній практиці визначаються так: усиновлення; опіка в сім'ях родичів; прийомна сім'я; інтернатний заклад.

За рівнем розвитку системи прийомних сімей країни можна поділити на такі групи:

- країни, де прийомні сім'ї існують більше тридцяти років (Великобританія, Фінляндія, Нідерланди тощо);
- країни, де система прийомних сімей введена нещодавно (Угорщина, Румунія тощо);
- країни, де система прийомних сімей тільки розробляється або планується (Україна, Росія, Грузія, Вірменія, Болгарія, Польща тощо).

Соціальна робота у США має давні традиції щодо програм догляду за дітьми. Для дітей, які мають відхилення у поведінці чи певні емоційні проблеми, існують заклади (дитячі будинки та притулки) кількох типів: лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дитини, сімейні дитячі будинки, кризові та дитячі психіатричні центри, профілакторії тощо.

Служби соціального забезпечення дітей США орієнтовані на конкретні групи населення. Ліга соціального забезпечення дітей Америки є сукупністю дитячих соціальних служб. Найпоширеніший вид послуг – патронат сім'ї.

Усі послуги зазначених служб можна згрупувати за певними ознаками. Так, служби підтримки дітей та сімей охоплюють патронатні послуги, сімейну терапію, просвітницьку діяльність у сфері сімейного життя. Добровільні служби допомоги родинам та районні центри психічної корекції надають допомогу сім'ям, які мають проблеми у стосунках між батьками та дітьми, консультують з психолого-педагогічних та медичних питань. Останнім часом служби соціального забезпечення основну увагу приділяють питанням нормального перебування дитини у родині, забезпечення їй належної турботи. Перевага надається усиновленню та домашнім дитячим групам, що дозволяє зменшити кількість дітей, які виховуються у дитячих будинках та притулках.

Деякі специфічні проблеми, які належать до компетенції соціальних служб (наприклад, зневажливе ставлення до дітей, жорстоке поводження з ними тощо), привертають особливу увагу громадськості. З метою вирішення означених проблем надаються кошти для дослідження, розробки й апробації програм та рекомендацій, підбору персоналу.

В Австрії постійно удосконалюється діяльність опікунських закладів. У цій країні добре налагоджена система усиновлення. Центр психологічної адаптації передбачає можливість передавання дітей, які усиновляються, батькам-опікунам відразу після народження без проміжного перебування у дитячому будинку.

Активна та багатопрофільна діяльність віденської служби у справах молоді й охорони дитинства дозволила значно скоротити кількість дітей, які передаються у дитячі будинки.

Давні традиції має розгалужена мережа соціальних служб Великобританії. Соціально-педагогічні функції цих служб, спрямовані на захист інтересів та допомогу різним категоріям громадян: дітям, підліткам, пен-

сіонерам, інвалідам, хворим тощо, а також родинам, які потребують психологічної чи матеріальної допомоги.

У Великобританії є три типи організацій, які надають соціальні послуги: державні, або урядові; підприємницькі, або за приватною ініціативою; неприбуткові, в тому числі волонтерський рух. Діяльність їх координує, як правило, проведення конференцій, в яких беруть участь численні установи.

Усі соціальні працівники мають відповідну спеціалізацію. Вони відрізняються напрямом і характером професійної підготовки, тому кожний співробітник вирішує проблеми конкретного «об'єкта» – навчального, лікувального, сирітського тощо.

Існують багатопрофільні центри, які надають допомогу дітям, підліткам та їхнім батькам. Подібні центри виступають «лінійними» структурами соціальних служб. Наприклад, центр, що спеціалізується на допомозі підліткам, які мають ускладнення в спілкуванні з дорослими; центри, орієнтовані лише на допомогу родині; центри, які надають допомогу підліткам, схильним до алкоголю та наркотиків. «Лінійні» структури надають психотерапевтичну допомогу, забезпечують соціальний захист відвідувачів центру, підтримують зв'язок з юридичними службами, організаціями охорони здоров'я, службами соціального забезпечення тощо.

Між структурами налагоджено тісний зв'язок, тому різні фахівці «ведуть» дитину від народження до повної самостійності, забезпечуючи соціальний захист, дотримання юридичних норм, організацію психологічної і педагогічної допомоги, а також координують свої дії із службами освітнього департаменту, які відповідають за організацію дозвілля молоді.

Соціальний захист дитини складається з впливу на умови та оточення, де вона зростає, а також із надання підтримки її вихователям. За практичне здійснення захисту у Великобританії відповідають місцеві органи влади – соціальні служби. Разом з наданням загальнопобутових послуг (догляд за дітьми в денний час, обслуговування вдома тощо) вони підтримують дитину і сім'ю індивідуально. Так, у передмісті Лондона є мережа центрів для дітей раннього віку, які нагадують дитячі садки в Україні. Принципова відмінність – це обов'язкова робота з батьками. Тут вони можуть отримати консультації щодо виховання дітей. А ті батьки, чії діти перебувають на вихованні у прийомній сім'ї, можуть поспілкуватися (під наглядом соціального працівника) із своїми дітьми.

Головний принцип надання соціальної допомоги дітям у Великобританії – це сприйняття дитини як частини сім'ї. Тут діє система судів, які мають право винести рішення про обов'язкове відвідування батьками та дітьми відповідних центрів або про закріплення за сім'єю (ідеться про проблемні сім'ї, де є ризики для дітей) соціального працівника. Завдання такого працівника полягає в тому, щоб надати батькам кваліфіковану методичну допомогу щодо корекції недоліків виховання.

Центри підтримки сім'ї виконують дві головні функції: допомоги в критичних ситуаціях і превентивну діяльність. Відрив дитини від сім'ї застосовують лише в крайніх випадках, оскільки вважають, що, позбавлена батьківського піклування й переведена в систему державної опіки, вона матиме набагато більше проблем у дорослому житті, ніж дитина, вихована в рідній сім'ї, навіть не зовсім благополучній. Тільки у випадку, коли робота соціальних служб не має позитивного результату, дитину вилучають із сім'ї і переводять до прийомної або до невеликого дитячого будинку.

В Угорщині заходи щодо охорони дитинства й виховання дітей здійснюються з раннього віку. Діяльність з питань захисту прав неповнолітніх регулює закон «Про охорону дитинства і відносин між батьками і дітьми» (1986 р.). Серед заходів, спрямованих на поліпшення виховання дітей, що живуть у неповних сім'ях, заслуговує на особливу увагу створення в містах мережі невеликих «сімейних» дитячих будинків для тих дітей, які були практично покинуті батьками, тобто для соціальних сиріт.

У Швейцарії за надання соціальної державної допомоги несе відповідальність громада. Усі соціальні служби керуються принципом «мінімального втручання держави» (А.М. Фішер-Гейзер). До системи соціального захисту належать приватні соціальні служби, церковні, а також общинні, що безпосередньо належать до кантону (країна розділена на 26 кантонів і кожний з них має власне законодавство).

Надання соціальної допомоги ґрунтується на принципі: спочатку слід використати всі можливості в родині. Якщо їх виявляється недостатньо, тоді залучаються приватні чи церковні служби.

Існують центри соціальної допомоги у сфері судочинства, де роз'яснюють чинні правові акти щодо прав і обов'язків неповнолітніх. У різних частинах Швейцарії поширені й активно діють з 1950-х років центри соціально-культурної анімації, які покликані організовувати вільний час дітей і підлітків.

Цікавий досвід накопичено Маннергеймською Лігою захисту дітей. У Фінляндії вона існує більш ніж 70 років. Основна її функція – захист прав дітей та інтересів родини. Особлива увага приділяється профілактиці різного роду відхилень. Її діяльність розпочалася у 40-х рр. ХХ ст. як служби допомоги сиротам – жертвам війни. У 1990-ті роки акцентується увага на становищі дитини в суспільстві, наявності здорового оточення, допомозі сім'ям з дітьми.

Соціальна політика Голландії базується на принципах рівності, унікальності й поваги до груп людей і окремих особистостей (Ніколас де Джон, Філіп Іденбург). В організації діяльності соціальних установ Голландії домінує принцип соціальної підтримки, для якого характерне те, що державна допомога надається лише після того, як вичерпано всі можливості громадських організацій. За останні роки соціальна служба Голландії дещо трансформувалася, у зв'язку з розробкою нової системи соціального захисту. Почала реалізовуватися концепція соціальних інновацій, зміст

якої ґрунтується на спільних діях уряду, організації місцевого самоврядування і громадськості.

Соціальна система у Німеччині ґрунтується на принципі: кожен громадянин зобов'язаний чинити в душі соціальної солідарності, здійснювати індивідуальну і колективну самодопомогу. Особливою формою колективної солідарності є комуна. У випадку, коли людина не може допомогти собі сама, спочатку слід шукати допомоги в її родині, серед сусідів, груп самодопомоги і добровільних благодійних організацій і лише в крайньому випадку задіяти державу. Система соціального захисту ґрунтується на трьох пунктах: соціальне страхування, соціальна допомога і соціальна рівність, добродійність.

Результатом інтенсивних дискусій останніх років у Німеччині стала актуалізація проблеми виховання в дитячих будинках та інтернатах, її співвідношення з іншими інститутами виховання і формами допомоги молоді. Німецькі вчені неоднозначно оцінюють існування закладів інтернатного типу. Вони вважають, що, по-перше, негативний характер інтернатних закладів як «тотальних інститутів» обмежує можливість розвитку і повноцінного життя дітей; по-друге, у результаті практичного розриву між навколишнім життєвим світом і світом дитячого будинку виникають нові проблеми; по-третє, саме існування таких закладів зумовлює ігнорування інших форм допомоги зростаючому поколінню, альтернативних щодо їхньої відкритості і превентивного характеру.

Німеччина практикує поєднання у виховній системі функціонування оновлених інтернатних закладів та стимулювання розвитку прийомних сімей. Державна політика практикує довгострокове утримання дитини в подібних закладах задля повернення її в біологічну родину, і лише за відсутності реальних можливостей для здійснення цього приймаються інші рішення. Пріоритетність форм у цій державі виглядає таким чином: біологічна родина – усиновлення. Усі інші форми визначаються як проміжні й тимчасові.

Інтернати і дитячі будинки в Німеччині переважно фінансуються органами місцевої територіальної комуни, існує й фінансування на рівні федерації, а також стимулюється допомога благодійних організацій. Структура інтернатів забезпечує утримання дітей у групах до 15 осіб, які забезпечені чотирма вихователями та одним соціальним робітником-волонтером. Важливим є подолання в німецьких інтернатах фактора колективного утримання. Переважна більшість інтернатних закладів надає кожному вихованцю можливість проживати в одній кімнаті, або ж по двоє. Усі без винятку діти, включаючи дітей з фізичними вадами, здобувають освіту в загальних навчальних закладах. Зазначена практика сприяє покращанню соціалізації дитини-сироти. Функціональне призначення інтернату в цій системі зводиться до місця проживання. Проте навіть така інтернатна система постійно перебуває в центрі дискусій німецького суспільства. Німецька держава намагається розглядати державні структури утримання дітей як останній механізм у вирішенні проблем сирітства.

З 2006 р. в Україні розпочався процес деінституціалізації дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування, що передбачає комплекс дій з виведення дітей із державних установ піклування з метою створення умов для виховання та розташування дітей поза закладами інтернатного типу.

Доведеним є той факт, що первинним у системі опіки над дитиною має бути сімейна форма, проте перехід до заміни державних шкіл-інтернатів та дитячих будинків потребує поетапного впровадження. Сучасна система опіки над дітьми-сиротами має поєднувати два напрями: реорганізацію інтернатних установ та розвиток форм сімейної опіки.

Стратегія деінституціалізації дітей-сиріт стала першочерговим завданням у реалізації державної політики соціального захисту дітей-сиріт у більшості країн, починаючи з другої половини ХХ ст.

Європейські країни, приєднавшись до механізмів реорганізації форм виховання дітей-сиріт у минулому столітті, мають певні проблеми з подоланням дитячого сирітства і на сучасному етапі. Кожна країна намагається адаптувати існуючий досвід до своїх реалій.

Зарубіжна практика в деяких випадках залишає форму інтернатного закладу як державну установу утримання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування. Але в процесі деінституціалізації державні виховні установи зазнали структурної трансформації, у першу чергу, у зменшенні кількості вихованців (у середньому показник становить 10–50 осіб на одну установу).

Досвід США, Великої Британії, Австрії, Швейцарії, Польщі засвідчує збереження державних шкіл-інтернатів (дитячі будинки, притулки) як спеціалізованих закладів для виховання дітей, які мають відхилення в поведінці, певні психологічні, фізичні проблеми. Найбільш поширеними типами інтернатів є: лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дітей; сімейні дитячі будинки; кризові та дитячі психіатричні центри.

У Польщі було розроблено і впроваджено нову модель установ для дітей-сиріт, які з різних причин не можуть бути повернуті в біологічні родини чи влаштовані в сімейні форми виховання. У такому будинку одночасно проживають не більше 12–14 дітей, з якими працюють 4–5 вихователів. Установа відіграє роль місця тимчасового перебування дітей на той період, поки не буде проведено роботу з їхньою біологічною родиною чи знайдено нову родину для таких дітей (приймача родина, родина опікунів, усиновлення).

Упроваджено практику побудови спеціалізованих соціальних гуртожитків для проживання до 30 осіб. Повноваження з улаштування цієї форми делеговані державою громадським організаціям.

Специфіка реформування державних установ утримання та виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, країн СНД базується на основі впровадження адаптованих до національних умов міжнародних практик за підтримки міжнародних структур, насамперед ООН, ЮНІСЕФ, фонду «Євразія».

Актуальні проблеми реалізації реформи в країнах СНД:

- відсутність єдиного банку даних усіх дітей, які мають необхідність бути усиновленими;
- відсутність національної бази даних потенційних прийомних батьків;
- недостатність підготовлених фахівців для органів опіки і піклування;
- дублювання повноважень між державними та місцевими органами влади щодо реалізації процедури усиновлення та влаштування сиріт в інші форми сімейного виховання;
- недосконалість правового забезпечення існування форм сімейного утримання дітей-сиріт;
- слабка задіяність громадських організацій на регіональному рівні.

Вплив громадськості на вирішення проблеми влаштування дітей-сиріт:

1. Розширення повноважень соціальних служб. На соціальні служби покладено обов'язки організації патронатної роботи з фостерними вихователями. У зарубіжних країнах введено нову посаду – соціальний працівник, відповідальний за допомогу прийомним родинам, що виховують дітей-сиріт.

2. Великого значення в Західних країнах набувають багатoproфільні центри соціальних служб з проблем виховання, опіки, з розв'язання вікових проблем тощо.

3. Поширена практика залучення до соціальної роботи представництв релігійних громад. Церковні громади працюють диференційовано з підлітками, самотніми матерями, безпритульними та іншими категоріями громадян, які потребують соціальної допомоги.

3. Ефективно задіяна допомога волонтерів з міжнародних організацій, Дитячого фонду ООН, благодійних фондів. Особлива робота проводиться серед громад з метою підвищення рівня меценатства.

Ця форма є ефективною альтернативою на шляху до здійснення реформування державних інтернатних закладів на кшталт діючим в Україні. Основний напрям роботи з надання допомоги дітям-сиротам ґрунтується на створенні різного типу сімейних дитячих будинків і обов'язковому перегляді існуючих соціально-педагогічних позицій стосовно їхніх виховних можливостей.

«Foster» у перекладі з англійської означає «виховувати (чужу дитину); передавати дитину на виховання; сприяти розвитку, заохочувати». У Великобританії фостерна сім'я розглядається як прийомна сім'я, в якій утримується до 80% всіх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Фостеринг – метод соціальної роботи, який сформувався на основі деінституалізації державних закладів утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і створення прийомних сімей.

Найбільш поширеними заходами в таких випадках є фостеринг і «mainstay» – догляд за чужою дитиною, особливий вид опікунства. Фостеринг передбачає перебування в чужій сім'ї протягом тривалого часу, як правило, до повноліття, однак контакти з біологічними батьками зберігаються, і як тільки умови в сім'ї стають більш сприятливими для виховання дитини, вона знову повертається до своїх батьків.

«Mainstay» передбачає догляд за дітьми віком до 17 років на короткий період, найчастіше це всього кілька місяців, у зв'язку з тимчасовими труднощами в сім'ї дитини. Якщо ці труднощі зникають, дитина повертається в сім'ю, якщо ж сім'я продовжує переживати важкий період, то оформляється фостеринг.

Крім того, є ще й інший вид догляду за дітьми з неблагополучних сімей – «emergency care» – догляд у надзвичайних (критичних) ситуаціях. Він має місце тоді, коли виникає необхідність негайно ізолювати дитину від негативного впливу сім'ї, яка потрапила в екстремальну ситуацію. У таких випадках дитина передається для догляду в іншу сім'ю на кілька днів чи тижнів для остаточного вирішення питання про її подальшу долю. Люди, які в будь-який час дня чи ночі готові прийняти у свою сім'ю чужу дитину, називаються «carers» – той, хто турбується, доглядач. Такими людьми можуть бути сімейні та одинокі люди, яким виповнилося 25 років і які виявили бажання виховувати чужих дітей.

У Великій Британії вважається, що нормальний розвиток дитини забезпечується в сім'ї. І тому тут віддається перевага вихованню дітей в сім'ї, порівняно з дитячими будинками та інтернатами. Сімей, які бажать взяти на виховання чужих дітей, дуже багато. Можливо, одна з причин цього полягає в особливостях менталітету цієї країни, бо тут вважається престижним, почесним, гуманним виховання дитини з неблагополучної сім'ї, як і виховання дітей з фізичними і розумовими вадами розвитку. Така праця оплачується. Наприклад, людина, яка здійснює догляд за чужою дитиною, отримує платню. На утримання такої дитини передбачається щотижнева оплата, додаткові кошти виділяються на дозволення дитини, її лікування. Усе це свідчить про реальну турботу про майбутнє дітей з неблагополучних сімей і, як показує практика, значною мірою сприяє запобіганню відхиленню у поведінці неповнолітніх.

За своїм змістом соціальний супровід виходить за межі індивідуальної або групової соціальної роботи. Теоретичною основою соціального супроводу прийомних сімей є «ведення випадку» (care management), що широко застосовується у західних країнах.

У нашій країні практика фостерингу ще не досить розповсюджена. Існують в основному такі види опіки, як родинне піклування, довгостроковий фостеринг. Нині в українській державі напрацьовується система нових технологій щодо розширення, створення особливих видів фостерингу для кожної ситуації.

Тема 3. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

3.1. ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ОСНОВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

Нормативно-правову базу із соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування, становлять: Конституція України, міжнародні нормативно-правові акти, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти України.

Важливим міжнародним нормативно-правовим документом є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., яка ратифікована постановою Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27 лютого 1991 р. «Про ратифікацію Конвенції про права дитини».

У Конвенції зазначено, що дитина, яка постійно або тимчасово позбавлена сімейного оточення, не має залишатися в такому оточенні і має право на захист і допомогу держави (ст. 20).

У Конвенції також закріплено право на життя (ст. 6), право на ім'я та громадянство (ст. 7), право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я (ст. 24), право на соціальне забезпечення (ст. 26), право на освіту (ст. 29), право на відпочинок та дозвілля (ст. 31), право на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень (ст. 34), право на захист від усіх форм експлуатації (ст. 36), право на правову допомогу та гуманне ставлення (ст. 37).

Ратифікувавши Конвенцію, Україна тим самим, ґрунтуючись на першорядності загальнолюдських цінностей і гармонійного розвитку особистості, визнала пріоритет інтересів дитини у суспільстві та необхідність особливої турботи про соціально незахищених дітей, зокрема дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та взяла на себе зобов'язання щодо забезпечення прав та соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Основним документом нормативно-правового регулювання діяльності органів опіки та піклування в Україні є Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., яка гарантує конституційні права та свободи громадян, у тому числі і дітей (розділ II). Це, зокрема: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності особистості (ст. 28), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на освіту (ст. 53), право на правову допомогу (ст. 59). Ст. 51, 52 Конституції України передбачають, що обов'язок щодо утримання дітей до їх повноліття покладається на батьків; сім'я, ди-

тинство, материнство і батьківство охороняються державою; утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу.

Нормативно-правове регулювання діяльності органів опіки та піклування щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та основи соціального захисту дітей вказаної категорії визначено Цивільним та Сімейним кодексами України, законами України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року, «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року, Постановою Кабінету Міністрів від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88 «Про затвердження Правил опіки та піклування» та іншими нормативно-правовими документами.

Основні положення щодо влаштування дітей, які за певних обставин не можуть виховуватися у власній родині (смерть батьків, позбавлення батьківських прав або засудження батьків, асоціальні умови виховання у рідній родині тощо), містяться у Сімейному кодексі України.

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства.

Ст. 6 цього Закону визначено пріоритети форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. За умови втрати дитиною батьківського піклування відповідний орган опіки та піклування вживає вичерпних заходів щодо влаштування дитини в сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу. До закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми власності та підпорядкування, дитина може бути влаштована в разі, якщо з певних причин немає можливості влаштувати її на виховання в сім'ю.

Згідно зі ст. 29 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» у разі встановлення факту відсутності батьківського піклування щодо дитини орган опіки та піклування зобов'язаний протягом одного дня забезпечити тимчасове влаштування такої дитини до вирішення питання про форму влаштування дитини.

Згідно зі ст. 32 цього Закону за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, зберігається право на житло, в якому вони проживали з батьками, рідними тощо до влаштування у відповідні

заклади. Місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування (за місцем проживання дітей до їх влаштування у відповідні заклади) несуть відповідальність за збереження зазначеного житла і повернення його дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, після завершення їх перебування у відповідному закладі для таких дітей, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї.

Історично визначеною формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у сім'ю є встановлення над ними опіки (піклування). Ця процедура передбачає виховання таких дітей, а також захист їхніх особистих і майнових прав та інтересів. Опіка встановлюється над дітьми, які не досягли 14 років, а піклування – над дітьми віком від 14 до 18 років. Опікуни, як правило, обираються з осіб, які є близькими для підопічного, що передбачає перш за все збереження між дитиною і опікуном родинних зв'язків (ст. 243).

Загальні положення про опіку та піклування викладено в Цивільному кодексі України, а спеціальні положення щодо опіки та піклування над дітьми визначено у Сімейному кодексі України та Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дітей» передбачено вимоги до особи опікуна (піклувальника) і порядок встановлення опіки та піклування над дітьми.

Особи, які усиновлюють або беруть під опіку (піклування) дитину-сироту чи дитину, позбавлену батьківського піклування, прирівнюються у правах на грошову допомогу до кровних батьків. На дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, призначається державна допомога в тому випадку, коли розмір одержуваних на цих дітей аліментів, пенсій і допомоги в сумі на місяць не перевищує двократного розміру мінімальної заробітної плати. Можливе також призначення тимчасової допомоги на дітей, якщо біологічні батьки ухиляються від сплати аліментів, призначених на утримання дитини за рішенням суду при позбавленні їх батьківських прав, а також у тих випадках, коли стягнення аліментів неможливе.

Одним з найважливіших завдань існування інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є підготовка до самостійного життя у суспільстві, до входження в соціум різного рівня, оскільки готовність до шлюбу, вибору професії, організації побуту, дозвілля, спілкування є визначальною для організації оптимального дорослого життя. Однак сьгоднішні випускники інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визнають, що більшість з них не підготовлена до сучасних умов життя. Особливо ускладнює їх життя певна відсутність досвіду у практичному вирішенні власних потреб: невміння відстоювати свої особисті та майнові права, незнання законів та застосування їх у житті тощо.

3.2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ

Нова хвиля нормотворчої активності щодо правового та соціального захисту дітей-сиріт розпочалася у зв'язку з ухваленням нового Сімейного кодексу та набранням ним чинності. На цей момент внесено на розгляд парламенту декілька законопроектів, які передбачають зміни до Сімейного кодексу щодо захисту прав дітей-сиріт, врегулювання проблем усиновлення та інших форм влаштування. Крім того, 4 червня 2004 р. було ухвалено у першому читанні законопроект № 2333 від 25.03.2003 «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Першим ключовим документом у сфері політики щодо дітей-сиріт стала Постанова КМУ № 226 від 5 квітня 1994. Вона зобов'язувала центральні органи виконавчої влади (після 1999 р.: МОЗ, МОН, Мінпраці) упорядкувати мережу навчально-виховних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених піклування. Мережа включає 36 загальноосвітніх шкіл-інтернатів, 11 спеціальних шкіл-інтернатів для розумово відсталих дітей, 37 дитячих будинків, 42 будинки дитини. Передбачалося, що ці заклади мають бути захищені від перепрофілювання та приватизації. Встановлено вимоги до персоналу цих закладів (сердечність, доброта, відповідальність).

Запроваджується система дитячих будинків сімейного типу. Встановлюються вимоги до вихователів у таких закладах. Закладено основи соціального захисту дітей-сиріт. Передбачається забезпечення освітою, житлом, робочими місцями, пільговими кредитами тощо. Мають заохочуватися підприємства, які надають підтримку навчальним закладам. Місцеві органи державної влади зобов'язуються надавати матеріально-технічну допомогу таким закладам. Органи державної влади мають щорічно забезпечувати санаторно-курортне лікування дітей-сиріт. Їм також гарантується безоплатне лікування та забезпечення медикаментами, навчання, проїзд тощо. Додатково для студентів передбачено повне державне утримання та надання грошової допомоги при вступі у розмірі 2,5 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Під час навчання щорічно надається допомога у розмірі 8 неоподатковуваних мінімумів. При працевлаштуванні надається допомога не менше 40 неоподатковуваних мінімумів та матеріальне забезпечення. Гарантується соціальне страхування за рахунок Держбюджету.

Важливим етапом у формуванні політики щодо дітей-сиріт став Указ Президента № 1153 від 17 жовтня 1997 р. «Про затвердження Заходів щодо поліпшення становища дітей сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків». Указом закріплювався комплекс організаційних та правових заходів покращання становища дітей сиріт протягом 1997–1998 рр. Передбачалося створення банку даних дітей-сиріт, системи інформації про сім'ї потенційних усиновителів та опікунів. Загалом передбачало-

ся поширювати різні форми родинного виховання дітей-сиріт з особливою увагою до створення прийомних та патронатних сімей. При дитячих будинках необхідно було створювати опікунські ради. Окремі заходи передбачалися для професійної орієнтації та підготовки дітей-сиріт, окреме бронювання робочих місць, залучення до оплачуваних громадських робіт. У сфері правового забезпечення передбачалася розробка Закону України «Про охорону дитинства», нових Правил опіки та піклування (не виконано), Положення про прийомні сім'ї (виконано в квітні 2002 р.).

Ст. 25 Закону України «Про охорону дитинства» визначаються умови соціального захисту дітей-сиріт. Гарантується право на житло, якщо дитину передано до навчально-виховного закладу. Житло, з якого вибули діти, позбавлені піклування, може передаватися в оренду на час їх перебування у навчально-виховних закладах. У разі відсутності житла вони мають право на першочергове його отримання. Держава гарантує надання матеріальної допомоги дітям-сиротам, які перебувають під опікою, в дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях. Держава гарантує працевлаштування дітей-сиріт після закінчення навчання.

Постанова КМУ від 26.04.2002 № 564 «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» визначає порядок влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених піклування, у дитячі будинки сімейного типу. Визначається, що дитячий будинок сімейного типу передбачає виховання сім'єю чи окремою особою від 5 до 10 дітей на платній основі. На підставі прийняття рішення районних адміністрацій чи місцевих виконавчих комітетів про створення такого дитячого будинку надається необхідне житлове приміщення, яке використовується як службове. Пенсії та соціальні виплати дітей-сиріт можуть використовуватися тільки для придбання навчально-виховного обладнання та лікування важких хвороб дітей. Контроль за дотриманням прав дітей у дитячих будинках сімейного типу здійснюють районні управління у справах сім'ї та молоді.

Фінансування дитячих будинків сімейного типу здійснюється з районних бюджетів та бюджетів міст обласного та республіканського значення, виділяються кошти на харчування, одяг, предмети гігієни, іграшки, книги тощо. Відшкодовується вартість житлово-комунальних послуг. За згодою сторін може надаватися земельна ділянка і транспортний засіб.

Сімейним кодексом визначено право та порядок усиновлення дітей, позбавлених піклування. Зокрема передбачено облік дітей, які можуть бути усиновлені, та усиновителів. Облік здійснюється за вертикаллю районних, обласних та центральних органів виконавчої влади.

Крім того, Кодексом передбачено такі форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, як опіка (для дітей до 14 років), піклування (від 14 до 18 років) та патронат. Функції опікуна можуть здійснювати дієздатні повнолітні особи та адміністрації дитячих та лікувальних закладів. Дитина під опікою має право на проживання в сім'ї опікуна, на всебічний розвиток, на користування житлом, яке належало їй до

встановлення опіки, на отримання житла. При цьому дитина не позбавляється прав на пенсії та інші соціальні виплати, пов'язані з втратою годувальника. Функції опіки опікун здійснює на безоплатній основі. Для дітей, які перебувають у дитячих закладах опіки, передбачається додаткове право на пільги при працевлаштуванні, встановлені спеціальним законом. Патронат здійснюється за плату на основі договору між органом опіки та патронатним вихователем. Розмір плати встановлюється за домовленістю сторін.

Щодо реалізації положень нового Сімейного кодексу в питанні усиновлення досить проблемним став Наказ Міністерства охорони здоров'я № 16 від 21.01.02 «Про внесення змін та доповнень до переліку захворювань, які дають право на усиновлення дітей без дотримання строків їх перебування на обліку в Центрі усиновлення дітей при Міністерстві освіти та науки України». Цим наказом зменшено перелік захворювань із 140 (за Наказом № 2 від 04.01.97) до 6. Як наслідок, втратили можливість на усиновлення іноземцями та своєчасне лікування діти-сироти, хворі на церебральний параліч, порок серця тощо. Для порятунку більшості хворих дітей необхідно здійснювати операції у перший місяць життя. Такі можливості забезпечували переважно іноземні усиновителі. Українські усиновителі не бажать брати хворих дітей взагалі, а іноземці відмовляються всиновлювати дітей, яким неможливо допомогти. Відповідно, пріоритет вітчизняного усиновлення порушує принцип здійснення усиновлення для найкращого забезпечення інтересів дитини.

22 грудня 2003 р. Міносвіти було розроблено проект Державної Програми розвитку національного усиновлення дітей на 2004–2014 рр. Програма спрямована на реалізацію основних положень Сімейного кодексу щодо усиновлення дітей та визначення засад державної політики підтримки усиновлення до 2014 р. Головним завданням програми є зменшення кількості дітей, які влаштовуються до інтернатів.

Основними проблемами державної політики соціального захисту дітей-сиріт є недостатнє фінансування державних програм та відсутність фахівців з охорони дитинства.

Формування основних засад державної та правової політики щодо дітей-сиріт відбувається вже тривалий час. Суттєвих змін у системі соціального захисту протягом 10 років не сталося. Означений пріоритет обмеження ролі спеціальних закладів, посилення значення усиновлення та влаштування у родини змін не зазнав і повною мірою знайшов відображення у новому Сімейному кодексі. На рівні декларацій у Законі України «Про охорону дитинства» закріплено право дітей-сиріт, незалежно від форми влаштування, на матеріальну допомогу, пільги у здобутті освіти та працевлаштування. З іншого боку, пріоритет соціального захисту сиріт не забезпечується, а тому право на матеріальну допомогу обмежується бюджетним законодавством на 2004 р. Ефективність політики соціального захисту дітей-сиріт через усиновлення та патронат недоведена. Ана-

логічною залишається ситуація з житловим забезпеченням та працевлаштуванням.

Проект «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Засади державної політики щодо дітей-сиріт. Законопроектом визначаються засади державної політики щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Визначено 13 напрямів: розширення соціальних гарантій дітям-сиротам; захист усіх видів прав; створення умов для духовного розвитку та підготовки до самостійного життя; створення умов для виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення; формування системи соціальної адаптації; створення умов для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги; надання пріоритету влаштуванню (усиновленню, прийомні сім'ї, сімейні дитячі будинки); сприяння усиновленню; утримання дітей за принципом родинності; реформування системи закладів для дітей-сиріт; забезпечення права на здоровий розвиток; забезпечення вільного вибору професії; належне матеріально-технічне забезпечення.

Формулювання принципів державної політики щодо дітей-сиріт викликає ряд зауважень. Виділені напрями часто дублюють один одного. На наш погляд, немає суттєвої різниці між підготовкою до самостійного життя та системою соціальної адаптації. Не дано визначення поняттю «здоровий розвиток дитини», хоча очевидно, що воно дублює положення про забезпечення фізичного, інтелектуального та духовного розвитку. Також не слід розмежовувати такі засади, як сприяння влаштуванню, сприяння усиновленню, виховання за принципом родинності.

Мінімальні соціальні стандарти. Основним інструментом соціального захисту дітей-сиріт є застосування 12 мінімальних соціальних стандартів. Йдеться про мінімальне матеріальне забезпечення (харчування, одяг, взуття); житлове забезпечення до досягнення повноліття та після; стандарт щодо забезпечення першим робочим місцем; стандарт щодо забезпечення компенсацій роботодавцю, який надає перше робоче місце; стандарт щодо разової грошової допомоги по досягненні повноліття; щомісячної грошової допомоги під час навчання до досягнення 23 років; стандарт медичного обслуговування; соціального страхування; забезпечення розвиваючим обладнанням та літературою; стандарт забезпечення до надання статусу дитини-сироти; грошового забезпечення прийомних батьків та вихователів. Визначення цих стандартів здійснює Уряд.

Підходи до визначення соціальних стандартів для дітей-сиріт є значною мірою застарілими та спірними. Такі стандарти, як матеріальне забезпечення, медичне обслуговування, забезпечення розвиваючими іграшками і літературою та інші, враховуються при визначенні прожиткового мінімуму для дітей за віковими категоріями. За винятком дітей-інвалідів, не можна стверджувати, що за зазначеними позиціями потреби дітей-сиріт відрізняються від потреб інших дітей. Відповідно, зобов'язувати Уряд ви-

значати окремо соціальні стандарти щодо матеріального забезпечення двічі не має підстав. Це положення законопроекту потребує узгодження із законодавством про соціальні стандарти ще й тому, що законопроектом (ст. 9) передбачено перегляд мінімальних соціальних стандартів для дітей-сиріт не раз на рік, а раз на два роки. Враховуючи те, що серед засад політики щодо дітей сиріт визначено розширення соціальних гарантій, слід окремим положенням визначити встановлення не мінімальних стандартів, а окремих збільшених стандартів для дітей-сиріт. Також некоректним є віднесення до мінімальних стандартів забезпечення першим робочим місцем протягом 3 років та мінімальних стандартів компенсації роботодавцю. Радше, мова має йти про гарантії забезпечення першим робочим місцем із зазначенням механізму реалізації такої гарантії. Крім того, потребують обґрунтування та визначення мінімальні стандарти медичного обслуговування та соціального страхування. Застосування таких стандартів не передбачено чинним законодавством про охорону здоров'я та соціальне страхування. Крім того, поняття мінімального стандарту медичного обслуговування суперечить принципу розширення соціальних гарантій дітям-сиротам. А відтак, вони мають забезпечуватись усім спектром медичних послуг.

3.3. ЗАХОДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ

Виплата щомісячної допомоги. Урядом у межах мінімальних соціальних стандартів визначається розмір щомісячної виплати на забезпечення харчуванням, одягом, взуттям, м'яким інвентарем, а також виплати при працевлаштуванні.

Медичне обслуговування. МОЗ здійснює медичне обслуговування дітей-сиріт у межах мінімальних соціальних стандартів. Щорічно діти проходять обов'язковий медичний огляд. Тільки у разі потреби діти стають на диспансерний облік і здійснюється постійний медичний нагляд. Навчально-виховні заклади дітей-сиріт забезпечуються ліками та медичним обладнанням у порядку пріоритету.

Оздоровлення. Уряд спільно з місцевими держадміністраціями та профспілковими об'єднаннями забезпечує щорічне безкоштовне оздоровлення дітей-сиріт в оздоровчих закладах, спортивних таборах, таборах праці та відпочинку, а також за кордоном. Цією послугою забезпечуються всі діти до 14 років та старші, які перебувають на диспансерному обліку. Санаторно-курортним лікуванням забезпечуються першочергово тільки ті, хто його потребують. Оздоровлення фінансується за рахунок державного та місцевих бюджетів.

Житлове забезпечення. Право на житло, в якому проживала дитина до влаштування, зберігається до досягнення повноліття. Відповідальність за збереження житла несуть спільно органи місцевого самоврядування та місцеві держадміністрації. Згоду на відчуження такого житла за рішен-

ням суду можуть дати тільки органи опіки та піклування. Діти-сироти, які не мають житла, забезпечуються місцевими адміністраціями та органами місцевого самоврядування житлом позачергово за місцем проживання. Надане житло має відповідати санітарно-гігієнічним і технічним вимогам.

Працевлаштування. Місцеві держадміністрації визначають перелік постійних і тимчасових громадських робіт, передбачених для працевлаштування дітей-сиріт. Крім того, ці ж органи здійснюють бронювання робочих місць для першочергового працевлаштування сиріт. Відповідальність за працевлаштування дітей, які перебувають у спеціальних закладах, несуть органи праці та соціальної політики, а також керівники закладів.

Соціальний захист дітей-сиріт, які є інвалідами. Законопроектом передбачається надання Уряду та місцевим державним адміністраціям повноважень у сфері забезпечення дітей-інвалідів засобами реабілітації інвалідів та протезно-ортопедичним обслуговуванням. Передбачено також заходи соціально-трудової реабілітації дітей-інвалідів. Йдеться про створення мережі спеціалізованих навчальних закладів, формування переліку спеціальностей, за якими здійснюватиметься професійна підготовка.

Додаткові соціальні пільги. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, забезпечуються єдиним квитком, який дозволяє безоплатно відвідувати всі культурно-освітні установи комунальної власності.

Запропонований перелік інструментів соціального захисту дітей-сиріт значною мірою вже відображений у чинних нормативних актах і не викликає зауважень, оскільки враховує комплекс послуг, які забезпечують підготовку до самостійного життя. Разом з тим зміст цих інструментів та порядок їх застосування не розкриті належним чином. Зокрема не виправданим є акцент на громадських роботах для дітей-сиріт, тим більше на постійних громадських роботах. Порядок бронювання робочих місць та виплати компенсацій роботодавцю не розкритий взагалі. Не визначено пріоритетність навчання дітей-сиріт за державним замовленням з відповідними гарантіями працевлаштування в державних установах та підприємствах.

Знову ж таки неправомірним є застосування до дітей-сиріт мінімальних соціальних стандартів медичного обслуговування, що на практиці означатиме обмеження фінансування цієї програми з Державного бюджету. Дітям-сиротам має гарантуватися медичне обслуговування у повному обсязі, і це має бути чітко визначено законодавством.

Не відповідають сучасним вимогам положення щодо соціально-трудової реабілітації дітей-інвалідів. Йдеться про акцент на мережі спеціальних закладів та переліку спеціальностей, за якими здійснюється професійна підготовка. Практично мова йде про обмеження права вільного вибору професії та пріоритет навчання робітничим низькооплачуваним професіям.

Щодо житлового забезпечення дітей-сиріт, положення про позачергове надання житла не надає достатніх гарантій. Ця пільга передбачена для численних категорій інших пільговиків. Тому слід передбачити застосуван-

ня програмного підходу до житлового забезпечення сиріт, що гарантувало б більш-менш надійне фінансування соціального житлового будівництва.

У Законі України «Про охорону дитинства» сказано, що всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану або стану здоров'я та народження дітей та їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи. Охорона дитинства, згідно із Законом, – це система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав. Відповідно соціально-правовий захист має забезпечити охорону дитинства на належному рівні, а ефективність цієї роботи підвищиться в результаті її технологізації.

Технологізація соціально-правового захисту дітей спрямована на забезпечення перш за все їх правової компетентності. Правова компетентність дитини охоплює:

- знання чинного законодавства, правил і норм поведінки в суспільстві;

- правову культуру особистості (її ставлення до права і правової системи, її переконання, цінності, ідеали, що дозволяють їй регулювати свої дії відповідно до чинних законів);

- правову активність (готовність особистості до корисної діяльності у сфері правового регулювання, вміння різнобічно розглядати і вирішувати правові проблеми, відстоювати власну думку, знати і використовувати на практиці механізми захисту прав і свобод людини);

- правові навички та вміння (навички використання отриманих правових знань при вирішенні реальних життєвих проблем).

Конвенція ООН про права дитини. «Світовою конституцією прав дитини» називають Конвенцію про права дитини, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. З того часу Конвенцію ратифікували уряди всіх країн, за винятком Сомалі та Сполучених Штатів Америки.

Конвенція – документ високого міжнародного рівня, який є обов'язковим для тих держав, які його ратифікували. Необхідність охороняти дитину також була передбачена у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., у документах спеціалізованих установ ООН, таких як МОП, ЮНЕСКО, ВОЗ.

Норми Конвенції про права дитини діють як складова національного законодавства України з 27 вересня 1991 р., тобто з часу її ратифікації Україною. Ратифікація Конвенції означає, що уряди беруть на себе зобов'язання забезпечити дитині зростання у безпечних та сприятливих умовах, доступ до високоякісної освіти та охорони здоров'я, а також високий рівень життя.

Це означає, що уряди зголошуються захищати дітей від дискримінації, сексуальної, комерційної експлуатації, насильства і особливо піклуватися про дітей-сиріт та біженців.

Конвенція ООН про права дитини визнала дитину суб'єктом права, а її інтереси пріоритетними порівняно з потребами суспільства, вона конкретизує, поглиблює положення Декларації прав дитини.

Положення Конвенції можна звести до чотирьох основних вимог, які мають забезпечити права дітей на: життя, розвиток, захист і забезпечення активної участі в житті суспільства (Конституція). При цьому в Конвенції закладено два цілепокладаючі принципи: дитина є самостійним суб'єктом права, тому, охоплюючи весь комплекс громадських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини, Конвенція одночасно визначає, що реалізація одного права невіддільна від реалізації інших; пріоритетність інтересів дітей порівняно з потребами сім'ї, суспільства, релігії.

Водночас у цьому документі зафіксовані особисті, соціальні, культурні і політичні права дитини. До особистих належать права на: життя, ім'я, набуття громадянства, піклування з боку батьків, збереження своєї індивідуальності; право бути заслуханою в ході будь-якого розгляду, що стосується дитини; право на свободу совісті та релігії, особисте та сімейне життя, недоторканність житла, таємниці кореспонденції; право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я, благами соціального забезпечення; право на рівень життя, необхідний для її розвитку, освіту, відпочинок, особистий захист: від викрадень та продажу, від фізичних форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, участі у військових діях; право на вжиття державою всіх необхідних заходів щодо сприяння фізичному, психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину.

Метою цієї Конвенції є встановлення стандартів для захисту дітей від зневаги та образ, з якими вони стикаються до певної міри щодня в усіх країнах. У ній беруться до уваги різні культурні, політичні та економічні особливості держав, що є дуже важливим фактором. На першому плані у цьому документі стоять права дитини. Права, викладені в Конвенції, умовно можна поділити на три частини.

Забезпечення: право володіти певними речами, отримувати певні послуги та мати доступ до них (мова йде про ім'я та громадянство, медичний догляд, освіту, відпочинок та ігри, опікування інвалідами, сиротами та біженцями).

Захист: право бути захищеним від дій, що завдають шкоди дитині (наприклад, від розлучення з батьками, залучення до воєнних дій, комерційної, економічної чи сексуальної експлуатації, фізичного чи психічного знуцання тощо).

Участь: дитина має право бути почутою, коли приймаються рішення, що стосуються її життя. Підростаючи, дитина має мати дедалі більше можливостей брати участь у житті суспільства, готуватися до самостійного життя, користуватися правами свободи думки та слова, вибору культури, релігії та мови.

Конвенція дає точки відліку, за допомогою яких можна вимірювати ефективність зусиль різних країн щодо поліпшення життя дітей. Кож-

них п'ять років уряди мають звітувати перед Комітетом ООН з прав дитини.

Згідно зі ст. 43 Конвенції про права дитини такий Комітет складається з десяти експертів, які відзначаються високими моральними якостями та визначною компетенцією в галузі, що їх охоплює ця Конвенція. Члени Комітету обираються таємним голосуванням з числа внесених до списку осіб, висунутих державами-учасницями. Кожна держава-учасниця може висунути одну особу з числа своїх громадян. Вибори проводяться на нарадах держав-учасниць, що скликаються Генеральним секретарем у центральних установах Організації Об'єднаних Націй.

Згідно із ст. 44 держави-учасниці зобов'язуються подавати Комітетові через Генерального секретаря ООН доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав та прогрес, досягнутий у здійсненні цих прав: протягом двох років після набрання чинності цієї Конвенції для відповідної держави-учасниці; надалі через п'ять років.

У різних державах і регіонах світу Конвенція ООН про права дитини виконується по-різному з урахуванням особливостей та менталітету кожної держави. Але об'єднує всі держави у відношенні до дітей – повага до дитини, її прав та інтересів, турбота і любов.

Права дитини на сім'ю. Сім'я була і залишається природним середовищем для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Вона має виступати основним джерелом матеріальної та емоційної підтримки, психологічного захисту, засобом збереження, передавання національно-культурних і загальнолюдських цінностей прийдешнім поколінням. У першу чергу, сім'я має залучати дітей до освіти, культури і прищеплювати загальнолюдські норми суспільного життя. Основними методами збереження та зміцнення здоров'я в умовах сім'ї має стати профілактика захворювань та дотримання певних гігієнічних правил у повсякденному житті, оптимальна фізична активність, загартування організму, повноцінне харчування, запобігання шкідливим явищам – курінню, алкоголізму тощо.

Усі державні та суспільні інституції мають підтримувати зусилля батьків або осіб, які їх замінюють, спрямовані на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, розвитку здорової дитини.

Найважливішою умовою для розвитку дитини є її виховання в сім'ї. Це очевидно, тому не випадково, що Конвенція ООН про права дитини містить перелік норм, які мають забезпечувати захист сім'ї. Дитина із самого народження має право знати своїх батьків та користуватися їх піклуванням (ст. 7). Право дитини на піклування з боку батьків може бути реалізоване лише за умови добровільного і незалежного виконання батьками своїх обов'язків.

Взаємні права і обов'язки між батьками і дітьми виникають на підставі походження дитини від цих батьків, засвідченому у встановленому законом порядку.

У разі, коли батьки дитини на час її народження перебувають у зареєстрованому шлюбі, походження дитини підтверджується записом про шлюб батьків. У таких випадках, як правило, проблем не виникає. Навіть після смерті батька, якщо дитина народжується до закінчення 10-місячного строку, особу, що померла, записують батьком. Це правило поширюється і на випадки розірвання шлюбу, якщо мати на момент народження дитини не вступила в новий шлюб. У цьому разі батьком дитини записують нового чоловіка матері.

У випадку, коли батьки новонародженого не перебувають у зареєстрованому шлюбі, то батько може звернутися із спільною заявою з матір'ю дитини до органів РАЦС і просити визнати його батьком.

Якщо ж батько не погоджується добровільно визнати походження цієї дитини від нього, то цю обставину може встановити суд за заявою матері, опікуна дитини, особи, на утриманні якої перебуває дитина. У разі незгоди матері подати спільну заяву з батьком до органу РАЦС, звернутися до суду з вимогою встановити батьківство може і сам батько. Таким правом закон наділяє і дитину, але лише після досягнення нею 18 років. Крім того, важливе значення мають експертизи (зокрема, судово-медична, судово-біологічна та ін.). Особливого значення набуває генетична експертиза, оскільки процент помилки в такій експертизі зовсім незначний. Саме ця експертиза майже достовірно підтверджує батьківство чи материнство. Отже, в разі підтвердження походження дитини від цих батьків між ними виникають взаємні права та обов'язки.

Батьки мають право визначити місце проживання дітей. Діти можуть тимчасово проживати у родичів, як правило, у бабусі та дідуся, але ця обставина не позбавляє батьків батьківських прав та не знімає обов'язку виховання.

Згідно зі ст. 17 Цивільного кодексу України місцем проживання неповнолітніх, що не досягли 15 років, визнається місце проживання їхніх батьків.

Право дитини на піклування з боку батьків може бути реалізоване лише за умови добровільного і незалежного виконання батьками своїх обов'язків. Суд, наприклад, може позбавити батьківських прав батька та матір, стягнути з них аліменти, засудити їх за ухиляння від сплати, але примусити батьків піклуватися про своїх дітей неможливо. До батьківства і материнства треба готувати з раннього віку, насамперед, на прикладі власних батьків, їх ставлення до дитини та виконання батьківських обов'язків взагалі.

У Конвенції ООН про права дитини проголошується, що дитина не буде розлучена з батьками всупереч їх бажанню, крім випадків, які передбачені законом. У Конвенції йдеться також про визнання місця проживання дитини. Якщо батьки не можуть домовитися про це, суд вирішує, з ким залишається дитина.

Ст. 10 Конвенції ООН про права дитини йдеться, що в разі розлучення батьків дитина має право підтримувати контакти з ними. Коли таке розлучення спричинене затриманням, ув'язненням чи смертю когось із батьків,

держава має надати дитині чи батькам інформацію щодо місця перебування відсутнього члена сім'ї.

Батьки мають спільно вирішувати питання виховання дітей. Коли батьки проживають окремо, то той з батьків, який проживає з дитиною, не має чинити перешкод для спілкування з дитиною іншого з батьків. Якщо батьки не можуть дійти згоди з цього питання, то слід звернутися до органів опіки і піклування, а далі до суду.

У випадку, коли дитина тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, вона має право на особливий захист і допомогу держави, як це передбачено у ст. 20 Конвенції. Майнові права та обов'язки між батьками та дітьми можуть виникати з приводу майна, яким володіє сім'я, а також з приводу отримання аліментів. Батьки управляють майном дітей до досягнення ними 18 років або до моменту їх одруження, бо з цього часу вони можуть самостійно вчиняти всі дії, пов'язані з майном. У батьків і дітей може бути спільна власність. Батьки мають утримувати своїх дітей до 18 років.

Проблема сімейного життя, стосунки між батьками і дітьми є дуже складними. У літературі їх часто називають «вічними питаннями» і присвячують їм романи, п'єси, повісті. Ці відносини впливають на характер, погляди і життєву позицію людини, що росте, допомагають їй стати гармонійною і цілісною або перешкоджають її розвитку.

Найкращим шляхом життя сім'ї, безумовно, є порозуміння, повага, свідоме дотримання всіма її членами правових і моральних норм у відношенні один до одного. У такій сім'ї діти і батьки будуть щасливими, збережуть вдячність і готовність допомагати один одному протягом усього життя й у будь-яких життєвих ситуаціях.

Право на освіту. Освіта відіграє в житті людини дуже важливу роль. Завдяки їй у людини формується характер, погляди на життя, суспільні інтереси й власні принципи. Освіта – своєрідний моральний ґрунт кожної людини.

Права дитини якнайкраще можна зрозуміти тоді, коли їх пізнають у дії. Щоденне шкільне життя дає певний досвід і може підсилити формальне вивчення таких абстрактних понять, як свобода, право, толерантність, справедливість і правда. Шкільна освіта, навчання взагалі – це окрема сфера суспільно-правових відносин, які регулюються спеціальними нормативними актами: статтями Конституції України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Статутом школи та будь-якого відповідного навчального закладу тощо. Розвиток дитини забезпечується здійсненням її права на освіту. Це право проголошено у Загальній декларації прав людини, у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, у Конвенції про права дитини. У Конвенції про права дитини йдеться не тільки про шкільну освіту. Питання розглядається значно ширше: мається на увазі доступ дитини до засобів масової інформації загалом, у тому числі – до дитячих (ст. 17).

Українська держава намагається забезпечити доступність освіти. Це означає, що навчатися може кожний. Навчальні заклади є практично у всіх

населених пунктах, до них приймають всіх, хто живе в Україні, незалежно від соціального і майнового стану, етнічного походження, національності, раси, віросповідання і стану здоров'я.

Доступність забезпечується також створенням умов для вибору профілю навчання відповідно до інтересів і здібностей дитини, різними формами навчання: денною, вечірньою, заочною, екстерном.

Мінімальні вимоги Конвенції про права дитини у цьому плані зводяться до запровадження обов'язкової і безплатної початкової освіти. На реалізацію її положень спрямовано Закон України «Про освіту» 1991 р., який встановив обов'язкове шкільне навчання дітей віком від 6–7 і до 15 років. Усі ступені шкільного навчання безплатні, Конституція України 1996 р. значно розширила право дітей на освіту. Згідно із ст. 53 Конституції повна загальна освіта обов'язкова. Держава гарантує її доступність і безоплатність. Так, державою проголошено безкоштовну освіту, що забезпечується розгалуженою мережею державних закладів освіти. Разом з тим останнім часом все більшого поширення набувають навчальні заклади приватної та комунальної власності, у державних закладах також частина студентів навчаються на платній основі. Але суспільство навіть не замислюється, що це є дискримінацією прав дитини, порушенням закону та Конвенції про права дитини. Важко переоцінити п. 2 ст. 28 Конвенції ООН про права дитини, що передбачає забезпечувати шкільну дисципліну лише методами, які не порушують принципу поваги до людської гідності дитини. Таким чином, держава має підтримувати шкільну дисципліну, але методами, які не принижують гідність дитини. Законом України «Про освіту» та іншими нормативними документами встановлюються права та обов'язки учнів та вчителів. Дотримуючись їх, можна досягти врегулювання частих конфліктів між цими сторонами та дотримання і контролю закону з обох сторін.

Одним з фундаментальних показників цивільної правової держави є захист інтересів та охорона прав дитини. Захистити і зберегти дитинство здоровим психічно і фізично – потенційна передумова стійкого економічного і соціального розвитку будь-якої країни. Отже, соціально-правовий захист дитини передбачає:

- здійснення державної соціальної дитячої політики (або соціальної політики з питань дитинства);
- проведення спеціальних державно-громадських дитячих програм – комплексних і цільових – як державного, так і місцевого рівня;
- удосконалення законодавчого забезпечення і захисту прав дітей;
- створення соціальної служби або спеціальних служб з питань захисту прав дитини.

Основою реалізації державної політики у справах дитинства виступає насамперед Конвенція ООН про права дитини – документ високого морального та педагогічного звучання. Повага до думки, поглядів особистості дитини має стати не тільки нормою загальнолюдської культури, а й нормою права.

Модуль II. ПСИХОЛОГІЯ СИРІТСТВА

Тема 1. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

1.1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІТЕЙ, ВИХОВАННЯ ЯКИХ ВІДБУВАЄТЬСЯ ПОЗА РОДИНОЮ

У дітях – майбутнє кожної країни, перспективи її економічного, соціально-культурного і демографічного розвитку. Діти є найважливішим ресурсом майбутнього, вони є і завжди будуть найперспективнішою частиною суспільства. А тому і поступальний розвиток держави значною мірою обумовлений ставленням до них, розумінням їхніх проблем, запитів, потреб. Специфіка і основна спрямованість соціальної та правової політики стосовно найменших громадян в Україні в сучасних умовах має сприяти зменшенню впливу на них негативних наслідків, що виникають у ході реформування суспільства, а також створенню умов для оптимізації діяльності існуючих і заснування нових соціальних інститутів, метою діяльності яких є задоволення потреб та реалізація інтересів дітей.

Сучасна соціальна ситуація в Україні позначилася стрімким зростанням кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Незважаючи на те, що ХХ ст. шведська письменниця і педагог Елен Кей визначила «століттям дитини», процеси, спрямовані на прогрес країни у соціально-економічному відношенні, не покращили життя цих дітей, тому для багатьох з них перехідний етап у житті суспільства залишиться у пам'яті дитинством без яскравих позитивних емоцій, переживань, повноцінного харчування, турботи батьків, якісної освіти.

Поза родиною розвиток дитини має своєрідні фізичні, психологічні та соціальні аспекти, у неї формуються специфічні риси характеру, поведінки, які часто мають негативну оцінку. Розвиток дітей, які виховуються без батьків, має свої особливості і відрізняється від розвитку дітей, виховання яких проходить у родинному колі. Умовно відмітні риси можна поділити на 3 групи: психолого-фізіологічні аспекти розвитку; процес формування та встановлення міжособистісних стосунків у соціумі; становлення емоційно-вольової та інтелектуальної сфер особистості.

Тривале незадоволення основних потреб (безпеки, уважного ставлення, турботи, емоційних контактів) може призвести до виникнення так званого феномену «сирітської хвороби», яка з часом може стати причиною значних фізіологічних, психічних та соціальних проблем.

У дітей-сиріт спостерігається зниження пізнавальної активності, обмеженість кругозору, викривлення спогадів про себе у минулому. Дітям цієї категорії властива крайня ситуативність розумових дій, яка визначається або предметним оточенням, або прямими вказівками дорослого, нерозвинена уява, відсутність пізнавальної ініціативи і цілеспрямованості. Такі діти не вміють фантазувати, мріяти, їхні бажання обмежені сьогоденними потребами. При цьому спостерігається цілий набір негативних рис характеру: замкнутість, заздрість, недовіра, впертість, егоїзм, агресивність.

Звичайно, особливості психічного розвитку цієї категорії дітей проявляються в різних вікових групах по-різному (табл. 7). Розвиток таких дітей, як правило, багато в чому визначається тим, в якому віці вони набули статусу сирітства. Чим раніше дитина залишилася без батьків, тим більше позначаються на її особистісному розвитку наслідки сирітства.

Таблиця 7

**Вікові особливості розвитку
дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування**

Віковий період	Характерні особливості
Дошкільний вік	Домінує потреба у доброзичливому ставленні, увазі з боку дорослих Знижена пізнавальна активність Відставання у розвитку мовлення Затримка психічного розвитку Відсутність навичок спілкування Конфліктність у взаєминах з однолітками
Молодший шкільний вік	Специфічні відхилення у розвитку інтелектуальної та мотиваційної сфер Нерозвинена здатність до саморегуляції, планування своїх дій Відставання в оволодінні навичками читання й письма Байдуже ставлення до оточуючих Відсутність адекватного ставлення учня до вчителя
Підлітковий вік	Жорстокість, агресивність, апатія, депресивність Порушення дисципліни Інтелектуальна недостатність Підвищений дефіцит спілкування з дорослими Стан безпорадності

Вивчення фізичного розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, **що проживають у державних закладах (інтернатах, притулках)**, демонструє суттєве зниження їхніх антропометричних показників та наявність порушень трьох груп: адаптаційних, психічного розвитку, супровідних психічних захворювань.

Адаптаційні розлади у дітей-сиріт виявляються на всіх основних векторах життєвого простору – сімейному, соціальному, шкільному – та всіх рівнях нервово-психічного реагування: сомато-вегетативному, психомо-

торному та сімейно-ідеаторному. Розлади в адаптації у «дітей без сім'ї» об'єднуються в групи з найбільш представленими поведінковими розладами: агресивні, регресивні, психопатоподібні прояви, які зустрічаються частіше у дітей-сиріт, ніж у соціальних сиріт; та менш представленими: психосоматичні – порушення сну, головні й серцеві болі, дискінезія жовчовивідних шляхів; тривожно-депресивні – проявляються виключно в соціальних сиріт і відновлюються без спеціальної терапії через 1–5 місяців, а також випадки швидкої адаптації, що супроводжуються байдужим ставленням дітей до власної долі.

Травмуючий вплив на розвиток дитини має також фактор «повторного сирітства» – зміна форми соціально-правового статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківської турботи, і повторне її влаштування в інтернатний заклад.

Дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, притаманні процеси загального відставання у психічному розвитку, які охоплюють інтелектуальну, вольову та емоційну сфери життєдіяльності.

У дитини з холеричним темпераментом виявляється агресивність, хворобливе честолюбство, швидка виснаженість нервової системи, підозрілість, заздрість; діти-сангвініки стають стриманими, обережними, поступливими, схильними до почуття страху та невротенії; у флегматиків розвивається нерішучість, боязливість.

Специфіка психологічного розвитку дітей-сиріт не визначається за критерієм «норма і патологія». Дослідження, проведені у всіх країнах світу, свідчать про те, що поза родиною розвиток дитини проходить особливим чином, і в неї формуються специфічні риси характеру, поведінки, про які часто не можна сказати: позитивні вони чи негативні – вони просто інші.

Характеризуючи особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, А. Прихожан і Н. Толстих відзначають формування особистості з недорозвиненим механізмом активної, ініціативної та вільної поведінки, залежної та реактивної, для якої характерне особливе психологічне утворення – несформованість образу «Я», наявність феномену «ми». Діти без батьків ділять оточуючих на «своїх» та «чужих». Та, відмежовуючись від «чужих», вони не позбавлені здатності використовувати їх на свою користь. Тому нерідко у дітей-сиріт домінують вузькопрагматичні, споживацькі мотиви спілкування (табл. 8).

Через недостатній розвиток контактів з дорослими в дітей, які виховуються поза родиною, спостерігається несформованість форм співпраці, відставання у розвитку мовлення, втрата самостійності, відсутність інтересу до оцінки дорослого, переживання поразки в діяльності, невміння диференціювати успішні та неуспішні дії, поведінку, яка схвалюється і не схвалюється.

Цілком зрозуміло, що психічний розвиток таких дітей відрізняється від розвитку їхніх однолітків, які виховуються у родинах (табл. 8). У них

спостерігається уповільнений темп психічного розвитку, ряд негативних особливостей: нестабільна емоційна сфера, пізній процес формування навичок саморегуляції та норм правильної поведінки.

Таблиця 8

Фізіологічні, психологічні та емоційні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Негативні особливості	Причини негативних проявів
Проблеми внутрішньоутробного розвитку дитини	Небажана вагітність, спотворення життєво важливої взаємодії під час внутрішньоутробного розвитку між матір'ю та дитиною
Наслідкові фактори та анатомо-фізіологічні порушення центральної нервової системи	Спадкова обтяжливність алкоголізмом, наркоманією
Зниження антропометричних показників фізичного розвитку	Дизонтогенетичний розвиток, неврологічні та соматичні патології
Депривація (материнська, сенсорна, психологічна, емоційна, соціальна тощо)	Неможливість задоволення основних життєвих потреб; відсутність спілкування з біологічними батьками; деформація родинних зв'язків через важке минуле; дефіцит любові, ласки, уваги
Специфічні порушення розвитку шкільних навичок – дислексія, дисграфія, дискалькулія	Граничні інтелектуальні розлади
Знижені комунікативні можливості	Дефіцит адекватного спілкування з дорослими; закритий колектив; постійне перебування у вузькому комунікативному просторі
Почуття відчуження, байдужості	Гальмування фізичної, розумової та емоційної активності
Несформованість образу «Я», що замінений феноменом «Ми»	Низькорозвинений механізм активної, ініціативної, вільної поведінки, відсутність власних речей (крім одягу та предметів особистої гігієни); підвищення почуття тривожності, орієнтація на ворожість соціуму; закомплексованість, емоційне незадоволення
Неадекватна самооцінка	Ослабленість внутрішньої позиції, емоційна спрощеність, звуженість бачення перспектив, прояв залежності та імпульсивності у поведінці
Домінування захисних форм поведінки, поділ оточуючих на «своїх» і «чужих»	Бідна емоційна сфера
Педагогічна занедбаність	Вплив середовища, де виховується дитина-сирота

Дефіцит адекватного спілкування з дорослими та дітьми, що є характерним для вихованців інтернатних установ, зумовлює розвиток неадекватності в побудові моделі подальшого спілкування: переживан-

ня захисних форм поведінки у конфліктних ситуаціях, що проявляється в нездатності до конструктивного вирішення проблемних ситуацій, агресивних спалахах, прагненні перекласти відповідальність на інших. Цим дітям мало відома мова жестів і міміки, змінних інтонацій. Вони рідко проявляють співчуття, співпереживання у стосунках з оточуючими.

Відсутність незмінної значущої фігури та безумовного прийняття дорослими дитини, тиск ситуації, необхідність постійно пристосовуватися знижують активне ставлення до життя, з'являється схильність до уникання прийняття самостійних рішень, пасивна, пристосовницька орієнтація на запропоновані стандарти оцінок, поведінки. Прояв таких якостей поведінки робить дітей-сиріт легкою наживою для криміногенних структур.

Низький рівень внутрішньої позиції, емоційний дисбаланс, відчуття відсутності перспективи, проблемність статево-рольового самовизначення, домінування імпульсивності та залежності в поведінці, ситуативність мислення – далеко не повний перелік характеристики дітей, виховання яких відбувається поза родину.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають ряд особливостей, які виявляються в:

– *інтелектуальному розвитку* (найчастіше за все не вміють застосовувати наявні знання для вирішення проблем, що постають перед ними, їм легше працювати за зразком; мінімальна вираженість пізнавальної потреби; при нормальному рівні інтелекту він не застосовується повністю ні в навчальній діяльності, ні в життєвих ситуаціях);

– *мотиваційній сфері* (чітке вираження домінування бажань, пов'язаних безпосередньо з їхнім повсякденним життям; переважають мотиви, пов'язані із сьогоdnішнім днем чи найближчим майбутнім; спостерігається звуження часової перспективи);

– *розвитку «Я-концепції»* (діти-сироти більш інфантильні, залежні у проявах поведінки, самооцінці від оточуючих, ніж діти, що виховуються у родинному середовищі; на відміну від «домашніх» дітей, які виражають своє прагнення бути самостійними і незалежними, виявляють активний протест проти контролю, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, визнають необхідність опіки та контролю над собою);

– *процесі становлення самооцінки* (у дітей з родини найчастіше позитивна і має більш складний характер, ніж у дітей-сиріт, в яких ставлення до себе має однозначний характер; у дітей-сиріт досить часто спостерігається дискомфорт успіху, оскільки їм важливіше зберегти звичне ставлення до себе, нехай навіть негативне, ніж мати невизначене уявлення про себе; розвиненість почуття «ми», орієнтація у самооцінці на думку інших);

– *розвитку гендерної ідентичності* (досить часто відчувають труднощі у створенні власної родини; спостерігаються проблеми у формуванні статево-рольової поведінки; ранній початок статевого життя; безвідповідальність у уявленнях про майбутню родину і батьківство);

– спілкуванні з дорослими й однолітками (почуття недовіри, несформовані повноцінні емоційно насичені контакти з дорослими та однолітками; часті випадки прояву агресії, як наслідок – незадоволення потреби у любові; прояв залежності, найчастіше негативного характеру, від дорослих).

Розвиток самоусвідомлення, ставлення до себе, самооцінки у дітей, що виховуються поза родиною, не лише відстає, а має якісно іншу форму, розвивається по-іншому. У них складається стійка занижена самооцінка, для таких дітей характерним є критичне, оцінювальне ставлення до себе. Тому корекційна робота має бути спрямована на підвищення прийняття себе і свого тіла, імені, обличчя, статі, на підвищення самооцінки й впевненості в собі дитини-сироти.

Для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, характерними є захисні форми поведінки, що не дають можливості оволодіти ситуацією і знайти її конструктивне вирішення. Завдання соціального педагога – допомогти дитині навчитися емоційно відволікатися від фруструючої ситуації, брати на себе відповідальність за власні вчинки, самостійно запобігати конфліктам. Корекційними методами в цьому випадку можуть бути рольові ігри, створені конфліктні ситуації, методики, де необхідною умовою роботи є вихід за межі стереотипів поведінки, що склалася.

У вихованців дитячих будинків може бути негативне ставлення до групових занять, що пояснюється перенасиченим спілкуванням з однолітками і депривацією потреби у самотності.

1.2. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ-СИРИТ

Без сумніву, кожен вік дитини є «несприятливим» для розлуки з батьками. Однак науковці стверджують, що найбільш драматичним з огляду психічного розвитку дитини є розрив з батьками у віці між 18 місяцями та 3-м роком життя. Це вік, в якому дитина дуже сильно прив'язана до матері, дитина усвідомлює її існування, але не має почуття часу, місця, не в стані зрозуміти, що з нею трапилося. Існує думка, що опанування мовою почуттів відбувається саме протягом перших двох років життя. Якщо дитина не засвоїть цієї «мови» у визначений період і в неї не сформуються відповідні для цього психічні структури, то у більш зрілому віці їй загрожує «емоційна глухонімота» – нездатність до емоційного порозуміння з людьми, співчуття іншим і внаслідок цього неспроможність будувати тривалі емоційні зв'язки та відчувати любов.

Брак матері до дво- чи трирічного віку дитини спричиняє фрустрацію та посилення станів лякливості й відповідних психічних наслідків, що виявляються у подальших вікових періодах.

Ранній і дошкільний вік характеризується:

– браком зацікавленості в оцінці дорослого, адже сиріт ніхто й ніколи не хвалив;

- відсутністю переживання невдач у діяльності, потреби в позитивній оцінці дорослих і однолітків;
- невмінням диференціювати успішні й неуспішні дії;
- відставанням у розвитку мовлення;
- конфліктами з однолітками;
- порушенням самоідентичності: вони не бачать себе в «дзеркалі». У дошкільному віці не можуть згадати себе маленькими.

Молодший шкільний вік характеризується:

- невмінням дітей грати в сюжетно-рольові ігри (в магазин, лікарню, дочки-матері, «швидку допомогу» тощо). Рольові ігри – вища форма гри, яка розвиває уяву і мислення дитини. Для дітей-сиріт цього віку в основному характерні ігри-маніпуляції;
- великим, гіпертрофованим бажанням звернути на себе увагу дорослих. Це призводить до нелогічних і незрозумілих вчинків з боку дитини – вона кричить, сміє за спідницю незнайому людину тощо.

Підлітковий вік характеризується:

- труднощами у взаєминах з оточуючими, поверховими почуттями, звичкою жити за вказівкою інших;
- порушеннями у сфері самосвідомості – від почуття всездозволеності до відчуття власної неповноцінностями;
- порушеннями дисципліни (бродяжництво, крадіжки тощо);
- у взаєминах з дорослими виявляються переживання власної неперітності, втрата своєї цінності й цінності іншої людини.

Випускникам дитячих будинків притаманні такі риси:

- утриманство, нерозуміння матеріального боку життя і питань власності;
- труднощі у спілкуванні, брак вибірковості у спілкуванні;
- інфантилізм, уповільнене самовизначення, неприйняття самого себе як особистості, нездатність до свідомого вибору своєї долі;
- перевантаженість негативним досвідом і негативними «цінностями», негативними зразками поведінки;
- невпевненість у собі, у своєму майбутньому, агресія або страх стосовно зовнішнього світу.

Найважливіша психологічна особливість дітей-сиріт полягає у прагненні до надмірної компенсації відсутніх батьків і перенесенні їхнього бажаного образу на інших людей. Заміна батька (захисника, заступника, опікуна) шукається в кожному дорослому. Діти-сироти необачно довіряються кожному, хто звертає на них щонайменшу увагу, а тим більше виявляє доброзичливість або хоча б натяк на турботу. На кожного, кого діти вважають сильним і розумним, як на Бога перекладають усі свої труднощі і печалі, всі життєві проблеми. Багато відвідувачів дитячого будинку бачили, як малята з відчайдушною надією кидаються до кожного, хто приходить, з криком: «Мамо! Тату!». Це *пошуковий синдром си-*

роти, який зберігається довічно у спотворених формах і в повнолітніх сиріт, і навіть у літніх.

Позбавлена з народження найголовнішого – материнської любові й ніжності, а в умовах закритої установи й можливості нормального спілкування з дорослими – у віці 6–8 місяців дитина втрачає природний потенціал до розвитку, стає пасивною, не засвоює навички продуктивного спілкування. Її контакти поверхові, знервовані і поспішні: вона одночасно вимагає уваги і відштовхує, вдаючись до агресії або пасивного відчуження. Потребуючи любові й уваги, дитина не вміє поводитися так, щоб задовольнити цю потребу. Для вихованців інтернату характерні одноманітність і регламентація стосунків; обмеженість у сфері вибору друзів призводить до психологічної та емоційної самотності (замкненості).

В умовах життя без батьківської опіки в дітей стихійно складається інтернатське «ми». Діти без батьків поділяють світ на «своїх» і «чужих», на «ми» і «вони». Це відчуття «ми» дивовижним чином активізується у сиріт, коли вони потрапляють до оточуючого світу. До цього часу байдужі або навіть ворожі один до одного сироти стають одностайними, у них прокидається інтернатське «ми» на відміну від «усіх інших». Від «чужих» вони разом намагаються отримувати вигоди для себе.

Спілкування з однолітками діти з інтернату вибудовують по вертикалі – одні наказують, інші – підкоряються. Таку модель діти наслідують від вихователів, свобода вибору як можливість самостійного ухвалення рішень практично виключається. Це призводить до деформації особи: дитина обирає або пасивну позицію підлеглого, або активну – лідера.

Так проявляється *соціальна депривація*: передусім у міжособистісних взаєминах з однолітками – самоствердження, комплекс «ми», суперництво; з дорослими – рентні відносини, дорослий сприймається як обслуга, розглядається, наскільки він корисний для дитини; з протилежною статтю – ранні сексуальні стосунки, формується «здатність не заглиблюватися в прихильності», поверховість почуттів; моральне утриманство (звичка жити за вказівкою); у майбутньому – невміння налагоджувати сімейні стосунки, очікування рентних взаємин, відсутність уявлення про майбутнє, проекція життєвого досвіду на власних дітей.

1.3. СТАН І РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ У СОЦІАЛЬНИХ УСТАНОВАХ

Психологічні дослідження дітей з дитячих будинків свідчать, що рівень розвитку їх уваги і пам'яті не має істотних відхилень від середньостатистичної норми. Проте у них недостатньо сформована картина світу, підвищена ситуативність, яка в пізнавальній сфері виявляється в нездатності до вирішення завдань, що потребують внутрішніх операцій, без опори

на практичні дії, зниження розвитку абстрактно-логічного мислення. Найбільш виражене зниження вербально-логічного мислення.

Велику складність для дошкільників і молодших школярів становить особистісна бесіда. Як правило, нейтральні запитання: «Хто вам більше подобається?», «Що Ви любите робити?» або «Який у вас настрій?» спричиняють збентеження. Діти не можуть на них відповісти, їхній інтелектуальний розвиток характеризується дисгармонійністю, незбалансованістю видів мислення. *Предметне і наочне мислення* переважають: що бачать, про те і думають. Вербальне (словесне) мислення досягає вікової норми у дошкільному віці (до 6 років), а невербальне – значно відстає і досягає норми тільки у шкільному віці.

Істотним чинником є вік потрапляння до дитячого будинку і тривалість перебування тут. У зв'язку з цим є цікаве дослідження І. Лангмейєра та З. Матейчека, проведене на початку 60-х років ХХ ст. у Чехії. Автори вивчали особливості фізичного та інтелектуального розвитку 6-річних дітей-сиріт, яких вони поділили на чотири групи. До першої групи було включено дітей, які виховувалися в установах з віку немовляти. До другої – з повзункового віку (1–3 роки). До третьої – діти, які потрапили до установи між 3-м і 5-м роками життя. Нарешті, до четвертої – діти, які опинилися у закладі вже після 5-го р. життя і перебували там максимум один рік.

За результатами дослідження виявилось, що фізичний розвиток (зріст, розмір голови, вага) в основному був кращим у дітей, які довше жили в установі. Але рівень інтелекту виявився в явному протиріччі з фізичним розвитком: що раніше діти потрапляли до закладу, то помітніше було запізнення розвитку їх інтелекту.

У дітей, які потрапили до дитячих установ пізніше і зростали у сім'ях з незадовільними умовами, де середовище було бідне на емоційні стимули, а основні психологічні потреби не задовольнялися (не випадково діти згодом були вилучені з цих сімей), мала місце явна психічна депривація. Однак, на думку дослідників, вона якісно відрзнялася від *депривації, що виникає в дитячих установах* – кінцевий результат не створював такої несприятливої ситуації при вступі дитини до школи, як це спостерігалось у дітей, які виховувалися в установі, починаючи з раннього віку.

Для вихованців дитячих будинків характерний **специфічний, особливий тип відхилень**. Чеські дослідники Й. Лангмейєр та З. Матейчек називають подібні відхилення «деприваційна ретардація». Суть деприваційної ретардації в умовах дитячих будинків і шкіл-інтернатів полягає в дисгармонійному розвитку інтелекту (переважанні вербального інтелекту над невербальним), формальному характері засвоєних знань, нездатності використовувати їх при вирішенні теоретичних і практичних завдань, у відсутності пізнавальної мотивації, інтелектуальній пасивності.

1.4. ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ-СИРІТ

Найбільші труднощі й відхилення від нормального становлення особистості вихованців дитячих будинків, як відзначають усі дослідники, належать до емоційно-вольової сфери: порушення соціальної взаємодії, власна невпевненість, зниження самоорганізованості, цілеспрямованості, недостатній розвиток самостійності «сили особистості», неадекватна самооцінка, нездатність конструювати нормальні взаємовідносини з оточуючими (інколи повна відсутність тенденції до співробітництва).

Подібні порушення найчастіше виявляються у підвищеній схвильованості, емоційному напруженні, психічній втомі, емоційному стресі, підвищеній чутливості до різноманітних перепон, неготовності долати перешкоди, зниженні потреби в досягненнях і успіху, підвищеній агресивності, недовірливості, збудженості, нестриманості, надмірної імпульсивної активності, зануренні в себе, порушенні емоційних контактів з оточуючими, зростанні пасивності, депресії тощо. Неповнота емоційного життя в сирітських закладах викликає в дитини в старшому віці різні психічні розлади й порушення соціальної адаптації: в одних це тенденція до зниження активності, що призводить до апатії і більшої зацікавленості речами, ніж людьми; в інших – гіперактивність з ухилом в асоціальну та кримінальну діяльність; у третіх спостерігається тенденція поводити себе нахабно в суспільстві, намагаючись привернути до себе увагу через невміння створювати міцні емоційні зв'язки.

Наведені порушення пояснюються саме попереднім розвитком дітей, а також умовами перебування вихованців у закладах закритого типу. Значна частина дітей потрапляє в дитячі будинки з будинків дитини, де вони виховувалися до 3, інколи 4 років. Заклади, в яких виховуються діти раннього віку, як відомо, несуть у своїй системі умови для розвитку госпіталізму. Ці діти часто відстають у мовленнєвому розвитку, не вміють гратися, не вміють спілкуватися. У перші роки свого життя вони відрізняються не властивою дитинству пасивністю.

Ознаки госпіталізму можна спостерігати не лише у дітей, які перебувають у закритих інтернатних закладах, а й у дітей, які тимчасово перебувають у лікарні й відірвані від близьких унаслідок хвороби. Матері знають, що після одужання дитина тривалий час нагадує хвору: вона неактивна, вередлива, байдужа, сумна тощо. Усе це є наслідком переживань дитини. Слід на деякий час оточити дитину особливою увагою та любов'ю, щоб такий стан швидше минув. Вихованці будинку дитини, які не отримали необхідної кількості родинного тепла, на жаль, так і залишаються апатичними, безініціативними, байдужими.

Дитина, яка зростає в умовах закладів інтернатного типу, як правило, не засвоює навичок продуктивного спілкування, її контакти поверхові, нервові й поспішні: вона одночасно привертає до себе увагу і відштовхує від себе, переходячи на агресію чи пасивне відчуження. Потребуючи любові й розуміння, вона не вміє поводити себе таким чином, щоб з нею спілкувалися відповідно до цієї потреби.

Відчуження, вразливість, емоційна нестабільність, відсутність навичок спілкування – ось далеко не повний перелік відхилень у розвитку. У таких дітей яскраво простежується так званий емоційний голод: вони легко встановлюють контакт з будь-якою людиною, що завітала до закладу. Однак не спільній діяльності, грі, поза ситуативним спілкуванням, бесіді з дорослими діти надають перевагу, а безпосередньому фізичному контакту: сісти на коліна, обійняти, погладити по голові, притиснутися, взяти за руку – це своєрідна форма ситуативно-особистісного спілкування, в якій засоби спілкування (навіть мовлення, слабке за змістом і лексико-граматичним складом) не відповідають мотивам і потребам.

Ділові контакти з дорослими виникають пізно й здійснюються в примітивній формі. Діти з цікавістю можуть спостерігати за діями дорослого, виконувати його вказівки, з радістю сприймати усі пропозиції, але брати участь у грі, ставати її рівноправними й активними учасниками діти не можуть.

Активності у співробітництві, бажання і здатності робити щось разом з дорослими у дітей не виникає. Спроба дорослого аргументувати привабливість спільної гри, діяльності може спричинити раптове відчуження, демонстрацію показової байдужості, що виступає варіантом захисної поведінки, що маскує переляк, власну невпевненість тощо. Дитина не вміє проявити себе у спілкуванні, бо її ніхто не розвивав у плані емоційної культури й культури поведінки. Емоції виступають найважливішим компонентом у цілісній картині поведінки дитини дошкільного й молодшого шкільного віку, її діяльності, ставлення до світу, оточуючих людей і самої себе. Специфічні умови життя в закладах інтернатного типу, емоційна депривація порушують психічний розвиток дитини, викривлюють її емоційну сферу.

Емоційний портрет дитини, яка виховується поза родиною, має такі ознаки: знижений фон настрою, бліда гама емоцій, одноманітність емоційно-експресивних засобів спілкування, схильність до швидкої зміни настроїв, одноманітність і стереотипність емоційних проявів, емоційна поверховість, неадекватні форми емоційного реагування на заохочення й зауваження (від пасивності й байдужості до агресивності й ворожості), підвищена схильність до страхів, хвилювання й неспокою, основна спрямованість позитивних емоцій – отримання все нових і нових задоволень; нерозуміння емоційного стану іншої людини, надмірна імпульсивність, афективна вибуховість (діти до 6–7 років не контролюють поведінку, коли знаходяться у стані афекту) та ін.

Часто в дітей дошкільного віку розгальмованість рухів та підвищена збудженість поєднуються з підвищеною втомою, знесиленням, соціально-вольовою нестабільністю, дратівливістю (так званий перебростенічний синдром). Це свідчить про те, що причинами емоційної незрілості й відхилень в емоційному розвитку виступають не лише психічна, соціальна, емоційна депривації, але й спадкова (успадкована нервово-психічна патологія) та вроджена (наприклад, органічне ураження центральної нервової системи у період вагітності) патологія.

1.5. ОСОБЛИВОСТІ СФЕРИ СПІЛКУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ З ДОРОСЛИМИ ТА ОДНОЛІТКАМИ

Дослідження, проведені з дітьми раннього й дошкільного віку, свідчать про те, що порушення у спілкуванні спочатку виникають у діаді «дитина – значущий дорослий», потім поширюються на інші форми спілкування дітей з дорослими й однолітками. Виникає ситуація «замкненого психологічного кола»: порушення у спілкуванні з дорослими, що стає однією з причин материнської депривації. Порушення у спілкуванні таких дітей з дорослими й однолітками фіксується протягом усього періоду розвитку дитини, проявляючись і в дорослому житті.

Спостереження свідчать, що характер спілкування у вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів значно відрізняється від спілкування у звичайній школі, в сім'ї, в літньому таборі, де діти теж залишаються без батьків. У молодших класах вихованці інтернату буквально «липнуть» до кожного доброзичливого дорослого, готові виконати будь-яке його прохання, роблять усе можливе, щоб звернути на себе увагу. Не в такій безпосередній формі, але дуже яскраво це проявляється і в підлітковому віці. Водночас у взаєминах із дорослими вихованці інтернату часто бувають грубі, виявляють агресивність, уразливість тощо. Усе це вказує на напруження і проблемність цієї сфери життя дитини-сироти.

Психологи (А. Прихожан, Н. Толстих) з метою виявлення специфіки та міри адаптованості / дезадаптованості дитини провели дослідження за допомогою «Карти спостережень» Д. Стотта. Дослідження показало, що в молодших школярів, які виховуються в інтернаті, домінують два основних, спільних для всіх дітей симптомокомплекси: «тривога стосовно дорослих» і «ворожість стосовно дорослих». Перший відображає занепокоєння, невпевненість дитини в тому, чи цікавиться нею дорослий, чи приймає її, чи любить. Дитина ніби прагне заслужити любов хоч когось із дорослих, відчути себе хоч комусь потрібною. Симптомокомплекс «тривога стосовно дорослих» виявляється у тому, що:

- дитина надто охоче виконує свої обов'язки;
- виявляє надмірне бажання вітатися з учителем;
- занадто балакуча, докучає своєю балаканиною;
- часто й охоче показує свою симпатію і прихильність до вчителя;
- завжди знаходить привід звернути увагу вчителя на себе.

Симптомокомплекс «ворожість стосовно дорослих» свідчить про різні форми неприйняття дитиною дорослих і може бути початком не тільки ворожості, а й агресивності, асоціальної поведінки. При цьому така дитина:

- іноді прагне, а іноді уникає зустрічі з педагогом;
- у відповідь на привітання може демонструвати злість або підозрілість;
- дуже непостійна у поведінці, іноді здається, що вона навмисно погано виконує завдання;

– завжди на щось претендує і завжди вважає, що несправедливо покарана тощо.

Ці дані підтверджуються результатами інших дослідників. Подібні факти труднощів у спілкуванні з дорослими пояснюються й тим, що дитина в дитячому закладі з раннього віку перетинається з багатьма людьми, в результаті чого у неї не формуються стійкі емоційні зв'язки, розвивається егоцентризм і незацікавленість у соціальних взаєминах.

Сфера спілкування сиріт з дорослими характеризується особливою потребою у спілкуванні. На тлі яскраво вираженого прагнення до спілкування з дорослими й підвищеної залежності від них особливо впадає в очі той факт, що молодші школярі з інтернату агресивні щодо дорослих. Це свідчить не тільки про фрустрованість потреби у спілкуванні з дорослими (за інтерпретацією С. Розенцвейг), але і про невміння цих дітей взяти на себе відповідальність за спілкування, за стосунки; демонструє споживацьке ставлення до дорослих, схильність очікувати або навіть вимагати від оточуючих вирішення своїх проблем.

Агресивні, грубі відповіді вихованців школи-інтернату старшим людям суперечать прийнятним у нашій культурі нормам взаємин дитини і дорослого, це свідчить про несформовану відповідну дистанцію у спілкуванні. На думку багатьох психологів, становленню адекватних форм поведінки стосовно старших відповідає нормальний перебіг процесу ідентифікації з батьками, який у випадку дітей-вихованців школи-інтернату просто відсутній.

Парадоксальність ситуації в тому, що молодші школярі в інтернаті прагнуть бути максимально слухняними, дисциплінованими, догодити дорослим. І це зрозуміло. Якщо в сім'ї дитина відчуває себе улюбленою, хорошою, цінною для оточуючих незалежно від своєї поведінки, то в дитячому закладі позитивне ставлення дорослого дитина має, як правило, заслужити, виконуючи його вимоги, зразково поводячись, отримуючи хороші оцінки. Потреба в позитивному ставленні дорослого стикається з глибокою фрустрованістю потреби в інтимно-особистісному спілкуванні з ним, що у поєднанні з відсутністю адекватних форм взаємин із дорослими створює складну, суперечливу картину спілкування.

Вихованці інтернату менш успішні у вирішенні конфліктів, ніж учні звичайної школи: яскраво виявляється агресивність, прагнення звинувачувати оточуючих, невміння і небажання визнавати свою провину, тобто, по суті, домінування захисних форм поведінки в конфліктних ситуаціях і, відповідно, нездатність конструктивно вирішувати конфлікти.

Потреба у спілкуванні з однолітками менш виражена. Звичайно контакти з ровесниками бідні за змістом та емоційно мало насичені. Під час гри діти не уважні до дій стану партнера, часто зовсім не помічають образ, прохань і навіть сліз товариша. Перебуваючи поряд, грають окремо. Або всі грають з усіма, але спільні ігри мають переважно процесуальний характер, відсутня рольова взаємодія, навіть якщо є спільний сюжет,

діти діють самостійно, а не від особи рольовою персонажа. За операційним складом (за вчиненими діями) така діяльність дуже нагадує рольову гру, але за суб'єктивним, психологічним змістом істотно відрізняється від неї. Контакти у грі досить спрощені, реалізуються у формі конкретних звертань і зауважень з приводу дій однолітків (дай, дивись, посьнясь тощо).

Належний контакт з однолітками має лише незначна кількість дітей. Він не залежить від віку й становища дитини в групі. Немає й постійно ізольованих дітей. Але ігри досить часто відрізняються нервовістю, різкою зміною настрою, характер конфліктів різкий, з гострими емоційними негативними переживаннями. Події драматизуються, потребують втручання дорослих.

Ситуативність у поведінці, нездатність до конструктивного вирішення проблем та організації своєї діяльності зумовлені тим, що навіть спілкування дітей з дорослими не формує в дитини самостійності, а навпаки, різко обмежує її чітким режимом дня, постійними вказівками дорослого, що потрібно робити в той чи інший проміжок часу, постійним контролем з боку дорослого, формуючи тим самим звичку до «покрокового» виконання чужих вказівок.

Слід звернути увагу на серйозні порушення у формуванні самосвідомості дітей, які виховуються поза родиною. Вихідна позиція полягає в тому, що самосвідомість людини розвивається всередині певної структури, яка історично склалася й історично обумовлена:

- власне ім'я плюс особовий займенник (за ним стоять ідентифікація щодо тіла, фізичного вигляду й індивідуальної духовної сутності людини);
- прагнення до визнання;
- статева ідентифікація;
- психологічний час особистості: власне буття у минулому, дійсному, майбутньому;
- соціальний простір: обов'язки і права.

У дитячих будинках до дітей переважно звертаються за прізвищем, ім'я теж сполучається з прізвищем. Часто ім'я використовується для наказу і майже ніколи для прояву любові чи поваги. Як результат, у дитини формується негативне ставлення до свого імені.

Прагнення до визнання найчастіше реалізується у власному середовищі через фізичну силу, через адекватну для вихованців агресію, а інколи – через асоціальні форми поведінки. Неможливість реалізації потреби у визнанні призводить до афективних зривів, до відчуття постійного напруження, хвилювання, відчаю, гніву, до звуження діапазону співпереживання.

Усередині своєї групи діти, що мешкають в інтернаті, можуть досить жорстоко ставитися до своїх однолітків чи дітей, молодших за віком. Така ситуація зумовлена багатьма причинами, але, насамперед, нереалізованою потребою в любові, визнанні, а також емоційно нестабільним стано-

вищем дитини, побавленої батьківського піклування, У цих дітей значна кількість проблем, які невідомі дитині в нормальній родині. Вони психологічно відчужені від людей, і це ніби «дає їм право» на правопорушення. У школі, куди діти з дитячого будинку ходять навчатися, однокласники з родин виступають як «вони», що зумовлює складні конкурентні, ворожі стосунки дитбудинківських і «домашніх» дітей.

У вихованців дитячих будинків зруйнований ще один елемент само-свідомості – елемент психологічного часу особистості. Дитина не в змозі порівняти себе теперішню із собою в майбутньому чи минулому: індивідуального минулого вони часто не пам'ятають, майбутнє для них невідзначене.

1.6. АГРЕСИВНІСТЬ СИРІТ І ЇЇ ПРИЧИНИ

У сучасному світі, на жаль, склалася загальна тенденція, що вихованців закладів закритого типу характеризують як жорстоких та агресивних. Часто підлітки з таких установ здійснюють правопорушення саме в стані агресивності. Тому дуже важливо зрозуміти причини такої поведінки.

Бувають випадки, коли агресивність дітей із дитячого будинку є генетичною і має розцінюватись як прояв психічного захворювання. Проте тільки цим фактом не можна пояснити масову агресивність дітей з дитячих установ. Агресивність у дітей, які залишилися без піклування батьків, визначається глибокими, суто психологічними причинами. Найбільш поширене психологічне пояснення полягає в тому, що агресія є наслідком незадоволеності (фрустрованості) потреби в батьківській/материнській любові.

Англійський психолог Р. Берне, аналізуючи проблему материнської депривації, зазначає: «Можна припустити, що розвиток негативної «Я-концепції» і замкнутої, бездушної, агресивної особистості є наслідком невдач при формуванні у дитини прихильності до батьків або людей, які виступають у ролі батьків. У дитини виникає насамперед відчуття відторгненості, занедбаності (яке може не відповідати реальності), що становить потім основу негативної «Я-концепції». Це, у свою чергу, призводить до виникнення напруження у взаєминах з людьми і до реального неприйняття індивіда. Під час такої взаємодії посилюється негативний характер ставлення як до самого себе, так і до інших людей. Образ дорослого не асоціюється у дитини ні з теплом, ні з любов'ю, і вона не очікує на подібні прояви». Р. Берне підкреслює, що «Я-концепція», яка розвивається внаслідок материнської депривації, часто позбавлена позитивного змісту, тому дитина вкрай уразлива і захищає себе за допомогою агресії та ворожості від інших людей.

Важливою причиною виникнення агресивних реакцій є також дефекти у становленні ідентичності. У дітей, які зростають поза сім'єю, часто відсутні способи соціального підкріплення уявлення про власну цінність,

таку важливу для нормального розвитку особистості. За цих умов глибокий емоційний дискомфорт переходить, як правило, в агресію.

Російські вчені В. Ротенберг і С. Бондаренко пояснюють концепцію агресивності на основі теорії пошукової активності, діяльності, спрямованої або на зміну неприйнятної ситуації, або на зміну свого ставлення до неї, або на збереження сприятливої ситуації всупереч дії загрозливих чинників та обставин, за відсутності певного прогнозу результатів такої активності, але при постійному обліку проміжних результатів у процесі самої діяльності. Автори вважають, що пошукова активність має вроджений характер (оскільки спостерігається й у тварин) і формується в процесі життєдіяльності людини; «девіантна (та, що відхиляється від норми) поведінка підлітків, включаючи невмотивовані напади жорстокості, у деяких випадках може бути проявом неправильно орієнтованої пошукової активності». На думку В. Ротенберга і С. Бондаренка, можна змінити напрям пошукової активності, зробити її адекватною, це приведе до зняття агресії.

Позиція зазначених учених близька до концепції німецького психотерапевта Г. Амона, який вважає, що кожна людина народжується з потенціалом *конструктивної агресивності*, тобто з прагненням освоїти і змінити навколишній світ, творчо реалізувати себе. При нормальному розвитку конструктивна агресивність веде до творчості і гармонійного вдосконалення людини. При несприятливому вихованні конструктивна агресивність перетворюється в деструктивну, оскільки незалежно від знака – позитивного чи негативного – потенціал агресії має знайти свій вихід для збереження фізичного та психічного здоров'я індивіда. Проведені Г. Амоном дослідження показали, що і конструктивна, і деструктивна агресія оберігає людину від психосоматичних захворювань.

1.7. ПРОБЛЕМА СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ВИХОВАНЦІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ

Свою статеву приналежність дитина з родини встановлює рано: протягом дошкільного віку вона набуває певних форм поведінки, інтересів і цінностей своєї статі.

Стереотипи жіночої і чоловічої поведінки переходять у самосвідомість через досвід спілкування й ідентифікацію з представниками своєї статі. У дитячих будинках діти ізольовані від цих орієнтацій. Дошкільнята вже добре знають про свою статеву приналежність, намагаються утвердити себе як хлопчика чи дівчинку. У цьому вони мало відрізняються від дітей, які виховуються в родині. Однак якісно статеві ідентифікації має суттєві відмінності. Якщо діти в родині ідентифікуються з їх батьками, близькими родичами чи однолітками, то діти, позбавлені батьківського піклування, ідентифікуються насамперед зі своїми ровесниками, тобто хлопчиками та дівчатками з групи. Хлопчики часом позбавлені мож-

ливості ідентифікації себе зі статтю, тому що в дитячих будинках мало чоловіків, ні з кого брати приклад. Через групове «ми» дівчата запозичують агресивні форми поведінки. Це форма виживання, самоствердження серед таких же дітей або серед чужих, які оцінюються як «вони».

Слабке уявлення про майбутню статеву роль у суспільстві, відсутність знань про статеві відмінності, байдуже ставлення до свого зовнішнього вигляду ускладнює формування еталонів, статеворольових нормативних орієнтацій і стереотипів поведінки.

Викривлена й неповна ідентифікація з образом тіла порушує емоційно-оціночне ставлення до нього, створює одночасно гіпертрофовану фіксацію на геніталіях й психологічне напруження, пов'язане з цією фіксацією, що в подальшому може зумовити неадекватний ісихосексуальний розвиток і сприяти психологічній незахищеності особистості взагалі.

Соціальний простір особистості тісно пов'язаний з правами й обов'язками людини, із законами суспільства. Вихованці дитячих будинків як особливе середовище живуть за груповим моральним нормативом, обминаючи закони, орієнтуючись на групове сумління, поруку тощо.

Соціальна ситуація розвитку в умовах дитячого будинку без батьківського піклування, умови життя (постійне цілодобове перебування кожної дитини серед дітей і дорослих, скупченість, відсутність достатніх для усамітнення місць у помешканнях; відсутність особистих речей й власного місця), порушення у сфері спілкування дитини впливають на розвиток її особистості, викривляють її уявлення про себе, ставлення до самої себе, ускладнюють усвідомлення себе як особистості.

Усі діти, які мешкають у закладах інтернатного типу, змушені адаптуватися до більшості однолітків. У численності дітей приховані особливі соціально-педагогічні умови, що створюють емоційне напруження, посилюють агресію.

У дитячих будинках і школах-інтернатах часто зустрічаються онанізм, гомосексуалізм та інші сексуальні відхилення. Причинами цих явищ є – брак любові, яку діти в такий спосіб намагаються компенсувати, незначна кількість позитивних емоцій, брак нормального людського спілкування. Окрема психологічна проблема і відсутність вільних приміщень, де б дитина могла побути на самоті, відпочити від дорослих та інших людей.

Формальна дисциплінованість дітей, які виховуються поза родиною, приховує в собі загрозу ще однієї хвили відчуження у взаємовідносинах з дорослими. Ці діти потребують особливого гуманістичного ставлення і професійного супроводження. Дитині потрібен друг, здатний розуміти, саме та людина, яка допоможе правильно орієнтуватися в житті.

Опікунська, психологічно обґрунтована допомога, супровід полягають у вмінні сформувавши в цих дітей правильне уявлення про відносини між людьми, у вмінні зняти позицію споживацтва, негативізму, відчуження не лише стосовно знайомих дорослих і дітей, а інших людей.

Тема 2. ТЕОРІЯ ДЕПРИВАЦІЇ ТА ЇЇ ВИДИ. ЗВОРОТНІСТЬ ПРОЦЕСУ ДЕПРИВАЦІЇ

2.1. ЕМОЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

У дітей, які виховуються в інтернаті, спостерігається низка порушень у розвитку взагалі і в емоційній сфері зокрема. Так, півторарічна дитбудинківська дитина в соціальній поведінці і в інтелектуальному розвитку знаходиться на рівні однорічної, а в два з половиною роки – насилу досягає рівня півторарічної. Надалі цей розрив зростає. Майже 50% дітей із будинків малят ледве можуть ходити і говорити, хоча об'єктивно вони абсолютно здорові. У них немає органічних порушень, затримка в розвитку має психічний характер. Але в них немає й соціальних умов для нормального дорослішання. У дітей цієї категорії уповільнений темп психічного розвитку, бідніша емоційна сфера, уява; пізніше і гірше формуються навички саморегуляції і правильної поведінки.

Відірваність від сім'ї, специфічні умови виховання дітей – усе це впливає на їх психічний розвиток, який характеризується ослабленою орієнтацією на майбутнє (характерна для дошкільників, але у сиріт зберігається до віку старших підлітків); бідністю емоційної сфери, примітивністю «Я-концепції», заниженою самооцінкою, несформованим ставленням до дорослих, однолітків, предметного світу; імпульсивністю, неусвідомленістю і несамостійністю поведінки, ситуативністю мислення. Нерідко ці особливості з віком не зникають, а набувають нових рис, загострюються.

Проблеми емоційної депривації спричиняють негативний вплив на особистісний розвиток дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки.

У педагогічній літературі наводиться емоційний портрет таких дітей, який характеризується такими рисами:

- бідна гама емоцій, одноманітність емоційно-експресивних засобів спілкування;
- знижений фон настрою;
- схильність до швидкої зміни настрою (пожвавлення переходить у плач, крик; піднесений настрій – у похмурий, агресію);
- одноманітність і стереотипність емоційних проявів;
- поверхова емоційність, яка згладжує негативні переживання і сприяє їх швидкому забуванню;
- неадекватні форми емоційного реагування на схвалення і зауваження (від пасивності й байдужості до агресивності й ворожості);
- підвищене почуття страху, тривожності, хвилювання;
- основна спрямованість позитивних емоцій – отримання нового задоволення (у той же час позитивні емоції є більш стійкими, вони ефективніше регулюють поведінку);

– нестабільність емоційних контактів з оточуючими (легко вступають у контакт, у спілкуванні можуть здаватися жвавіми, безпосередніми, але швидко змінюють партнерів у грі);

– нерозуміння емоційного стану іншої людини, її поведінка часто викликає негативне ставлення до партнера, накладає відбиток на стосунки з ним, призводить до конфлікту і сварок;

– надмірна імпульсивність, афективна вибуховість.

За ступенем емоційної недостатності виокремлюють декілька груп дітей:

Діти, які уникають контакту з дорослими. Це небагаточисленна група дітей, яка характеризується найбільш важким емоційним станом. Ранній розвиток таких дітей, як правило, відбувався у вкрай несприятливих умовах.

Такі діти дуже важко звикають до життя у групі, період їхньої адаптації може затягнутися на декілька місяців; вони не вміють спілкуватися з іншими дітьми, усіяко уникають спілкування з дорослими. Найчастіше вони намагаються усамітнитися. Якщо ж така дитина змушена знаходитися разом з іншими дітьми чи дорослими, то при їх наближенні вона реагує імпульсивною агресією. Така поведінка обумовлена, з одного боку, почуттям страху, який настільки сильний, що не дозволяє їй пізнавати нове середовище, нових людей і зближуватися з ними, з іншого – несформованістю простих способів установлення будь-якого контакту з оточуючими. Однак тяжкий психологічний стан такої дитини не є безнадійним. Поступово, хоча і досить повільно, вона звикає до дорослого, який про неї піклується, дозволяє встановлювати емоційний контакт з нею, хоча поза таким контактом дитина відчуває себе спокійніше. Вона ніби здалеку спостерігає за вихователем, особливо за його діями, спілкуванням з іншими дітьми.

«Причіпливі» діти знаходяться у більш сприятливому емоційному стані, ніж діти попередньої групи. Як правило, це вихованці, від яких відмовилися при народженні. На відміну від дитини, що уникає контакту з дорослими, «причіплива» дитина активно намагається встановити контакт з дорослим. Однак цей контакт має примітивний характер – вона шукає в них джерело емоційного тепла і захисту; почуття довіри проявляє навіть до малознайомих. Найголовніше для дитини – як можна довше залишатися у стані захищеності. При цьому в неї спостерігається незрілість більш складних реакцій, спрямованих на збереження близьких стосунків з дорослим: вона лише «чіпляється» за дорослого, не використовуючи інші засоби впливу; їй ще недоступні більш складні способи тактильного контакту (обійми, поцілунки, плач). Однак такі діти здатні забезпечити собі мінімальний ступінь емоційної безпеки за рахунок елементарної реакції прив'язаності до дорослого.

Діти з «недиференційованими» прихильностями – це найбільша група. Їм властиві поверхові, неупорядковані, легко змінювані емоційні зв'язки. Способи спілкування з дорослими у цих дітей достатньо розвинені

й різноманітні, але вони не використовуються для налагоджування більш глибоких стійких зв'язків.

Незважаючи на це, у зазначеної групи спостерігаються окремі способи контакту з дорослими, утворюючи більш складні форми поведінки, які практично недоступні дітям двох попередніх груп.

Така дитина у психологічному розумінні більш зібрана і гармонійна, ніж дитина, що схильна до «чіпляння». Володіння своїм власним тілом, більш чітке уявлення про своє фізичне «Я» дає змогу їй гратися у різноманітні тактильні ігри з дорослими.

Для таких дітей тактильний контакт з дорослим важливий як джерело задоволення від сумісного спілкування, а не як засіб для нейтралізації страхів і тривоги. Вони рано втрачають безпосередність в емоційних реакціях на дорослого, доволі точно орієнтуючись у його настрої та пристосовуючись до нього.

У цілому для дітей цієї емоційної групи прихильність до інших дітей і усвідомлення себе в оточенні є більш надійними показниками почуття безпеки і впевненості, ніж прихильність до дорослого. Така подвійна прихильність забезпечує дітям задовільний рівень адаптації. У подальшому поступово зменшується потреба у грі з дорослим, а орієнтація на взаємодію з однолітками посилюється.

«Амбівалентна» група – це діти з протирічною, конфліктною прив'язаністю до дорослого, до неї входять не лише «відмовники», але й діти, що мають досвід проживання у родині. Прив'язаність таких дітей до дорослих формується поетапно. Спочатку дитина поводить себе стримано, виявляє цікавість, однак зберігає дистанцію. Поступово вона починає впізнавати знайомого дорослого, радіє йому, однак віддає перевагу зоровому та мовленнєвому спілкуванню.

Емоційний зв'язок з вихователем не дає такій дитині відчуття безпеки. Зважаючи на це, прив'язаність «амбівалентної» дитини до дорослого є більш зрілою порівняно з прив'язаністю більшості дітей, від яких відмовилися.

«Соціально-тривожні» – це діти, що мають ранній досвід життя у родині. Емоційна прив'язаність таких дітей близька до норми. Вони звикають до вихователя, який приділяє їм багато уваги, однак їм властива глибока, стійка вибіркова прив'язаність до «свого» дорослого і страх перед чужими, уникання їх.

«Гармонійні» діти також мають ранній досвід життя у родині. Формування емоційної прив'язаності у них відбувається нормально. На відміну від «соціально-тривожних» дітей, схильних до утворення єдиної сильної прив'язаності, у гармонійних дітей формується ланцюг прихильностей. Однак у ситуаціях часто повторюваної розлуки з дорослим у дитячому будинку існує ризик поступового руйнування адаптації, досягнутої дитиною раніше.

Сирітство накладає найбільш вагомий відбиток на емоційно-вольову сферу. Це виявляється у нездатності налагоджувати нормальні сто-

сунки з оточуючими, в невпевненості у собі, поганій самоорганізації, цілеспрямованості, недостатньому розвитку самостійності. Симптомами порушень є підвищена тривожність, напруження, психічна втома, стрес, неготовність долати труднощі, відсутність потреби в досягненні успіху, висока агресивність, недовірливість, запальність, нестриманість, а з іншого боку – емоційна холодність, надзвичайна пасивність і депресія.

Багато дітей, які потрапляють у дитячі будинки і школи-інтернати, пройшли через складні життєві ситуації, пережили жорстоке ставлення дорослих, сексуальне насильство, алкоголізм, наркоманію тощо. Ситуація розвитку для дитини, яка має досвід проживання в сім'ї, посилюється багатьма травматичними чинниками: вилученням дитини з родини, влаштуванням її до різних установ (притулків, дитячих будинків тощо). Результатом перебування у таких травмуючих ситуаціях є втрата дитиною відчуття захищеності.

У спілкуванні з оточуючими вихованці інтернату виявляють настирливість, невтамовну потребу в любові й увазі, так званий *емоційний голод*. Вони легко вступають у контакт з будь-якою людиною, яка приходить до установи: прагнуть сісти незнайомому на коліна, обійняти, погладити по голові, притиснутися, взяти за руку – це своєрідна форма ситуативно-особистісного спілкування, в якій засоби спілкування (навіть мова, хоча й бідна за змістом і лексико-граматичним складом) не відповідають мотивам і потребам.

Вияв відчуттів сиріт характеризується, з одного боку, бідністю, а з іншого – гострою афективною забарвленістю. Цим дітям властиві вибухи емоцій і в той же час брак глибоких, стійких почуттів. В емоційному плані діти-сироти дуже вразливі. Відчуваючи проживання поза сім'єю як втрату для свого «Я», вихованці інтернату часто конфліктують з однолітками, для них характерний звинувачувальний тип реагування, нерозуміння мотивів учинків інших людей, утруднення у визнанні своєї провини.

2.2. ПОНЯТТЯ ДЕПРИВАЦІЇ ТА ЇЇ ВИДИ (МАТЕРИНСЬКА, СЕНСОРНА, СОЦІАЛЬНА, ЕМОЦІЙНА)

Основним чинником, що впливає на розвиток дитини, позбавленої можливості виховуватися в сім'ї, є психологічна депривація, яка виникає в результаті того, що дитина позбавлена можливості задовольнити основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою та протягом певного часу – потреби в різноплановому і розвиваючому оточенні; в емоційних зв'язках, перш за все з матір'ю, батьком та близькими людьми, відчуття комфорту, захищеності, довіри, постійності та доброзичливості навколишнього середовища, що потім сприяє здатності до самореалізації. Психічна депривація розрізняється за формами прояву стосовно того, яких саме життєво необхідних факторів позбавлена дитина. Діти, позбавлені

батьківського піклування, можуть одночасно переживати кілька видів деприваційних впливів, чим і зумовлюється їхній подальший розвиток як у психофізіологічному, так і в особистісному напрямках.

У дослідженнях зазначається, що у стані депривації у дитини з'являється психотравмуючий комплекс, який зберігається протягом усього життя. Науковці розглядають депривацію як систему стимулюючих бар'єрів і визначають такі її види: *матеріальна* – недостатня кількість матеріальних засобів для виживання і розвитку; *соціальна* – обмеження спілкування і досвіду соціальних відносин; *пізнавальна* – сенсорна, мовленнєва, смислова, відсутність умов для розвитку сенсорної чутливості, розвитку мовлення, сформованості понятійного апарату; *емоційна* – відсутність позитивних емоцій, турботи й емоційного прийняття дитини.

У результаті відбувається порушення індивідуального і особистісного розвитку дитини-сироти, поява особливого психічного стану внутрішньої незахищеності, соціальної дезадаптації.

Розвиток сиріт характеризується уповільненим темпом психічного розвитку, низьким рівнем інтелектуального розвитку, біднішою емоційною сферою й уявою, пізнішим формуванням навичок саморегуляції та правил поведінки. На кожному етапі розвитку спостерігаються викривлення – збіднене середовище і депривації, згубні для дітей.

Дитині дуже важливо отримувати сенсорно-зорові відчуття і враження: бачити, чути, відчувати тактильно. Позбавлення цього призводить до *сенсорної депривації*.

Обмеження рухової активності називається *руховою депривацією*. Згодом рухова депривація призводить до підвищеної тривожності або до емоційної млявості, депресії. Існує компенсаторна рухова активність (діти гойдаються в ліжку, смокчуть пальці, постукують руками або ногами тощо). Самі собою ці явища не проходять. Потрібна спеціальна психолого-педагогічна робота з розвитку рухової сфери. Адже рухова сфера в ранньому віці тісно пов'язана з інтелектуальним розвитком, формуванням відчуття і образу «Я». Це основа самосвідомості.

Якщо діти потрапляють в умови браку або специфічності соціальних контактів, що не відповідають їхньому віку та індивідуальним особливостям, то розвивається *соціальна депривація*. Її наслідки залежать від віку, в якому дитина була позбавлена повноцінних соціальних контактів, а також від тривалості і глибини порушених контактів. Особливою формою соціальної депривації є *емоційна депривація* – позбавлення емоційних контактів з іншими людьми, особливо з близькими.

Найважчі наслідки спричиняє відсутність контактів з матір'ю – *материнська депривація*. Вона виникає в ситуаціях недостатньої прихильності матері до дитини, тривалої розлуки, а також відсутності материнського виховання з дитинства і при втраті матері в більш пізньому віці. Наслідки материнської депривації негативно позначаються на подальшому розвитку дитини і можуть спровокувати відхилення в особистісному розвитку.

Однак, як показує практика, і в таких дітей є шанс стати фізично і психологічно повноцінними людьми. Звичайно, що раніше задовольняються не тільки фізіологічні потреби, а й потреби в повноцінному контакті з дорослими, то краще для дитини. Тобто зміни в таких дітей можуть бути позитивними, і що раніше дитина відчує любов батьків, то краще для неї.

2.3. МАТЕРИНСЬКА ДЕПРИВАЦІЯ

Симптоми материнської депривації виявляються не тільки у дітей з дитячого будинку, але й у тих, які потрапили в лікарню, санаторій та інші подібні установи. У літературі описано деприваційний вплив розлуки дитини з матір'ю, навіть нетривалий. Зазвичай після повернення в сім'ю наслідки депривації поступово проходять, однак у декількох спеціальних дослідженнях було встановлено: якщо розлука з матір'ю триває понад п'ять-шість місяців, зміни виявляються практично незворотними.

За дослідженнями Дж. Боулбі, підлітки, які втратили матір одразу після народження, відрізняються від однолітків, які осиротіли в шестимісячному віці й пізніше. Саме останні часто ставали правопорушниками, характеризувалися яскраво вираженою антисоціальною поведінкою, тоді як у дітей, які залишилися без матері одразу після народження, не було схильності до правопорушень, лише спостерігалася замкнутість і неконтактність. Проте англійський психолог М. Раттер стверджує, що не можна вважати цю залежність причинно-наслідковою, оскільки вона зникає, якщо немає чинника сімейної дисгармонії, який у більшості випадків і є справжньою причиною розлуки матері з дитиною, хоча загалом можна встановити статистичну залежність між фактом ранньої розлуки з матір'ю і правопорушеннями в більш пізньому віці. Дослідник вважає: якщо розлука з матір'ю проходить без порушень сімейних стосунків, відхилення поведінки у підлітків не розвиваються, а порушення несуттєві.

Тип особистості, який формується у дитини, яка з народження потрапила в умови материнської депривації, Дж. Боулбі позначив терміном *«беземоційний характер»*. Узагальнений портрет цього типу особистості характеризується як інтелектуальне відставання, невміння налагоджувати стосунки з іншими людьми, млявість емоційних реакцій, агресивність, невпевненість у собі.

Г. Дюрфе і К. Вольф, представники віденської психологічної школи, на початку 30-х років минулого сторіччя порівнювали розвиток 94 немовлят з восьми дитячих закладів. Заклади відрізнялися рівнем гігієнічного догляду за дітьми, характером стимулюючого середовища (іграшки, прилади тощо), особливостями виховання (деяких малюків виховували їх незаміжні матері, інших – спеціально навчений медичний персонал, третіх – матері інших дітей, які перебували в цьому ж закладі). Автори зауважили

безперечну перевагу материнської турботи: у дітей, за якими доглядали їхні матері, був найвищий коефіцієнт розвитку. Важливість цього висновку зростає, адже йшлося про матерів неосвічених, які не стежили за собою, для яких дитина була скоріше тягарем.

У сиріт також спостерігаються розлади прихильностей (теорія формування прихильності описана в працях Дж. Боулбі (1958). *Прихильність* – це стійкі емоційно-психологічні зв'язки дитини з близькими людьми. Мати йде – дитина плаче. Якщо дитина з острахом ставиться до незнайомих людей, це означає, що почуття прихильності сформувалося. Почуття прихильності формується до 7–8 місяців життя дитини. Неповноцінне задоволення основних потреб дитини – передусім потреби в любові – спричиняє ускладнення чи спотворення формування у неї прихильностей. В умовах дитячого будинку розлад прихильностей виникає через вкрай нестійкі і короткочасні емоційні зв'язки. Прихильність не встигає сформуватися через часту зміну вихователів, учителів, а також через численне і нетривале перебування дитини в різних прийомних сім'ях, дитячих будинках чи школах-інтернатах.

У чому ж виявляються основні розлади прихильності? Насамперед у стійкому небажанні підтримувати контакти. У немовлят відсутня зацікавленість у зоровому й емоційному контакті. У старших дітей (1–2 роки) розлад прихильності виражається в зниженні настрою, боязкості, настороженості, відсутності зацікавлення, емоційної жвавості й щирості, у відмові від емоційних ігор з дорослими; часто спостерігається агресія до оточуючих і навіть до самої себе.

У дошкільному віці (3–4 роки) в поведінці таких дітей спостерігається неуважність, відсутність товарищескості й відчуття дистанції, зайве панібратство навіть з незнайомими людьми, настирність, нерозбірливість у встановленні дружніх зв'язків з дорослими й однолітками. Водночас малюки виявляють до одних і тих самих людей амбівалентність – подвійність: то боязкість, агресію і недовіру, то відкритість і доброту.

У старшому віці в дітей з розладами прихильності формується спотворене уявлення про себе. Найбільш характерне заперечення образу «Я». Порушення формування прихильностей пояснює різні форми емоційних розладів (занепокоєння, гнів, депресію, емоційно негативне ставлення до світу, до близьких людей і до себе).

Діагностувати деприваційні враження дитини можливо за умови багаторівневого обстеження функціонування її організму, враховуючи особливості соціальних впливів на її розвиток. Поряд з цим досить важко розмежувати наслідки пережитої дитиною депривації від відхилень в її розвитку, зумовлених іншими чинниками (наприклад, органічного характеру). Основним критерієм визначення саме деприваційних впливів на особливості розвитку дитини вважається швидке включення відтворюючого процесу у випадку заміщення негативних чинників.

Так, у дітей, які перебувають в однакових деприваційних умовах, Й. Лангмейєр та З. Матейчек зафіксували формування п'яти типів депривованої особистості:

– «Пригнічений тип». Характерна пасивність, апатичність. Стан таких дітей ускладнює можливість ефективної оцінки, що інколи призводить до віднесення таких дітей до групи розумово відсталих.

– «Соціальні провокації», що розвиваються внаслідок постійного проживання в закритих установах і характеризується контрастними емоційними реакціями.

– «Гіперактивний тип». Для дитини з такою поведінкою характерним є легкий вступ у контакт, різко виражені тенденції демонстративної поведінки з яскравою зацікавленістю всіма оточуючими, що сприймається нею як гра, забава.

– Добре «приспособлені діти» характеризуються компенсаторною поведінкою у відповідь на брак соціальних потреб, що проявляється у пожадливі, ранніх сексуальних зв'язках, аутичних тенденціях, нарцисизмі тощо.

– Надзвичайним випадком депривації є таке явище, як «госпіталізм» (погіршення стану здоров'я дитини як наслідок тривалого перебування в лікувальних установах), що виникає, коли дитина ще немовлям втрачає вже налагоджені близькі зв'язки з матір'ю або особою, яка її замінює.

Ще однією характеристикою зазначеної соціальної категорії є позиція «психологічного капсулювання». Це внутрішня позиція, що полягає у відчуженому ставленні до себе, до інших, до предметного світу, до почуттів і яка закріплюється за рахунок постійного формування нових ілюзій, що виникають при зіткненні дитини з проблемами реального життя. Стан «психологічного капсулювання» супроводжується відсутністю виходу в зовнішній простір і призводить до формування особливих механізмів адаптації та соціалізації, за яких дитина розвивається як соціальна одиниця, спрямована на реалізацію найпростіших соціальних очікувань.

Щодо поведінки зазначеної категорії дітей, то вона характеризується нервовістю, спалахами гніву, агресії, перебільшеною реакцією на події та взаємовідносини, образливістю, провокуванням конфліктів з однолітками, невмінням спілкуватися та знаходити спільну мову з ними.

До помітно типових особливостей дітей, які залишилися без батьківської опіки, належать особливий стиль спілкування, нервовість, що викликає у сиріт домінування захисних форм поведінки, зокрема таких, як неадекватна лояльність або агресивність, відсутність гуманного ставлення, жорстокість до слабших, байдужість до чужого лиха, приниження особистої гідності, брехливість, схильність до крадіжок (часто це прояв інстинкту самозбереження), безпорадність. Усе це робить процес входження вихованця у соціум та його соціальне становлення дуже важким і складним.

У дітей зазначеної категорії проявляється деформація особистості, викривлення в формуванні «образу Я», спровоковані **нереалізованою потребою** в любові, прив'язаності та визнанні. Саме це і призводить до виникнення вагомих проблем у сфері емоційного розвитку.

2.4. «ОБРАЗ Я» У ДІТЕЙ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ ПОЗА РОДИНОЮ

Відомо, що для розвитку особистості людини, для становлення її «Я-концепції», «образу Я» найважливіше значення має те, як до неї ставляться оточуючі, якою її бачать, як оцінюють. Будь-яка людина дуже рано починає відчувати, переживати, а згодом і усвідомлювати ці оцінки та погляди. У результаті формується так зване **дзеркальне Я**.

Чим молодша дитина, то більш нероздільними виявляються її «Я» та її «дзеркальне Я», більш схожими її прямий і дзеркальний автопортрети. Психологи порівнювали прямі і дзеркальні автопортрети підлітків, які виховуються в сім'ї та поза сім'єю. «Дзеркальне Я» вивчали за допомогою методики «*Дзеркальний автопортрет*» (самоопис на тему «Яким мене бачать інші»). В інтернаті більше ніж у половини підлітків «дзеркальний» автопортрет гірший, ніж «прямий». В інтернаті немає підлітків, які вважали б, що оточуючі думають про них краще, ніж вони самі думають про себе. У вибірці масової школи приблизно у половини підлітків «дзеркальний» і «прямий» автопортрети важко порівняти, оскільки описані вони по-різному: в «прямому» автопортреті зображені захоплення підлітка, його думки про життя, а в «дзеркальному» – перелічені ті риси, які, на думку дитини, в ній бачать. У «прямому» автопортреті підліток описує свій характер і емоційно-вольові якості, а в «дзеркальному» – моральні тощо.

Є підстави вважати, що близькість або можливість порівняти (коли використовуються одні параметри опису та оцінки себе) свідчать про залежність «прямого» автопортрета, думки про себе, від оцінки та ставлення до себе оточуючих, про нерозвиненість здатності самостійно описувати своє «Я», диференціювати власний погляд на себе і враження, яке дитина справляє на інших.

І навпаки, існування виражених відмінностей між автопортретами, неможливість їх порівняти свідчать про диференційованість цих двох складових «образу Я», про здатність підлітка вибудовувати і відстоювати власне уявлення про себе. З цієї точки зору, підлітки з інтернату істотно відрізняються від підлітків, які живуть у родинах. У першій категорії «образ Я» приблизно в 75% випадків залежить від думки оточуючих і лише у 25% випадків не залежить від неї, у той час як у другій категорії лише в половині випадків «дзеркальний» автопортрет можна порівняти з «прямим» (відмінності статистично достовірні).

У деяких випадках орієнтація на оточуючих, передусім на дорослих, виявляється у вихованців інтернату майже в парадоксальній формі – «пря-

мий» автопортрет (тобто відповідь на запитання, яким я здаюся собі) починається зі слів: «Мій вихователь каже, що я...». По суті, «прямий» автопортрет відсутній, тому що він перетворюється на «дзеркальний». У школі подібних випадків не було.

В інтернаті більше 80% якостей, зазначених підлітками в «дзеркальних» автопортретах, – моральні, переважно негативні, вони часто ніби підсилюють негативну оцінку, яку автор дає собі у прямому автопортреті. Якщо в «прямому» автопортреті він пише: «Є крапелька егоїзму. В кожного вона є. Але я можу підтримати товариша, допомогти йому», то в «дзеркальному» автопортреті: «Абсолютний егоїст... який здатний багато дати колективу, але не хоче. Не бажає підкорятися вимогам з боку колективу».

Дослідники вважають, що переважання орієнтації на оцінку оточуючих дорослих пояснюється тим, що вихованці інтернату приписують собі негативні моральні риси.

Підлітковий вік сенситивний для розвитку «Я-концепції». Уявлення людини про себе в цей період особливе, не схоже на те, що думає про себе маленька дитина, і на те, що думає про себе дорослий. Характерним для розвитку особистості є гострота, афективна забарвленість образу «Я», часто демонстративне протиставлення себе як світові дорослих, так і світові дітей. Деякі дослідники вважають це маргінальністю підлітка, який вже залишив світ дитинства, але ще не прийнятий у світі дорослих. Бунт проти цієї позиції характерний і конструктивний для пошуку себе, пошуку своєї ідентичності.

Психологи, порівнюючи зміст «образу Я» у вихованців інтернату та учнів масової школи, отримали дані, схожі тільки в тому, що стосується взаємин підлітка з іншими людьми. Це відображає сенситивність підліткового віку до цієї проблематики, бо добре відомо, що для підлітків спілкування з однолітками, так само як і зміни у взаєминах з дорослими, набувають особливого значення. Однак і тут є свої особливості. Школярі, як правило, акцентують увагу на таких своїх якостях, які допомагають або заважають їм стати хорошим другом, а також на своїх уміннях, а точніше невміннях, труднощах у розумінні інших людей. Акцент на цих рисах, що фіксує складні для людини сторони спілкування, свідчить про визнання іншого як автономної особистості з унікальним, суверенним і різноманітним внутрішнім світом.

У вихованців інтернату такі теми непопулярні. Характеризуючи себе, як правило, вони наголошують на своєму ставленні до інших людей, багато уваги надаючи вмінню домовлятися з іншими людьми.

Для школяра охарактеризувати себе – це, по-перше, розповісти про те, що він уміє і любить, по-друге, оцінити себе, свої якості. Для вихованця інтернату – це означає охарактеризувати свою зовнішність, поведінку, а також ставлення однолітків протилежної статі до нього і своє до них. Порівняння «образів Я», згідно з результатами опитування, може створити враження, ніби вихованці дитячого будинку більше соціалізовані, вмі-

ють підпорядкувати ситуацію, використати її з власною метою. Насправді це зовсім не так. Вони інфантильні, їх поведінка й самооцінка залежить від оточуючих. В «образі Я» це, зокрема, яскраво виявляється в тому, що школярі відкрито висловлюють своє прагнення до самостійності, протест проти опіки та контролю, а в інтернаті спостерігається прямо протилежне – визнання необхідності контролю над собою.

При порівнянні самооцінок підлітків виявлено, що у вихованців інтернату самооцінка в більшості випадків негативна і стосується особистості в цілому. Основою для такої самооцінки є негативні моральні якості. Суперечливість їх самооцінки майже завжди була наслідком протиставлення думок своїх і вихователів. У підлітків з масової школи ставлення до себе переважно позитивне, а самооцінка неоднозначна, включаючи спільне прийняття-неприйняття себе: «я себе люблю – я себе не люблю» (найчастіше «люблю»), оцінку своїх окремих умінь, досягнень, недоліків, а також оцінку свого характеру як чогось автономного від «Я», з чим підліток веде боротьбу, виховну роботу тощо. Підліток може дуже низько оцінювати окремі свої якості, успіхи в тій чи іншій галузі, але при цьому любити себе.

Виникнення такої складної системи – результат засвоєння дитиною двох різних рівнів ставлення до себе з боку дорослих, насамперед батьків. Батьки, з одного боку, безумовно люблять її, незважаючи на поведінку, характер тощо, а з іншого – об'єктивно оцінюють те, якою вона є у різних ситуаціях. Дитина, яка з ранніх літ зростає поза сім'єю, позбавлена безумовної любові, тому для неї характерне одномірне, нерозчленоване ставлення до себе, яке зводиться до негативної оцінки (найчастіше так оцінюють їх вихователі).

Численні психологічні дослідження свідчать, що любов до себе – одна з найважливіших базових потреб людини. Щоправда, у психологічній мові замість «любові до себе» частіше використовуються інші терміни: прийняття себе, високий рівень самоповаги, позитивна «Я-концепція», висока самооцінка тощо. Психологи вважають: люди з високою самооцінкою, високим рівнем самоповаги досягають більшого у будь-якій діяльності (включаючи творчу), краще навчаються і навіть, на думку лікарів, менше хворіють.

У вихованців дитячих установ переважає негативна «Я-концепція», вони невпевнені в собі. Якщо учні масової школи, розповідаючи про свої досягнення у навчанні, відзначають, що вони навчаються гірше, ніж можуть, то у вихованців інтернату подібні висловлювання не трапляються. Натомість говорять, що вони ліниві, нестаранні, не можуть вивчити математику, не розуміють фізику тощо.

Можна припустити, що негативна «Я-концепція», негативний «образ Я», низький рівень самоповаги виникає у вихованців дитячого будинку в результаті засвоєння ними численних негативних оцінок оточуючих дорослих – кожен вихованець чує їх постійно. Але якби це насправді було

так, то можна було б порівняно легко змінити ситуацію: перейти на похвалу, підтримку, акцентування успіху. Проте все не так просто. Як свідчать спеціальні дослідження і психолого-педагогічний досвід, за наявності стійкої негативної «Я-концепції» у людини часто виникає так званий *дискомфорт успіху*, коли їй незручно й дискомфортно, якщо її хвалять. Дискомфорт успіху пояснюється тим, що людині важливіше зберегти звичне ставлення до себе, нехай навіть негативне, ніж мати невизначене, заплутане уявлення, заплутану ідентичність.

У дітей з розладом прихильностей виникає відчуття занедбаності, відторгненості, що призводить до напруження в стосунках і недовіри до людей, а в результаті – до неприйняття себе й оточуючих. З часом негативне ставлення до себе посилюється. Причиною формування негативного «образу Я», крім материнської деривації, є брак безумовної любові, тобто любові не за щось, а просто тому, що дитина є (і домашню дитину можна залишити на няню, ця дитина також може стати безпритульною).

Для виникнення позитивного «образу Я» (позитивного ставлення до себе) дитині-сироті бракує проявів безмежної і безкорисливої любові та позитивної оцінки її дій і вчинків.

Тема 3. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ І АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ. ШЛЯХИ ВИРШЕННЯ ЦИХ ПРОБЛЕМ У ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

3.1. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Народившись, дитина відразу потрапляє у світ соціальних відносин – світ відносин між людьми, в якому кожен грає не одну, а безліч ролей. Це роль сім'янина, політика, роль жителя міста і т. д. Освоюючи ці ролі, людина соціалізується, стає особистістю. Оточення дитини має величезне значення. Від того, в яких відносинах з навколишнім середовищем вона перебуває, залежить формування особистості.

Для дитини, яка виховується поза сім'єю, мікрочинники соціалізації мають іншу ієрархію, ніж мікрочинники для дитини, що виховується в традиційних умовах сім'ї. Найбільш значущими агентами соціалізації для неї виступають колектив, однолітки, вихователі дитячого будинку тощо. При цьому має відбуватися соціальне самовизначення – вибір дітьми-сиротами своєї ролі і позиції в загальній системі соціальних відносин, що передбачає їх включеність в цю систему на основі сформованих інтересів і потреб.

Одним з найважливіших завдань соціального педагога є підготовка дітей-сиріт до самостійного життя в суспільстві, оскільки успішна соціальна адаптація (готовність до шлюбу, вибору професії, організація побуту, дозвілля, спілкування) переважно залежить від наявності цих навичок. *Соціалізація* – процес (починається в дитинстві і закінчується в глибокій старості), в результаті якого індивід освоює соціальні та професійні, правові й етичні ролі та цінності. Соціалізація охоплює всі етапи людського життя, але її фундамент закладається в дитинстві. Від цього фундаменту залежать якості дитини – лідера чи жертви суспільної системи. Від того, яким буде дитинство, де воно відбуватиметься, залежить подальша доля людини, її характер і тип особистості. Вдалою можна вважати таку соціалізацію, коли особистість органічно включена в соціальні взаємини і нормально функціонує в соціальних структурах, не відчуває себе «викинутою» за межі суспільних зв'язків, може самостійно долати труднощі. Подібне можливе тільки тоді, коли соціалізація відбувалася в повноцінній сім'ї.

Для дитини, яка виховується поза сім'єю, мікрочинники соціалізації мають іншу ієрархію, ніж для дитини, яка виховується в умовах родини. Найбільш значущими агентами соціалізації для неї виступають колектив однолітків, персонал соціальної служби. Для нормального входження соціальної сироти в соціум необхідна спільна робота всіх структур для сприяння оволодінню підлітком комплексом соціальних ролей.

У звичних умовах, як правило, початковий адаптаційний потенціал дає сім'я: соціальний статус, виховання, здоров'я, освіту тощо. Стартові позиції дітей-сиріт обумовлені їх рівнем психічного і фізичного здоров'я, вихованням і освітою, одержаними в державних установах. Ступінь відкритості (закритості) виховної установи багато в чому визначає розвиток вихованців. Якщо у звичайної дитини є кілька кіл спілкування (сім'я, школа, гуртки, друзі, родичі, сусіди тощо), то коло спілкування дитини, яка виховується в дитячому будинку, обмежене. Це негативно позначається на адаптованості сиріт до самостійного життя.

Якщо дитина не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до вимог вихователя, який у цій ситуації втілює для дитини соціум загалом, то процес соціалізації порушується, а поведінка дитини стає соціально дезадаптованою. Головним фактором соціальної значущості дитини є заміна головного чинника – сім'ї – установою.

Чинники, що ускладнюють соціалізацію дитини:

- особливий соціальний статус: дитина нічия, в неї нікого немає, вона нікому не потрібна;
- орієнтація на заперечення прийнятих нормативів, які не можна змінити, але вони категоричні й однобічні;
- наявність відхилень у стані здоров'я і психічного розвитку;
- дефіцит особистого спілкування з близькими дорослими;
- недостатня зайнятість у різних видах корисної для дітей пізнавальної практичної діяльності;
- наявність обмежень у сфері реалізації засвоєних норм і соціального досвіду;
- у певних питаннях дуже багатий, невідповідний віку дітей досвід, який неадекватно застосовується;
- примусовий характер спілкування з однолітками призводить до емоційної тривожності й агресії;
- обмеження особистого вибору, жорстка регламентація життя, обмеження ініціативи й самостійності. Неможливість проявів саморегуляції – немає ні часу, ні можливості;
- невеликий вибір зразків для позитивного наслідування, що призводить до ускладнень у засвоєнні і відтворенні позитивного досвіду;
- обмеженість контактів. Ізольованість дітей від реального життя.

Виховання дитини в умовах сімейної депривації і «закритого» навчального закладу закономірно призводить до соціальної депривації.

Безтурботне життя в інтернаті на всьому готовому культивує у дітей комунікативну безпорадність, неадекватну самооцінку, споживацтво. Наслідком високого рівня регламентації життя в інтернатній установі є невміння організувати своє дозвілля, що в подальшому стає однією з причин включення сиріт до асоціальних угруповань. Вірогідність втягування дітей-сиріт до кримінальної групи особливо велика через відсутність у них тісних соціальних зв'язків з родичами, які могли б здійснювати до-

брозичливий соціальний контроль. Підвищена увага до цих дітей з боку осіб з антисоціальною поведінкою пояснюється також браком у підлітків достатнього життєвого досвіду і здатності активно протидіяти такому «приятелюванню».

Бідність емоційного життя в сирітських установах викликає у дитини в старшому віці психічні розлади і порушення соціальної адаптації: в одних – це тенденція до зниження активності, що призводить до апатії і більшого інтересу до речей, ніж до людей; в інших – гіперактивність з нахилом до асоціальної та кримінальної діяльності; у багатьох спостерігається тенденція до зухвалої поведінки в соціумі, намагання привернути до себе увагу при невмінні створювати міцні емоційні зв'язки. Загальне зниження настрою, депресивний стан виявлені приблизно у кожній третій дитини молодшого шкільного віку. У 20% дітей молодшого шкільного віку з'являлись агресивність, ворожість до оточуючих, занурення у себе, прояви пасивності і неготовності до активного вирішення конфліктів.

Спостереження за подальшим життям випускників інтернатів дозволило вченим виявити такі моделі поведінки:

- об'єднання сиріт в одній квартирі для життя і здавання кімнати, що звільнилася, в оренду;

- після закінчення першого ПТУ замість роботи сироти йдуть «навчатися» в інше; при цьому не відвідують заняття, проте перебувають на повному державному забезпеченні;

- замість влаштування на роботу звертаються до біржі праці, де виплати з безробіття істотно вищі за можливий заробіток.

Утриманство – одна з цікавих особливостей поведінки та світосприйняття сиріт. Коли приходить час розпочинати самостійне життя, юнаки й дівчата часто не знають, що їм робити, як жити.

Для дітей, які виховуються поза сім'єю, дуже гострою стає проблема «самостійності/залежності». Абсолютно в усіх дітей з дитячих будинків і шкіл-інтернатів спостерігається яскраво виражена залежність від дорослого.

У молодшому шкільному віці це виявляється в нездатності дитини виконати навіть не дуже складне завдання без контролю вчителя чи вихователя, в домінуванні бажань відповідати вимогам дорослого, його соціальним очікуванням.

У підлітковому віці залежність яскраво виявляється в особливостях становлення «Я», самосвідомості та самооцінки.

Залежність від дорослого може виступати у двох формах – позитивній, коли дитина прагне привернути увагу дорослого, завоювати його любов виконанням вимог, слухняною поведінкою тощо, і негативній, коли увага дорослого привертається поганою поведінкою, навмисним невиконанням вимог, демонстративним нерозумінням. Що старші діти, то частіше в інтернаті спостерігається негативна залежність.

Аналіз спілкування соціальних педагогів, вчителів та вихователів інтернату з дітьми свідчить, що дорослі не тільки не протистоять емоційній залежності дітей, але й, навпаки, максимально використовують її в процесі навчання і виховання. Свідомо чи несвідомо педагоги прагнуть підтримувати таку залежність, вважаючи її виявом любові. Це нерідко трапляється і в сім'ї, але в інтернаті чи в дитячому будинку подібна залежність особливо небезпечна.

Поліпшити систему стосунків між дітьми-сиротами та дорослими в установах інтернатного типу неможливо, лише закликаючи до любові, до прийняття дітей. Такі заклики при, безсумнівно, істинному загальнолюдському і гуманістичному пафосі найчастіше призводять до емоційного донорства з боку педагога та вихователя. Наслідки цього нерідко виявляються у зростанні емоційної залежності дитини і в емоційному вихолощуванні, перевантаженні дорослого.

Особливого значення для соціального розвитку дитини набуває процес формування її ціннісних орієнтацій, які відображають внутрішню основу ставлення людини до різних цінностей матеріального, морального і духовного порядку. Ціннісні орієнтації виявляються в ідеалах, переконаннях, інтересах та інших проявах особистості. Ціннісні орієнтації у дітей-сиріт істотним чином відрізняються від ціннісних орієнтацій дітей, що навчаються у звичайній школі. Дослідження радянських психологів свідчать про те, що головною цінністю вони вважають силу, яка здатна їх захистити.

У процесі соціалізації вирішуються три групи завдань: адаптація, автоматизація і активізація особистості.

Соціальна адаптація передбачає активне пристосування індивіда до умов соціального середовища, а соціальна автоматизація – реалізацію сукупності установок на себе; стійкість поведінки, яка відповідає уявленню особистості про себе, її самооцінку. Вирішення завдань соціальної адаптації і соціальної автоматизації регулюється суперечливими мотивами: «Бути з усіма» і «Залишатися самим собою».

Процес соціалізації (включення дитини в систему соціальних відносин), навіть за сприятливих обставин, розгортається нерівномірно і може характеризуватися низкою складнощів, глухих кутів, що потребують спільних зусиль дорослого і дитини. Якщо порівняти процес соціалізації з дорогою, якою має пройти дитина зі світу дитинства у світ дорослих, то вона не скрізь викладена рівними плитами і не завжди супроводжується чіткими дороговказами, на ній є ділянки з ярами і сипучими пісками, хиткими містками і розвилками.

Під трудностю соціалізації розуміється комплекс труднощів дитини при оволодінні тією або іншою соціальною роллю. Найчастіше причинами виникнення цих труднощів є невідповідність вимог до дитини в процесі її взаємин із соціумом і готовності дитини до цих відносин. Труднощі оволодіння соціальною роллю виникають найчастіше тоді, коли дити-

на непоінформована про цю роль, або інформація має помилковий характер, або в дитини немає можливостей спробувати себе в цій ролі (відсутність умов для соціальних спроб).

Труднощі соціалізації можуть бути пов'язані і з тим, що всередині соціуму спостерігається «розмитість» образів рольової поведінки (наприклад, стираються межі між уявленнями про впевненість і агресивну поведінку, між чоловічим і жіночим способом життя).

В умовах виховання в дитячому будинку труднощі, з якими стикається дитина в процесі соціалізації, подвоюються. Це відбувається тому, що сама організація життєздатності дітей у дитячому будинку влаштована таким чином, що у дитини формується переважно тільки одна рольова позиція – позиція сироти, що не має підтримки і схвалення в соціумі. Ця роль утримує дитину в інфантильній позиції та блокує прояв потенційних можливостей.

Іншими словами, вихованці дитячого будинку, виходячи за його поріг, вміють «бути сиротою», тобто сподіватися на заступництво, вони безпорадні, не підозрюють про те, що можна сподіватися на власні внутрішні ресурси.

У такої дитини практично немає власного особистого простору, де вона могла б усамітнитися. У рідкісних випадках особистим простором може вважатися стіна над ліжком, яку дитина може прикрасити на власний розсуд, і тумбочка з особистими речами, порядок і зміст якої контролюється вихователем. Життя в дитячому будинку, влаштоване таким чином, задає вимушену публічність проживання. Навіть саме планування приміщення дитячого будинку не передбачає особистої території, що має чітко позначені для інших межі, проникнення за які може відбуватися тільки за згодою людини, яка ними «володіє».

У дитячому будинку жорстко регламентований режим проживання (коли слід вставати, приймати їжу, грати, вчитися, спати і т. д.), що не дозволяє враховувати індивідуальні особливості дитини.

Таким чином, умови проживання дитини в дитячому будинку не дають їй можливості самостійно регулювати ритм і частоту контактів із середовищем відповідно до динаміки власних потреб. Це може призводити до ускладнень у формуванні здібностей, до неусвідомлення власних актуальних станів. Такій дитині важко буде відповідати на важливі для розвитку самовизначення питання: «Чого я зараз хочу?», «Яка я зараз?». Як компенсаторний механізм у цьому випадку почне функціонувати психологічне злиття із середовищем («Я хочу того, чого хочуть від мене інші»), що призводить до втрати меж власного «Я».

Постійне включення дитини в систему вимушених контактів розмиває межі особистого простору, що робить принципово неможливим відхід дитини у власний світ для відновлення психоемоційного ресурсу.

Для дітей з інвертованою спрямованістю психіки (замкнутих, сором'язливих, що виснажуються від постійних контактів з іншими) мож-

ливість відходу у свій простір є єдиним способом для повноцінного енергетичного відновлення. Не маючи можливості соціально прийнятним шляхом домогтися автономії, дитина стає плаксивою, дратівливою, агресивною. Як основний спосіб вирішення своїх проблем така дитина обирає відхід від контакту в доступних для неї формах: протидія режиму, втеча, хвороба, травмування себе, бунт тощо.

Організація життя в дитячому будинку задає дитині чітко окреслені соціально-рольові позиції (учня-вихованця). Обмежений як сам набір цих ролей, заданих ззовні, так і варіативність дій всередині цих ролей. Перебуваючи, тривалий час тільки в рамках цих позицій, дитина втрачає можливість прояву індивідуальності та вільного самовираження, що і не дозволяє їй у кінцевому результаті знайти опору в самій собі.

«Застрягання» дитини в інфантильній позиції сприяє особливий тип взаємодії з нею дорослих (вихователів, соціальних педагогів), який переважає в більшості закладів закритого типу. В одному випадку при контакті з дитиною у вихователя переважає позитивна емоційна підтримка будь-якої дії дитини. Вихователь використовує дуже багато зменшувальних, пестливих звернень, присутня похвала, надто бурхлива радість за типом: «Як добре! Чудово! Молодець! Розумниця!».

Такий стиль взаємодій може сприйматися педагогами як прояв милосердя, гуманістичного підходу у вихованні компенсації нестачі емоційного тепла тощо. Однак усе це призводить до витіснення негативних почуттів (головним чином агресії) при природному невдоволенні результатом, отриманим дитиною, а витіснена агресія за всіма психодинамічними законами, врешті-решт знайде ту чи іншу форму прояву – від психосоматичних симптомів до реального неконтрольованого поведіння самого вихователя. Дитина ж «застрягає» в інфантильній егоцентричній позиції. При зміні цього типу відносин на протилежний, наприклад, відносини домінування дорослого, зростає критика дій дитини і тотальне придушення будь-якої ініціативи.

Умови організації життя діяльності дітей у дитячих будинках створюють зовнішні труднощі для успішної соціалізації, однак, у цієї групи дітей існують внутрішні труднощі, які пов'язані з особливостями їх психічного розвитку. Найбільш серйозним наслідком сирітства є втрата «базової довіри до світу», без якої стає принципово неможливим розвиток таких найважливіших новоутворень особистості, як: автономія, ініціативність, соціальна компетентність, статева ідентичність тощо.

Без цих новоутворень дитина не може стати власне суб'єктом міжособистісних відносин і сформуватися в зрілу особистість. Втрата базової довіри до світу проявляється й у підозрілості, недовірливості, агресивності дитини, з одного боку, і формуванні невротичного механізму – з іншого.

Труднощі соціалізації, як правило, породжують гіпертрофовану адаптованість до соціальних процесів, тобто соціальний конформізм або гіпертрофовану автономність, повне неприйняття норм відносин, що склада-

ються в соціумі. Наслідками аномальної соціалізації необхідно назвати такі явища, як соціальний аутизм (відсторонення від навколишнього світу), відставання в соціальному розвитку.

Діти-сироти, що виховуються поза родину, мають свої особливості психологічного розвитку та, як наслідок, проблеми соціалізації в майбутньому.

Досліджуючи праці вітчизняних і західних психологів, К. Флейк-Хобсон і Б. Робінсон у своєму підручнику «Розвиток дитини і її ставлення до оточення» дають порівняльну характеристику дітей, які залишилися без батьківського піклування, де показано, що їх загальний фізичний, психічний розвиток відрізняється від однолітків, що зростають у родинах. У них відзначається сповільнений темп психічного розвитку, ряд негативних особливостей: низький рівень інтелектуального розвитку, бідніша емоційна сфера, уява, трохи пізніше формуються навички саморегуляції і правильної поведінки.

3.2. ПРОБЛЕМИ ВХОДЖЕННЯ ДИТИНИ-СИРОТИ В СИСТЕМУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Причини виникнення труднощів входження дитини в систему соціальних відносин можуть бути абсолютно різні. Перш за все вони пов'язані з неадекватним сприйняттям дітьми-сиротами тих вимог, які ставить соціум.

У зв'язку з обмеженням соціальних контактів дітей-сиріт процес їх соціалізації утруднений. Істотним чином він залежить від тих норм, прийнятих у соціальному оточенні дитини, які регулюють вимоги до неї і забезпечують формування її особистості. Вихованець дитячого будинку перш за все сприймає відносини між дітьми і дорослими як еталонні норми відносин, при цьому такою нормою виступає особливе становище дітей-сиріт у суспільстві, що якоюсь мірою деформує сприйняття цими дітьми інших соціальних норм і створює труднощі для адекватного соціального розвитку.

Аналіз соціально-психологічної літератури дозволяє виділити фактори, що утруднюють соціалізацію вихованців таких установ:

1) особливий соціальний статус дитини – вона нічия, у неї нікого немає, ніхто нею не цікавиться й вона нікому не потрібна;

2) наявність у більшості вихованців відхилень у стані здоров'я й психічного розвитку, що найчастіше виникають через соціально-педагогічну занедбаність (найбільш часто проявляється затримка психічного розвитку);

3) наявність дефіциту індивідуального спілкування з близькими дорослими;

4) обмеження соціальної активності дитини;

5) наявність обмежень у сфері реалізації засвоєних соціальних норм і соціального досвіду;

6) тверда регламентація організації життя дітей і підлітків, обмеження особистісного вибору, придушення самостійності й ініціативності, неможливість проявляти саморегуляцію і внутрішній самоконтроль;

7) бідний вибір зразків для наслідування, засвоєння соціальної поведінки, що призводить до утруднень у засвоєнні й відтворенні досвіду;

8) обмеженість контактів дітей, їх ізольованість, відстороненість від реального життя, які формують утриманство й боязнь зовнішнього світу.

Усі перелічені причини визначають особливості соціалізації вихованців установ соціальної і психолого-педагогічної підтримки, які найбільш яскраво характеризують випускників інтернатних установ.

Проблему соціалізації сиріт можна вирішувати в рамках виховання дітей у сім'ї і через сім'ю (табл. 9).

Актуальними при виході дітей з інтернату є проблеми:

- житла;
- матеріального забезпечення (спадок, засоби для існування);
- опікунства;
- взаємин з батьками та іншими родичами;
- відсутності необхідних документів, що підтверджують сирітство;
- спілкування та формування нових соціальних зв'язків;
- освіти;
- пошуку роботи;
- створення власної сім'ї;
- браку побутових навичок (ведення домашнього господарства).

Таблиця 9

Проблеми соціалізації сиріт та шляхи вирішення цих проблем через сім'ю

	Шляхи вирішення проблем		
Види сімейного влаштування дітей	Аксіологічний напрям (формування вміння приймати самого себе та інших людей, при цьому адекватно усвідомлюючи свої і чужі достоїнства і недоліки)	Потребнісно-мотиваційний напрям (формування вміння знаходити у важких ситуаціях сили всередині самого себе, приймати відповідальність за власне життя, вміння робити вибір, потреби в самозміні і особистісному зростанні)	Розвиваючий напрям (адекватний рольовий розвиток, формування емоційної децентрації (вміння брати до уваги почуття й думки іншої людини), довільної регуляції поведінки)

	Шляхи вирішення проблем		
Усиновлення	Диференційована діагностика дітей. Моніторинг потреб батьків в усиновленні. Сімейні консультації та тренінги дитячо-батьківських відносин (у період усиновлення і в кожний кризовий період)	Створення батьківських клубів і телефонів довіри	Відвідування дитиною груп короткотривалого перебування дітей у дошкільних освітніх установах. Заняття з дефектологом, логопедом і психологом
Опіка	Гостьова практика. Консультації та бесіди з людьми, які взяли дітей під опіку. Збереження зв'язків з родичами дитини, якщо це можливо	Створення батьківських клубів і телефонів довіри	Інтеграція дітей-сиріт у групи загальноорозвиваючих і компенсуючих ДОУ, в яких вони перебували б у денний час з дітьми з повних і неповних сімей. Заняття з дефектологом, логопедом і психологом
Прийомна сім'я	Діагностика педагогічної компетенції батьків та розробка програми саморозвитку	Фінансова підтримка сімей з боку муніципалітету	–
Патронат	Збереження зв'язків з дітьми з дитячого будинку (відвідування заходів, гостьова практика)	–	–

Випускники інтернатів обмежені як у свободі вибору навчального закладу, так і в можливості вступу, незважаючи на наявну пільги. Основною причиною вони самі називають недостатню підготовку із загальноосвітніх предметів, одержану ними в інтернаті.

Найгостріше стоїть проблема працевлаштування дітей-сиріт, які одержали професію: до 40% випускників працевлаштовуються не за власним вибором, а за направленням керівників установ; понад 80% дітей-сиріт дитячих будинків і шкіл-інтернатів і 95% випускників корекційних установ потрапляють у ПТУ й на роботу, інші продовжують освіту в 10–11-х класах; лише одиниці потрапляють у вищі навчальні заклади. Від 50 до 60% підлітків зайняті некваліфікованою непрестижною працею. Проте і за наявності роботи вони легко її втрачають; одержавши житло, залишаються без кімнати, квартири в результаті безглузких угод або доводять житло до непридатності; не хочуть і не можуть вчитися, вступивши до вищого навчального закладу; залишають своїх дітей у пологових будинках тощо.

Особливо ускладнює їх життя непрактичність: невміння відстоювати свої особисті й майнові права, незнання законів, їх застосування в житті.

Навіть якщо дітей-сиріт всиновлюють, то всередині нової сім'ї вони стикаються з великою кількістю проблем, які навіть дорослі без допомоги психолога, патронатної служби не можуть вирішити ефективно. Адже з дошкільного віку у цих дітей формуються інші уявлення про те, якою має бути сім'я і яке місце має займати в ній дитина. Ще більші труднощі очікують невсиновлених дітей-сиріт, які після закінчення інтернату не можуть самовизначитися, відчувають себе ніби «неповноцінними» у світі, бо не розуміють, як поводитися в тій чи іншій ситуації. Безумовно, соціалізація в наш час поставлена на перший план, але чому вона не дає ефективних результатів, можна зрозуміти лише тоді, коли спробуєш хоча б ознайомитися з їх проблемами ближче, у процесі спілкування із самими дітьми.

3.3. СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Започаткування використання самого терміна «соціальна адаптація» як пристосування людини до умов соціального середовища пов'язане з працями американських соціологів Т. Парсонса і Р. Мертона. Так, Р. Мертон розглядав соціальну адаптацію як двосторонній процес і наслідок зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища, що здійснюється на засадах «інституціональних імперативів» спільності, безкорисливості, скептицизму та консенсусу. Найважливішим діючим компонентом тут є погодження самооцінок і прагнень суб'єкта з його можливостями і з вимогами соціального середовища, що включає як наявний рівень, так і потенційні тенденції розвитку суб'єкта та його оточення.

Соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивіда до умов середовища, що змінюється, завдяки чому забезпечується оптимальний баланс реалізації його можливостей. У широкому сенсі адаптація є процесом зміни соціокультурних диспозицій, який спрямований на досягнення особистісної відповідності і комфорту у взаємодії з безпосереднім соціальним і фізичним оточенням.

У процесі соціального розвитку дитини виділяють три основні етапи, а саме: соціальну адаптацію, інтеріоризацію та екстеріоризацію. Першому етапу – соціальній адаптації – притаманне пристосування індивіда до соціально-економічних умов, рольових функцій, соціальних норм, які утверджуються на різних рівнях буття суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів, які є середовищем його життєдіяльності.

Другий етап – процес сприйняття соціальних норм і цінностей внутрішнім світом людини. Характер переведення норм, цінностей та інших компонентів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я» неоднозначний і

залежить від структури кожної особистості; він формується на основі її попереднього життєвого досвіду.

Третій етап може бути визначений як етап усвідомлення, прояву соціальної активності індивіда, засвоєння значного масиву знань, оволодіння різноманітними вміннями і навичками практичної діяльності.

Позитивно орієнтована соціальна адаптація сприяє соціальному розвитку особистості, її самовдосконаленню та самореалізації, що в кінцевому підсумку впливає на відродження суспільства. Соціальна адаптація зумовлена характером відносин, що існують у мікро- і макросоціумі, а також оточенням, в якому живе людина. Тому головним завданням соціальної адаптації молодого покоління є допомога в орієнтації у суспільному виборі подій та явищ – соціальних, економічних, інформаційних, а також в оволодінні досвідом старших генерацій, самостійному знаходженні свого професійного та життєвого шляху. Це процес засвоєння і використання дитиною у поведінці та діяльності системи морально-духовних цінностей, до якої вона включена і під якою розуміється складно побудований регулятор людської життєдіяльності, що відображає у своїй структурній організації і змісті особливості об'єктивної дійсності й охоплює зовнішній для людини світ і саму людину в усіх її об'єктивних характеристиках. При цьому ієрархія цінностей, які входять до цієї системи, не дає змоги особистості, з одного боку, розчинитися в емпіричному бутті, втратити справжні сутнісні потенції, оскільки розвинені особистісні цінності становлять основу внутрішнього світу особистості, виявляючись виразником стабільного, інваріантного, а з іншого – дає можливість існувати і діяти вільно, тобто свідомио, цілеспрямовано, виходячи з власних особливостей.

Процес соціальної адаптації є безперервним, зважаючи на те, що в навколишньому середовищі постійно відбуваються зміни соціальної дійсності, які, безперечно, потребують нових способів пристосування індивіда. Соціальна адаптація здійснюється з різною мірою інтенсивності. Періоди підвищеної адаптивної інтенсивності можна співвідносити з погасанням соціальної діяльності суспільства і, навпаки, уповільнення явищ соціальної трансформації зменшує інтенсивність соціального пристосування індивіда.

Розрізняють такі рівні соціальної адаптації:

1) цілеспрямований конформізм, коли людина, яка пристосовується, знає, яким чином вона має діяти, поводитися, але, погоджуючись зовнішньо з вимогами соціального середовища, продовжує дотримуватися своєї системи цінностей;

2) взаємна терпимість, за якої взаємодіючі суб'єкти виявляють взаємну поступливість до цінностей і форм поведінки один одного;

3) акомодация – найбільш поширена форма соціальної адаптації, яка виникає на основі терпимості і виявляється у взаємних поступках, що означає визнання людиною цінностей соціального середовища і визнання середовищем індивідуальних особливостей людини;

4) асиміляція, або повне пристосування, коли людина повністю відмовляється від своїх колишніх цінностей і приймає систему цінностей нового середовища.

До показників, що засвідчують дієвість роботи із соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, Л. Кузьменко відносить:

- спроможність дитини задіювати компенсаторні можливості організму, активізувати наявні фізіологічні резерви для вирішення проблем власного саморозвитку, життєвої компетенції;

- набуття навичок саморегулювання почуттів і депресивних станів, засвоєння засобів гармонізації внутрішніх душевних конфліктів;

- наявність певних адаптаційних навичок, розвиненість комунікативної та емоційно-вольової сфери у життєвому просторі особистості;

- здатність до оптимістичного сприйняття життя та орієнтації на успіх;

- набуття необхідного соціального досвіду, навичок групових взаємин, оволодіння засобами спілкування, розвиненість механізмів регуляції вольової поведінки;

- здатність до свідомого професійного самовизначення відповідно до своїх особистісних можливостей;

- усвідомлення пріоритетів життєвих цінностей;

- відповідальне ставлення до життя, здатність до самореалізації життєвого процесу і власного саморозвитку загалом;

- уміння будувати життя за власним проектом.

Здатність адаптуватися в соціумі не є вродженою, а набувається й постійно розвивається як наслідок повсякчасного розширення й поглиблення зв'язків людини з навколишнім середовищем. Уже в період раннього дитинства відбуваються функціональні зрушення в системі вищої нервової діяльності дитини як результат її активної взаємодії із зовнішнім світом. Нагромаджуючи і опрацьовуючи інформацію, дитина засвоює суспільний досвід соціального середовища і відповідно до цього змінюється її поведінка, змінюється внутрішній світ.

Сутність процесу соціальної адаптації може бути проілюстрована на основі концепції Б. Вульфова. **На його думку, соціальна адаптація людини** – це реалізована здатність до побутового (фізичного), морального, соціального виживання як у наявних, так і в нових, очікуваних або непередбачуваних обставинах, готовність обрати правильні способи існування, зберігаючи свою активну позицію. Водночас соціальна адаптація забезпечує наступність поколінь, виступаючи найважливішим фактором суспільного прогресу. На думку російського дослідника, можна представити два значення соціальної адаптації: по-перше, це *процес* – звикання, пристосування людини до оточуючих, вживання в обставини, освоєння середовища буття; по-друге, це *результат* процесу, *стан* – соціальна рівновага людини та світу, який її оточує, утвердження в цьому світі. Пом'якшення неминучих суперечностей між ними – суттєвий,

якщо не головний результат соціальної адаптації, виховання, розвитку особистості. Процес адаптації тієї чи іншої людини, залишаючись принципово єдиним, у кожному випадку, є індивідуальним: варіантів стільки, скільки й людей.

Таким чином, адаптація дитини до суспільних відносин – важлива передумова нормального її розвитку. У широкому розумінні адаптація розглядається як пристосування організмів до умов існування. У соціальній психології адаптація визначається як пристосування індивіда до групових норм та самої соціальної групи. Психологічна адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки активному пристосуванню індивіда до умов соціального середовища, формуванню адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, інтеграції особистості у соціальні групи, діяльності щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища. Психологічна та соціальна адаптація перебувають у тісній взаємозалежності. Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка ніби «дає старт» соціальній адаптації, остання була б неможлива.

На характері розвитку соціальної адаптації позначаються індивідуальні психічні ознаки особистості (мислення, увага, пам'ять, почуття); характеристики темпераменту (інтенсивність, темп реакцій, ригідність, пластичність); риси характеру особистості (цікавість, відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи лідарство). Проте не можна переоцінювати вплив психіки на соціальну адаптацію людини, оскільки причини, що породжують соціальну адаптацію і визначають її сутність, криються у соціальній сфері.

Хоча моделі поведінки, які часто наслідують дитина, мають ситуативний характер, вони залежать і від суб'єктивних, і від об'єктивних причин. Враження раннього дитинства та поведінкові еталони, відкладаючись у підсвідомості, впливають на подальший розвиток особистості.

Розрізняють два види соціальної адаптації: активну й пасивну. У процесі активної адаптації індивід прагне енергійно взаємодіяти із середовищем, впливати на його розвиток та зміни, переборювати труднощі й перешкоди, вдосконалювати суспільні процеси. За пасивної адаптації індивід не прагне до змін навколишньої дійсності, пасивно приймає актуальні норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси до пристосування в соціальному середовищі. Як наслідок, зустрівшись із певними об'єктивними труднощами, хворобами, потрапивши в екстремальну ситуацію, індивід у разі низької адаптації може стати соціально дезадаптованим, що проявляється в різних формах девіантної поведінки.

У науці і практиці виокремлюють також регресивну і прогресивну соціальну адаптацію.

Регресивна, або руйнівна, адаптація виявляється в тому, що індивід одержує менше, ніж втрачає. Частковий (найнижчий) рівень цього виду соціальної адаптації засвідчує, що індивід одержує лише мінуси, без на-

буття чогось практично важливого, хоча потреби, що передбачають виживання, продовжують задовольнятися.

Прогресивну адаптацію визначають ті види контакту з перетворювальним соціальним середовищем, які несуть індивіду (групі) більше здобутків, ніж втрат.

Як процес соціальна адаптація має два взаємопов'язані етапи. Перший етап – когнітивний. Він полягає у свідомому засвоєнні знань про цілі середовища і способи їх досягнення, про прийняті в ньому соціальні норми. Другий етап – діяльнісний, що реалізується через залучення особистості до практичної діяльності, спрямованої на досягнення визначених цілей, у тренуванні дотримання загальноприйнятих норм.

Таким чином, соціальна адаптація охоплює всі види взаємодії людини із сукупністю зовнішніх впливів та їх результати. Соціальна система визначає ціннісні орієнтації особистості, її настановлення, погляди, спрямованість, рівень вияву творчості тощо. Конкретна сукупність суспільних умов (політичних, правових, економічних, культурних, освітніх, моральних, релігійних), в яких живе і діє індивід, вимагає, а отже, і формує певний тип особистості, в якого розвиваються й закріплюються відповідні риси та якості. Це відбувається завдяки освоєнню людиною ціннісного нормативного досвіду попередніх поколінь і виробленню на його основі власного досвіду діяльності, міжособистісної взаємодії і спілкування.

Модуль III. МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Тема 1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

1.1. ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Поняття «технологія» використовується в різних значеннях. З одного боку, «технологія» – це способи матеріалізації трудових функцій людини, її знань, навичок і досвіду щодо перетворення предмету праці або соціальної діяльності. З другого боку, «технологія» – це практична діяльність, яка характеризується раціональною послідовністю використання обладнання з метою досягнення якісних результатів праці. У широкому розумінні слова, технологія – це спосіб здійснення діяльності на основі її раціонального розчленовування на процедури і операції з їх подальшою координацією і вибором оптимальних засобів і методів їх виконання. Характерними ознаками технологій є: процесуальність як єдність цілей, змісту, форм і результатів діяльності; сукупність методів зміни об'єкта; проектування процесів зміни.

Соціальна технологія визначається як розробка методів і методик результативного і раціонального цілеспрямованого соціального впливу, які застосовуються соціальними службами, окремими закладами соціального обслуговування і соціальними працівниками для вирішення соціальних проблем і забезпечення соціального захисту населення.

Ознаками соціальної технології є:

- наявність стратегічної програми, у межах якої вирішується конкретна соціальна проблема;
- алгоритм послідовності операції для досягнення конкретного результату;
- наявність критеріїв оцінки успішної діяльності спеціаліста;
- неперервність контакту з клієнтом соціальної роботи;
- динамізм змісту, форм і методів соціальної роботи.

Соціально-педагогічна діяльність як нова галузь інтенсивно розробляє власні технології або запозичує їх із суміжних сфер: соціальної роботи, соціології, соціальної психології, педагогіки. В арсеналі роботи соціального педагога дослідники виділяють технології власне соціальної роботи: соціальну діагностику, соціальну адаптацію, соціальну профілактику, соціальний контроль, соціальну опіку (патронат), соціальну реабі-

літацію, соціальне забезпечення, соціальну терапію, соціальне консультування.

Соціальна діагностика – комплексний процес дослідження соціальних явищ з метою виявлення і вивчення причинно-наслідкових зв'язків і відносин, які характеризують їх стан і тенденції подальшого розвитку. Соціальна діагностика передбачає аналіз соціальної проблеми шляхом поділу її на окремі елементи, згідно з якими здійснюється дослідження.

Соціальна адаптація – система методів і прийомів, метою яких є здійснення соціальної підтримки людей у процесі їх соціалізації чи пристосування до нових соціальних умов.

Соціальна профілактика – сукупність державних, суспільних, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, які спрямовані на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, які викликають різноманітні соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні прояви у поведінці.

Соціальний контроль – механізм, за допомогою якого реалізується сукупність процесів соціально-економічного, адміністративно-правового і організаційно-виховного характеру в соціальній системі.

Соціальна опіка (патронаж) – особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом.

Соціальна реабілітація – процес, спрямований на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі.

Соціальне забезпечення – система надання різноманітних соціальних послуг у рамках державної системи матеріального забезпечення та обслуговування людей похилого віку і непрацездатних громадян, сімей з дітьми, а також осіб, які потребують соціальної допомоги.

Соціальна терапія – цілеспрямований процес практичних дій державних структур, суспільних і громадських організацій і об'єднань, у тому числі і релігійних, спрямованих на конкретні форми виявлення соціальних відносин чи соціальних дій.

Соціальне консультування – технологія надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованого інформаційного впливу на людину чи малу групу з приводу їх соціалізації.

Соціальні технології також розглядаються як сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращання, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні цієї системи впливу.

Соціальні технології характеризуються відповідними ознаками:

– суб'єктивний зміст соціальних технологій (процеси соціального розвитку ініціюються, розвиваються чи гальмуються в першу чергу лідерами, і відповідно до цього будуються процеси управління, зміни окремих мікросоціумів);

– соціальні технології побудовані на суб'єкт-суб'єктних відносинах;

– соціальні технології і технології соціальної роботи мають комплексний характер;

– у більшості випадків зміст соціальних технологій має превентивний характер.

Класифікація соціальних технологій здійснюється з урахуванням багатьох аспектів (табл. 10).

Таблиця 10

Класифікація соціальних технологій

№ з/п	Основна класифікація	Види соціальних технологій
1	Сфера застосування	Глобальні Універсальні Регіональні Локальні
2	Специфіка соціального впливу на об'єкт (залежно від рівня суспільних відносин)	Групові Общинні Індивідуальні
3	Характер проблем	Організаційні Навчальні (інформаційні) Інноваційні (пошукові) Соціальне моделювання Соціальне прогнозування
4	Залежно від запозичених методів	Соціально-психологічні Соціально-педагогічні Соціально-педагогічна профілактика Соціально-педагогічна підтримка Психолого-педагогічна корекція соціальної ситуації захисту дитинства Соціальний захист дитинства Соціально-педагогічна реабілітація дітей та підлітків Власна соціальна робота Соціально-медичні
5	Напрями соціальної роботи	Соціальний контроль Соціальна профілактика Соціальна терапія Соціальна реабілітація Соціальна допомога Соціально-правовий захист Соціальне страхування Соціальне обслуговування Соціальне опікування Соціальне посередництво Соціальний супровід

Застосування технологій у роботі соціального педагога дозволяє поетапно реалізовувати виділені структурні компоненти його діяльності. Загальну схему технологічно організованої соціально-педагогічної діяльності представлено на рис. 1.

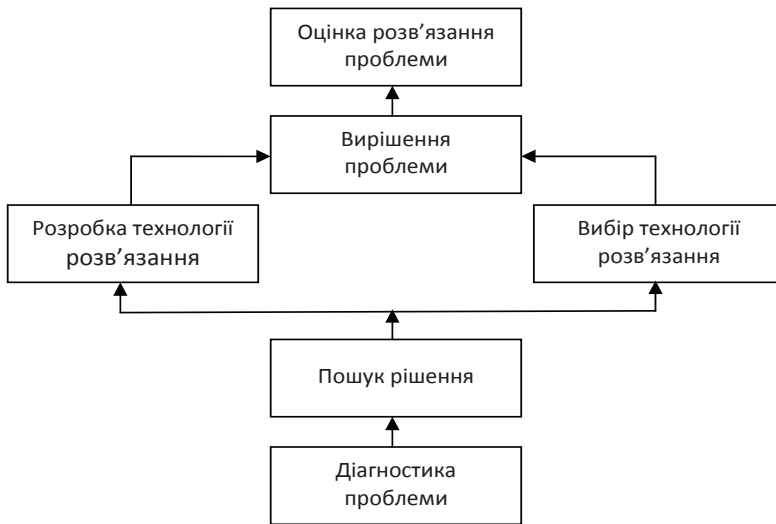

Рис. 1. Соціально-педагогічна технологія

Вирішення будь-якої проблеми дитини, що потребує втручання соціального педагога, починається з діагностування, яке включає обов'язковий етап збору аналізу та систематизації інформації, на підставі якої може бути зроблено висновок. Особливістю діяльності соціального педагога є те, що дитина не завжди може сформулювати проблему, яка в неї виникає, і пояснити, чим вона викликана (конфліктом з батьками, конфліктом з учителями, конфліктом з групою дітей та ін.), тому завдання соціального педагога полягає в тому, щоб самому виявити всі значущі обставини ситуації дитини і поставити діагноз.

Наступний етап – пошук шляхів вирішення цієї проблеми. Для цього на підставі діагнозу ставиться мета і відповідно до неї виділяються конкретні завдання діяльності. Виконання поставлених завдань може здійснюватися двома шляхами. Перший – таку проблему можна вирішити відомим способом, із застосуванням вже розроблених технологій, тому завдання соціального педагога полягає у виборі саме тієї технології, яка забезпечить успішне вирішення проблеми. Для цього соціальний педагог має бути озброєний знаннями про всі існуючі соціально-педагогічні технології, а також вміннями обирати ту, яка необхідна в конкретному випадку.

Якщо йому це не вдається (випадок винятковий), тоді соціальний педагог повинен уміти скласти власну програму вирішення проблеми, тобто самостійно розробити технологію своєї діяльності в певному випадку. Для цього соціальному педагогу необхідно знати, що таке індивідуальна програма, як вона складається, як при цьому враховуються особливості дитини і особливості проблеми.

По закінченні роботи соціальний педагог має оцінити, наскільки правильно вирішена проблема дитини. При цьому можливі принаймні два випадки: соціальний педагог позитивно вирішує проблему дитини, і на цьому його робота з дитиною закінчується; другий випадок – соціальний педагог не зміг або тільки частково вирішив проблему дитини, тоді необхідно з'ясувати, на якому етапі були допущені помилки: етапі діагностування, вибору рішення або визначення методів і засобів. У цьому випадку необхідне коригування його діяльності на кожному етапі і повторне вирішення проблеми. Упровадження технологій у діяльність соціального педагога забезпечує економію сил і засобів, дозволяє науково будувати соціально-педагогічну діяльність, сприяє ефективності у вирішенні завдань, що стоять перед соціальним педагогом. Соціально-педагогічні технології дозволяють вирішувати весь широкий спектр завдань соціальної педагогіки – діагностики, соціальної профілактики, соціальної адаптації та соціальної реабілітації.

Зважаючи на активне впровадження соціальної діяльності у сферу життя людини, важливого значення набувають технології, що класифікуються за ступенем новизни.

Інноваційні соціальні технології – це методи і прийоми інноваційної діяльності, спрямовані на створення і матеріалізацію нововведень у суспільстві, реалізацію нового, що приводить до якісних змін у різних сферах соціального життя, до раціонального використання матеріальних та інших ресурсів у суспільстві.

Інформаційні соціальні технології являють собою оптимізацію самого інформаційного процесу, його відтворення і функціонування.

Інтелектуальні соціальні технології спрямовані на розвиток і стимулювання розумової діяльності людей, розвиток їх творчих здібностей.

Історичні технології передбачають осмислення історичного досвіду за законами соціальної технологізації, тобто технологізацію історичних знань як умови політичного, економічного, духовного і соціального діагностування.

Демографічні технології вивчають розробляють способи механізму відтворення населення, зміни його кількості, складу і розміщення.

Соціальні технології злагоди являють собою методи досягнення згоди більшості населення щодо розв'язання найбільш актуальних питань суспільного життя, їх взаємної дії. До цього типу технологій можна додати соціальні технології розв'язання конфліктів, зокрема соціально-етнічних.

Політичні технології як вид соціальних технологій являють собою методи розв'язання політичних проблем, вироблення політики, її реалізації, здійснення політичної діяльності.

Володіння технологіями дозволяє оптимізувати свою професійну діяльність, підвищити рівень професійної майстерності. У цьому випадку до величезного арсеналу методів, прийомів і способів діяльності соціальний

педагог підходить з позиції необхідності і достатності. Характер технології, використовуваної соціальним педагогом, задається проблемою дитини, особливостями її особистості, виховного мікросоціуму, рівнем соціальної адаптації та можливостями самого фахівця.

1.2. СОЦІАЛЬНА ДІАГНОСТИКА У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ

Термін «соціальна діагностика» набув поширення наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Поява цього терміна була обумовлена тим, що діагностика як соціальна практика набула визнання й поширення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., поступово змінюючи методи узагальнення й аналізу інформації про соціальну дійсність, які існували раніше.

Уже наприкінці ХІХ ст. дослідження стану малозабезпечених верств населення в багатьох країнах світу виявили тісну обумовленість ряду захворювань (туберкульоз, рахіт, венеричні хвороби та ін.) низьким матеріальним рівнем. Соціально-економічні умови життя були визнані відповідальними за ці порушення здоров'я. У зв'язку з цим у науці закріпився термін «соціальні хвороби» для визначення захворювань, які в першу чергу викликані соціально-економічними умовами життя людини. Сьогодні цей термін застосовується в основному не в медицині, а у сфері соціальних наук (у тому числі й у феноменології соціально-педагогічної роботи).

Зважаючи на вищезазначене, можна припустити, що *соціальна діагностика* – це: 1) діяльність щодо розпізнання й аналізу соціальних патологій і проблем; 2) процес такого аналізу з формулюванням обґрунтованого висновку про предмет розгляду; 3) галузь соціальних наук, присвячена методам отримання знань про суспільство.

Поняття «соціальна діагностика» надзвичайно багатозначне. Як ілюстрацію до сказаного наведемо показовий приклад.

Загальновідомо, що алкоголь виявляє руйнівний вплив на організм людини і на її особистість, тому теоретично нормою має бути запобігання його використанню, а патологією – використання спиртних напоїв. У той же час, за оцінками дослідників, понад 90% дорослого населення більшою чи меншою мірою вживає алкогольні напої, виходить, що з кількісної точки зору, саме це є нормою, а відхиленням – відмова від алкоголю. Разом з тим більшість людей усвідомлюють, що пияцтво ніяк не може вважатися доброю справою, і тому придумують багато ілюзорних способів його виправдати.

Наведений приклад розкриває суть поняття соціальної діагностики, призначеної розпізнавати соціальну патологію, яку бажано викоренити, або соціальну проблему, яку необхідно розв'язати. Таке розуміння соціальної діагностики викликає, у свою чергу, питання про те, що

розуміється під патологією, нормою, проблемою. У найширшому розумінні можна сказати, що *патологія* – це об'єктивне відхилення від норми; *проблема* – це усвідомлена патологія, відхилення, яке викликає занепокоєння людей, мотивує їхню перетворюючу діяльність; *соціальна норма* – це: 1) те, що характеризує погляди й поведінку більшості (що в соціальній дійсності математично описується як нормальний розподіл); 2) те, що пропонується всім як зразок поведінки й відчуттів. Діалектика патології, проблеми й норми досить складна й по-різному вирішується на різних етапах історії людського суспільства, підкоряється іншим, набагато більш парадоксальним закономірностям, ніж, скажімо, простим ідеальним уявленням про норму.

Виходячи з такого розуміння соціальної діагностики, стосовно соціальної роботи і її технології вона буде позначати або одиначне дослідження соціальної ситуації дитини, якій соціальний працівник має надати допомогу, або необхідний етап будь-якого впливу в соціальній роботі, технологічний імператив соціального обслуговування, або сукупність наукових методів, які обґрунтовують правильність отриманої інформації. Відповідно, цією діяльністю займаються спеціалісти різних органів і закладів, що використовують широкий спектр технологій і методів соціальних (а іноді й природничих) наук на різних рівнях і з різною метою.

Загальна схема методики здійснення діагностики включає в себе кілька етапів:

1. Попереднє ознайомлення з об'єктом, що передбачає отримання достовірного уявлення про предмет вивчення, визначення його сильних і слабких сторін, можливих напрямів зміни і вдосконалення.

2. Проведення загальної діагностики, тобто постановка завдань, виділення складових ситуацій, що діагностуються, визначення нормативних параметрів ситуацій, вибір методів діагностування.

3. Проведення спеціальної діагностики стосовно кожної з узятих для поглибленого дослідження проблем, вимірювання й аналіз усіх необхідних показників.

4. Побудова висновків, на основі яких робиться загальний висновок.

Соціальна діагностика базується на кількох *принципах*, як спільних для всіх соціальних наук, так і специфічних. Розглянемо основні з них.

Принцип об'єктивності. Згідно з цим принципом соціальний працівник має дотримуватися двох аспектів. По-перше, він не має залежати від впливу зовнішніх чинників (наприклад, чиїхось суб'єктивних бажань або директив). По-друге, соціальний працівник має протистояти впливові на результати діагностики, яку він проводив, внутрішніх чинників (власних забобонів, установок, незнання, аберації власного життєвого досвіду тощо).

Принцип верифікації соціальної інформації, який передбачає установлення її достовірності, можливості перевірки за допомогою інших процедур або інших джерел даних, за допомогою солідної теорії.

Принцип системності, що випливає з того положення, що абсолютно всі соціальні проблеми є поліказуальними (їх зародження й розвиток визначаються не однією причиною, а декількома, часто навіть системою, низкою причин). У зв'язку з цим, для того, щоб визначити джерело і способи розв'язання проблем клієнта, необхідно проаналізувати всю систему його життєдіяльності.

Принцип клієнтоцентризму. Соціальний працівник захищає інтереси перш за все дитина (якщо це не входить у конфлікт із законом) і з урахуванням цих позицій будує всю свою діяльність, тобто розглядає всі сторони соціальної дійсності, усі зв'язки й опосередковування соціальної ситуації з точки зору інтересів і прав дитини.

Принцип конфіденційності, що передбачає нерозголошення результатів діагностики без персональної згоди на це дитини, інтереси якої захищаються.

Принцип незавдання шкоди. Діагностичні результати не мають бути використані на шкоду дитині.

Принцип ефективності. Не слід пропонувати дитині такі рекомендації, які для неї некорисні або можуть призвести до небажаних або непередбачуваних наслідків.

Соціальна діагностика розрізняється за своїми рівнями.

Рівні соціальної діагностики виділяють відповідно до завдань, що вирішуються на цих рівнях, засобів і методів, які використовуються, а також організаційно-управлінської структури країни.

Загальносоціальний рівень соціальної діагностики еквівалентний в Україні національному рівню державної влади.

Регіональний (територіальний) рівень еквівалентний представницькими органами на місцях.

Локальний рівень, який найбільш тісно взаємодіє з клієнтами й передбачає проведення діагностики безпосередньо спеціалістами в закладах соціального обслуговування населення.

Особливістю діяльності соціального працівника є те, що він завжди має справу з дітьми-сиротам або дітьми, позбавленими батьківського піклування. Тут технологія соціальної діагностики має свою *специфіку*.

По-перше, основною метою соціальної діагностики на рівні безпосередньої соціальної роботи з дитиною стає визначення її соціальної проблеми і знаходження правильних засобів для її вирішення. Тут дані загальносоціологічних методів, масштабних дослідних технологій використовуються соціальними працівниками як фон, на якому виявляється і з яким порівнюється конкретна ситуація дитини. У зв'язку з цим широко використовуються в першу чергу мікросоціологічні, соціально-психологічні, педагогічні, діагностичні процедури. Соціальна діагностика – необхідна стадія технологічного процесу, початок роботи соціального працівника з дитиною.

По-друге, соціальна ситуація дитини завжди унікальна, неповторна, тому в роботі з ним найбільш поширені технології емпіричного спо-

стереження, аналізу одиничних даних. Соціальний працівник перш за все сам виступає інструментом вивчення й перетворення соціальної ситуації, інструментом діагностики.

По-третє, будь-яка технологія в соціальній діагностиці має схожу структуру, окремі елементи якої змінюються залежно від конкретних умов.

Початковою стадією діагностики є *поява соціальної проблеми* (скарги дитини або її родичів, сусідів, заява співробітника органу охорони порядку, педагога тощо). Проте співробітники соціальних служб не обмежуються вирішенням проблем виключно тих дітей, які або родичі яких звернулися до закладу соціального обслуговування. У будь-якому випадку до функції територіального центру соціальної роботи, служби входить вияв соціальних проблем на підвідомчій території.

Наступний етап діагностичного процесу – *збір і аналіз даних про соціальну ситуацію*. Практика свідчить, що далеко не всі, хто звертаються за допомогою, мають навички серйозного соціального аналізу, більшість з них привчені до пошуку простих рішень і однозначних відповідей на важкі питання або надають перевагу зручним формам ілюзій, самообману для пояснення своїх труднощів. На цьому етапі соціальний працівник використовує як діагностичний технологічний апарат два типи дослідних методів: історико-генетичні і структурно-функціональні.

Історико-генетичні методи мають визначити час, витоки й причини зародження соціальної проблеми, прослідкувати ступінь її вияву на різних стадіях життя дитини. Цілий ряд соціальних патологій має спадкову природу або, у крайньому разі, соціально успадковується. Так, підлітковий бунт і властиве дорослим людям звільнення від набутих установок, самовиховання здатні призвести до суттєвих змін індивіда, зовнішньо настільки значних, що люди починають недооцінювати значення тих психічних установок, які вони ввібрали в ранньому дитинстві в сім'ї і найближчому соціальному оточенні. Проте досвід показує, що в кінцевому результаті превалюють консервативні елементи свідомості, і ставлення до світу у людини, що переходить в категорію літніх людей, на 80% визначається тим, що було прийнято нею у дитинстві.

Збір даних про генезу соціальної проблеми передбачає використання методів соціальних біографій, методу генограми, архівних методів, методів опитування, побічних методів та декількох інших. Дані, які збираються соціальним працівником, мають бути необхідними і достатніми: їх обсяг має з максимальною повнотою відповідати змісту проблеми, не залишаючи нерозкритих її сторін, але виключаючи надмірність матеріалу для аналізу.

Структурно-функціональні методи діагностики передбачають отримання даних про поточний стан соціальної проблеми, структуру соціального об'єкта і зв'язки, що сполучають різні його елементи, про його функціональність або дисфункціональність, тобто про те,

чи відповідає його діяльність своєму призначенню, чи ні. Тут з арсеналу засобів соціального педагога використовує перш за все спостереження – професійний атрибут його спілкування з дитиною, що використовується постійно, незалежно від того, на якому етапі технологічного процесу виникає взаємодія. Крім спостереження, спеціаліст може застосувати використання інструментарних методів, групових і особистісних діагностичних методик. Психологія, прикладна соціологія мають цілий арсенал відповідних методик.

Зібрані таким чином дані підлягають аналізу: зіставляється ряд даних, робиться їх сортування на важливі й малозначущі, а також диференціація ознак. Як правило, зібрані дані рідко бувають несуперечливі й однозначно вказують на одну соціальну патологію; у кожному конкретному випадку є набір декількох типів соціальних проблем.

Найбільш важливим етапом технології соціальної діагностики є *постановка соціального діагнозу*, коли спеціаліст не просто робить висновки про сутність і причини життєвого ускладнення дитини, а ранжує проблеми, які мають місце, виділяючи при цьому головну, від якої залежить вирішення всіх інших або яка може бути вирішена на певному рівні можливостей або певному рівні знань. Соціальний діагноз не може вважатися кінцевим, поки спеціаліст працює з дитиною. Тому соціальна діагностика як контроль за станом ситуації дитини і спостереження змін у ній здійснюється протягом усієї діяльності щодо надання допомоги цій дитини.

Таким чином, вибір того чи іншого рішення соціальної проблеми завжди має більшою чи меншою мірою суб'єктивний, особистісний характер. Об'єктивність варіанта вирішення проблеми багато в чому визначається дотриманням апробованої технології соціальної діагностики й залежить від неї. Сутність соціального діагнозу полягає в точному визначенні причинно-наслідкових зв'язків, викликаних умовами життя дитини. Соціальний діагноз передбачає збір інформації про неї та умови її життєдіяльності, а також її аналіз для розробки програми соціальної допомоги. Соціальна діагностика належить до найбільш загальних комплексних соціальних технологій, що використовуються на всіх етапах соціальної роботи й соціального обслуговування. Набуття наукових знань і оволодіння навичками, що дозволяють займатися діагностичною діяльністю, належить до числа необхідних умінь спеціалістів із соціальної роботи в будь-якій сфері діяльності.

1.3. КОМПЛЕКСНА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДІАГНОСТИКА

Комплексна психолого-педагогічна діагностика – це поглиблений і всебічний аналіз особистості дитини, спрямований на виявлення її позитивних сторін і недоліків, їх причин, а також на вирішення практичних за-

вдань, гармонізацію розвитку особистості і підвищення ефективності цілісного педагогічного процесу.

Комплексна діагностика при її доцільній організації допомагає оцінювати рівень розвитку, освіченості і вихованості дитини залежно від якості сімейного виховання і навчально-виховного процесу в дитячому садку і школі, характеру особистісного впливу виховного мікросоціуму.

Предметом комплексної діагностики є постановка психолого-педагогічного діагнозу, який має підтвердити або спростувати наявність соціально-педагогічної занедбаності, вказати на деформації особистості дитини, які викликані цим станом, їх причини, шляхи і способи профілактики і корекції виявлених відхилень і недоліків.

Метою комплексної діагностики є виявлені раніше ознаки і прояви соціально-педагогічної занедбаності. Вона виконує такі діагностичні завдання: визначення рівня деформації і характеру дисгармоній різноманітних сторін, якостей і властивостей особистості дитини, які викликані цим станом; виявлення шляхів і способів їх профілактики і корекції; прогнозування подальшого розвитку дитини як суб'єкта спілкування, діяльності і самоусвідомлення; вивчення ефективності проведеної роботи в реальних змінах особистості дитини і ситуації її розвитку.

Змістовими критеріями комплексної діагностики мають стати: відсутність патології розвитку; несприятлива соціально-педагогічна ситуація розвитку; неадекватна, невідповідна віковим вимогам та індивідуальним можливостям активність дитини як суб'єкта спілкування і діяльності; недостатній розвиток дитини як суб'єкта самосвідомості; педагогічна занедбаність; важковиховуваність.

Механізм комплексної діагностики визначається її багатоетапністю і неперервністю.

На *першому етапі* проводиться сканування всіх дітей у дошкільних групах дитячого садка чи початкових класах школи на предмет виявлення дітей групи ризику.

На *другому етапі* група соціально і педагогічно занедбаних дітей обстежується психологом, продовжується більш **глибоке педагогічне вивчення** дітей. У результаті такого скринінгу ставиться психолого-педагогічний діагноз, визначаються завдання корекційної роботи з дитиною.

На *третьому етапі* проводиться глибинна психолого-педагогічна діагностика виховного мікросоціуму дитини, визначається прогноз її розвитку, завдання профілактичної і корекційної роботи з виховним мікросоціумом.

На *четвертому етапі* проводиться діагностика ефективності профілактичної і корекційної роботи в параметрах, які характеризують зміни в особистості дитини і соціально-педагогічній ситуації її розвитку.

Для соціального педагога ця робота становить основу психолого-педагогічної характеристики дитини, дозволяє поставити педагогічні завдання роботи з нею, виділити групу ризику «соціально-педагогічна занедбаність» та визначити шляхи поглибленої психодіагностики.

Психолого-педагогічний консилиум розглядається як вид комплексної діагностики. З його допомогою здійснюється детальне колективне вивчення дитини – її здібностей, недоліків у навчанні, визначається характер допомоги їй з боку вчителів. Консилиум дає можливість знайти до дитини диференційований, особистісно орієнтований підхід. Психолого-педагогічний консилиум дає можливість використати важливий потенціал навчально-виховного процесу – взаємодію.

Взаємодія – універсальна форма розвитку, що приводить до зміни взаємодіючих сторін та їх активного впливу одна на одну. Суб'єкти взаємодії в психолого-педагогічному консилиумі – це вчителі, батьки, соціальні педагоги, шкільний психолог, класні керівники, медичний працівник, бібліотекар, адміністрація школи і самі учні. Для керівництва навчального закладу завдяки консилиуму реалізується системоутворюючий принцип організації діяльності педагогічного колективу на основі інтеграції зусиль усіх суб'єктів навчального процесу, орієнтованих на підтримку і розвиток дитини. Для вчителів, вихователів, соціального педагога і психолога психолого-педагогічний консилиум забезпечує теоретичне обґрунтування проблем, що виникли, а також виступає в ролі творчої майстерні, яка дає можливість створити і випробувати технології соціально-педагогічної діяльності щодо підтримки дітей.

Консилиум виконує декілька функцій-етапів, що пов'язані між собою, об'єднані в етапноциклічний, перспективний і якщо є потреба у тривалий процес.

Етапи проведення консилиуму:

1. Організація початкової діагностики, ознайомлюючи зустрічі, бесіди, комплектація дослідної групи (завуч, психолог, соціальний педагог, лікар, класний керівник, бібліотекар, представник батьківського комітету), розробка програми дій.

2. Глибинна діагностика, вивчення особистої справи дитини, щоденника, записів у класному журналі, творчих робіт, читацького формуляру, відвіданя сім'ї. Узагальнення та інтерпретація зібраної інформації.

3. Прогностичний етап, на якому реалізується зміст консилиуму як методу мозкового штурму з експертними оцінками учасників консилиуму. Реалізація принципу суб'єктивності, взаємозв'язок діагнозу з авансованим прогнозом.

4. Ресурсний етап, на якому здійснюється індивідуальна допомога дитині з мобілізацією всіх можливих ресурсів.

5. Рефлексивний етап. З його допомогою вибудовуються перспективи та визначаються можливості реалізації рекомендацій комплексної програми дій, в якій відведене відповідне місце кожному учаснику консилиуму.

6. Результативний етап вибудовується, як і перший, на основі перспективності і взаємодії всіх учасників консилиуму.

Результати психолого-педагогічного консилиуму вибудовують перспективу подальшої роботи з дитиною чи підлітком, яка базується на ре-

комендаціях, як створити найбільш сприятливі умови для позитивного психолого-педагогічного стимулювання. Проте важливо, щоб соціальний педагог разом з іншими зацікавленими дорослими взяв на себе відповідальність щодо реалізації окресленої програми і відповідальність за подальшу долю дитини.

Таким чином, у комплексній психолого-педагогічній діагностиці діяльність соціального педагога має бути провідною, особливо якщо проблеми стосуються соціально і педагогічно занедбаних дітей, важковиховуваних підлітків, сімейних проблем, взаємин однолітків та дорослих і дітей. Такий різновид діагностики виступає необхідним компонентом на різних етапах виховання, а також як особлива навчально-виховна діяльність, її виконання потребує спеціальної підготовки і навичок.

Тема 2. ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА У РОБОТІ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ

2.1. ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Соціальний педагог – спеціаліст, зайнятий у сфері соціально-педагогічної роботи або освітньо-виховної діяльності. Він організовує взаємодію освітніх та позанавчальних установ, сім'ї, громадськості з метою створення у соціальному середовищі умов для соціальної адаптації та благополуччя в мікросоціумі дітей та молоді, їх всебічного розвитку.

Соціальний педагог відповідно до посадових обов'язків: вивчає психолого-медико-педагогічні особливості дітей та молоді; умови їх життя в мікросоціумі; виявляє інтереси, потреби, труднощі, проблеми, конфліктні ситуації відхилення в поведінці дітей та молоді; надає їм своєчасну допомогу та підтримку; виступає посередником між особистістю та організацією, сім'єю, спеціалістами різних соціальних служб, відомств та адміністративних органів; здійснює реабілітацію дітей-інвалідів; організує роботу з дітьми та молоддю за місцем проживання; забезпечує соціальний супровід дітей-сиріт; працює над профілактикою негативних явищ серед дітей та молоді.

Придатність спеціаліста до виконання перелічених посадових обов'язків визначається рівнем сформованості в нього когнітивного (знання) та операційного (вміння) компонентів готовності до соціально-педагогічної діяльності. До системи базових теоретичних знань соціального педагога зараховують знання: основ соціальної політики держави і соціально-правового захисту дітей та молоді; основ соціології, психології та педагогіки; основних закономірностей розвитку особистості; специфіки потреб та інтересів різних вікових груп дітей і молоді; специфіки роботи в різних мікросоціумах; особливостей діяльності із сім'єю, різними групами дітей та молоді; функцій державних і недержавних організацій в системі соціально-педагогічної діяльності; способів психолого-педагогічної діагностики; сучасного стану і тенденцій розвитку дитячих та молодіжних об'єднань. Вони тісно пов'язані з професійними вміннями.

Комунікативні уміння передбачають володіння культурою міжособового спілкування, налагодження контакту з іншою людиною, розвиток взаємодії з клієнтом у позитивному емоційному напрямі.

Аналітичні вміння спрямовані на аналіз процесів, що відбуваються в соціумі, аналіз стану дитини та впливу на неї мікросоціуму; виділення проблем дитини та розуміння сумісної діяльності з нею щодо їх подолання.

Організаторські вміння – створення і розвиток офіційної та неофіційної мережі соціальної підтримки особистості, залучення волонтерів, що можуть надати ресурси, послуги та інші види допомоги.

Прогностичні вміння передбачають прогнозування розвитку особистості з урахуванням проблем; постановку мети діяльності та її завдань, передбачення можливого результату роботи; планування етапів майбутньої діяльності.

Проектувальні вміння дозволяють створювати програми діяльності з окремих напрямів роботи; здійснювати відбір необхідних методів та форм діяльності; конкретизувати зміст роботи в кожному окремому випадку.

Соціально-педагогічна робота належить до таких видів професійної діяльності, в яких не лише знання та вміння, а особистісні якості спеціаліста впливають у багатьох випадках на її результативність. Визначаючи особистісні характеристики соціального педагога, слід завжди пам'ятати, що він працює у сфері «людина – людина», яка вимагає від спеціаліста в першу чергу здатності успішно функціонувати в системі міжособистісних відносин. Тому професійна компетентність соціального педагога визначається наявністю в нього групи особистісних якостей.

Психологічні характеристики: емоційна врівноваженість, низька тривожність, творче мислення, послідовність у діях, наполегливість, стриманість, уважність, спостережливість.

Морально-етичні якості: гуманність, доброта, терпимість, справедливість, тактовність, емпатійність, скромність, відповідальність.

Психоаналітичні якості: адекватна самооцінка, самокритичність, самоаналіз, прагнення до самовдосконалення.

Психолого-педагогічні якості: комунікабельність, зовнішня привабливість, вміння навіювати та переконувати, оптимізм.

Очевидно, що провідним суб'єктом соціально-педагогічної діяльності є соціальний педагог. Проте соціальне виховання і соціально-педагогічний захист ефективні тільки у випадку активної позиції тих, на кого вони спрямовані, самої особистості, її сім'ї, групи спілкування.

Конкретизація діяльності соціального педагога впливає з його основних функцій: діагностичної, прогностичної, комунікативної, реабілітаційної, корекційної. Для реалізації цих функцій соціальний педагог повинен мати фундаментальну професійну підготовку, знання в різних галузях психології, педагогіки, фізіології, економіки, законодавства, статистики; володіти інформацією про сучасні політичні, соціальні й економічні процеси в суспільстві й критично їх оцінювати; вміло контактувати і взаємодіяти з різними типами дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; мати професійний такт, який може допомагати викликати симпатію і довіру дитини, зберігати професійну таємницю, проявляти делікатність у всіх питаннях, що стосуються сторонньої людини; вміти оперативно приймати потрібне рішення навіть в екстремальних ситуаціях.

Взявши за основу характерні ознаки особистості і співвідносячи їх з новими професіями – соціальною роботою і соціальною педагогікою, їх

гуманістичною сутністю, можна визначити такі групи цінностей цієї діяльності:

- цінності, які відображають специфіку професійної діяльності альтруїстичного характеру (допоможи тому, хто потребує допомоги);
- цінності етичної відповідальності перед професією (соціальний педагог і соціальний працівник захищає гідність і цілісність професії, дотримується етичних принципів і норм, примножує знання і розширює місію соціально-педагогічної роботи);
- цінності, пов'язані з потребами самореалізації, самоствердження, самовдосконалення особистості соціального педагога і досягнень у професійній діяльності.

Метою соціально-педагогічної роботи є налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю і відповідальністю особистості перед суспільством. Виходячи з того, що головною метою соціально-педагогічної роботи є турбота про людину, розкриття можливостей особистості, сім'ї, суспільства, її можна розглядати як особистісну службу допомоги.

На відміну від педагога, який працює у навчальному закладі, у соціального педагога на першому місці – не навчаюча і освітня роль, а виховна функція соціальної допомоги і захисту. Робота соціального педагога покликана стимулювати і активізувати різносторонню діяльність добровільних працівників, педагогічної спільноти. Спеціаліст у сфері соціальної педагогіки покликаний інтегрувати, усунути розрізненість у діяльності всіх соціальних інститутів не взагалі, а на конкретному рівні.

Завдання соціального педагога – включити в соціальну роботу різноманітні благодійні, добровільні організації, фонди милосердя і культури, творчі спілки, церкви та інші організації, підприємства і заклади.

На основі вищеперелічених основних функцій соціального педагога можна визначити загальні якості спеціаліста.

1. Високий професіоналізм, компетентність у різноманітних проблемах, високий рівень загальної освіти і культури (у тому числі і духовної), володіння суміжними спеціальностями і знаннями з педагогіки, психології, юриспруденції та ін.

2. Доброта, любов до дітей, душевність, доброзичливість, чуйність, милосердя, людяність, відчуття співпереживання і емпатія.

3. Комунікабельність, уміння правильно зрозуміти дитину і поставити себе на її місце, гнучкість і делікатність, тактовність у спілкуванні, вміння слухати, спроможність підтримати іншого і стимулювати його на розвиток особистих сил, вміння викликати довірливе ставлення до себе, організаційні здібності.

Оцінка діяльності соціального педагога має здійснюватися за її реальними результатами з урахуванням стажу, накопиченого досвіду роботи та на основі глибокого аналізу процесу діяльності, а також думки дітей, колег, працівників закладів, які причетні до соціально-педагогічної діяль-

ності. Під час аналізу беруться до уваги початковий рівень стану проблеми, досягнуті результати, особливості соціально-педагогічної діяльності, її новизна. Аналізуючи рівень професіоналізму соціального педагога, потрібно оцінити розвиток його особистісних, морально-психологічних якостей, оскільки цією професією можна оволодіти лише в індивідуально-особистісному контексті.

2.2. МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ РИСИ ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Моральна поведінка соціального працівника визначається цілком конкретними моральними й духовними рисами його особистості.

Чесність – риса, обов'язкова для соціального працівника. Соціальний педагог має говорити правду про стан дитини, про можливість вирішення її проблеми, про ті труднощі, які виникають у роботі, про допущені помилки. Проте чесність має виявлятися не тільки на словах – чесним треба бути насправді. Соціальний педагог / соціальний працівник не має права зрадити сподівань дитини або її родичів, якщо сам зв'язав себе обіцянкою допомогти. Якщо з об'єктивних причин соціальний працівник не впевнений у бажаному результаті діяльності, він має повідомити про свої сумніви клієнту, щоб не породжувати нездійснених надій і не викликати згодом дорікань на свою адресу. Проте якщо він, продумавши план дій, дав слово дитині або її родичам, то має дотримати свого слова.

Совість соціального педагога / соціального працівника виявляється як почуття моральної відповідальності за свою поведінку, потреба діяти відповідно до своїх особистих уявлень про добро, благо і справедливість і містить у собі як раціональні, так і емоційні компоненти. Совість як риса особистості є індивідуалізованою формою відображення вимог до неї суспільства і професійної групи. Совість виконує функцію регулятора поведінки, спонукаючи людину до творчих пошуків рішень і застерігаючи її від суто формального підходу до виконання моральних і професійних норм. Коли ситуація (сукупність умов, зовнішніх або внутрішніх стосовно особистості) виявляється достатньо складною і нестандартною, совість індивіда підказує йому правильне рішення.

Об'єктивність. Соціальний педагог / соціальний працівник – людина, і повністю виключати людський чинник у його відносинах з клієнтом неможливо; проте при оцінці проблем клієнта і його рис фахівець має дотримуватись об'єктивності, незважаючи на власні емоції. В іншому випадку він може, переоцінивши дитину, вимагати від неї неможливого; недооцінивши її, налаштувати на повільний темп роботи, викликати у неї бажання незалежно від особистого потенціалу вирішити свої проблеми цілком за рахунок зусиль працівників соціального захисту, що, безумовно, не піде на користь ні самій дитині, ні суспільству, ні соціальному педа-

гогу / соціальному працівнику. Об'єктивно має оцінюватися необхідність допомоги дітям – соціальний працівник не має права недооцінювати або переоцінювати всю сукупність обставин кожної дитини і приймати рішення про надання переважної допомоги одній стороні на шкоду інтересам іншої без достатньо вагомих на те причин.

Справедливість має постійно бути присутньою у відносинах соціального педагога / соціального працівника з дітьми-сиротами, їх родичами і з колегами. Фахівець може мати свої симпатії й антипатії, але вони не мають відобразитися на якості його роботи з різними клієнтами; які б почуття дитина ні викликала у соціального працівника, відносини завжди мають бути рівними, доброзичливими й уважними, а проблеми необхідно оцінювати адекватно. Чи симпатизує дитина соціальному педагогу, чи викликає антипатію – це не має позначатися на кількості і якості тих благ і послуг, які дитині необхідно надати. Справедливість має виявлятися у ставленні до колег: кожна дія колеги має отримувати неупереджену оцінку, без перебільшення або зменшення його заслуг або невдач, з урахуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Тактовність – це риса, яка передбачає вміння соціального педагога / соціального працівника передбачати всі об'єктивні наслідки своїх учинків і їх суб'єктивне сприйняття дитиною, колегами й іншими людьми. Тактовність як риса особистості соціального педагога / соціального працівника необхідна внаслідок того, що йому завжди необхідно дотримуватися багатьох моральних вимог одночасно, причому вони можуть суперечити одна одній. Урахування всіх можливих обставин, що ведуть до небажаних наслідків, міра корисності конкретних учинків і дій спеціаліста детермінуються професійним тактом соціального педагога, виробленим на основі тактовності як особистісної риси. Уміння побудувати свої дії таким чином, щоб не поставити мимоволі когось у незручне становище, не образити самолюбства особистості, не принизити її, досягається шляхом усебічної оцінки суперечливої ситуації, а також тенденцій і динаміки її розвитку. Як риса особистості тактовність особливо необхідна соціальному працівнику, якому внаслідок професійної специфіки доводиться мати справу з дітьми-сиротами, чіє самолюбство вже достатньою мірою образено тими обставинами, в яких вони знаходяться.

Пильність і спостережливість необхідні соціальному педагогу / соціальному працівнику у його повсякденній практичній діяльності. Працюючи з дітьми-сиротами, соціальний педагог / соціальний працівник зобов'язаний звертати увагу на найменші зміни в їхньому настрої, як позитивні, так і негативні. Гарний спеціаліст завжди може помітити невпевненість і вагання дитини, її розгубленість, пригніченість, нарешті, погане самопочуття або незгоду із запропонованим рішенням, навіть якщо з якихось причин заперечення не висловлені вголос. Спостережливість і пильність соціального педагога / соціального працівника дадуть йому в такому випадку можливість, не втрачаючи часу, довести свою право-

ту, більш переконливо аргументуючи пропозиції, підбадьорити дитину, підтримати її. Нарешті, пильність і спостережливність допоможуть соціальному педагогу зрозуміти нещирість клієнта і спонукатимуть до перевірки отриманої інформації.

Толерантність – обов'язковий принцип у відносинах соціального працівника з дитиною, виховання якої відбувається поза родиною і неодмінна риса його особистості. Соціальний працівник має бути толерантним, якщо прагне досягти згоди з дитиною. Толерантність – моральна риса, що характеризує поважне ставлення до інтересів, переконань, вірувань, навичок інших людей. Толерантність соціального педагога / соціального працівника ґрунтується на звичці приймати дитину такою, яка вона є, на визнанні її права бути самою собою, мати власні навички, погляди, переконання, вести той спосіб життя, який вона вважає доцільним, якщо це не має характеру кримінально-карної або іншої соціально небезпечної діяльності. Толерантність не означає, проте, схвалення соціальним педагогом / соціальним працівником тих негативних ідей або дій клієнта, що можуть негативно вплинути на життєдіяльність останнього, його найближче оточення або суспільство в цілому.

Витримка й самовладання є рисами особистості соціального педагога / соціального працівника, без яких його професійна діяльність неможлива. Зіштовхуючись у своїй діяльності з дітьми, що знаходяться у важкій життєвій ситуації, соціальний педагог завжди має враховувати емоційний стан таких індивідів. Навіть якщо дитина роздратована і дозволяє собі виплеснути негативні емоції на соціального працівника, останній не має права відповісти тим же. Більш того, він не має втрачати самовладання, оскільки, будучи під владою власних емоцій, не почує того, що говорить дитина, не зможе сприйняти інформацію і правильно її оцінити. У випадку, коли соціальний працівник спілкується з дитиною, яка має порушення психіки або функцій органів чуттів, витримка і самовладання йому також необхідні, оскільки в інтересах справи слід налагодити контакт навіть з такою дитиною, одержати від неї дані, надати інформацію в доступній формі й домогтися її засвоєння дитиною.

Доброта соціального працівника, заснована на гуманізмі й любові до дітей, має специфічний зміст: вона діяльна. Доброта втілюється в турботі про дитину, створенні сприятливих умов для її життєдіяльності, позитивного емоційного настрою, у навчанні дитини необхідним для неї діям, в умінні вчасно й належною мірою надати необхідну допомогу. Соціальний педагог має не жаліти дитину і потурати її слабкостям, а бути добрим, тобто спроможним учити дитину протистояти негативним явищам, переборювати труднощі, бути відповідальним за свою долю й долю близьких. Доброта соціального працівника зобов'язує його говорити дитині навіть неприємну правду, якщо це необхідно.

Любов до дітей – те, без чого соціальний педагог ніколи не стане для дитини другом, наставником, близькою людиною. Проте, як го-

вориться в прислів'ї, «легше любити все людство, ніж свого сусіда», і у своїй професійній діяльності соціальний педагог постійно стикається з тією обставиною, що далеко не всі діти об'єктивно спроможні викликати до себе любов. Проте соціальний педагог / соціальний працівник має уміти бачити в дітях позитивні якості, тому що саме це може стати основою його любові до них. Працюючи з дитиною і визначаючи її позитивні риси і якості, фахівець має прагнути до того, щоб змінити думку дитини про саму себе й викликати ту позитивну трансформацію особистості, яка призведе до позитивної зміни її життєвих обставин. Байдужість до дитини призводить до нерозуміння її внутрішнього світу і, відповідно, різко знижує ефективність впливу.

Самокритичність – невід'ємна риса соціального педагога. Уміння аналізувати свою діяльність, бачити власні помилки і шляхи їх виправлення, давати безсторонню оцінку своїм діям і поведінці, не вигороджуючи себе й не шукаючи самовиправдань, – одна з рис, що дають соціальному педагогу/соціальному працівникові можливість не тільки чесно виконувати свій обов'язок, але й удосконалюватися в професійній діяльності. Тільки конструктивно критикуючи самого себе, можна розвивати свої позитивні якості. Водночас самокритичність соціального педагога не має переходити в «самоїдство» – це риса, обумовлена прагненням і свої, і чужі гріхи взяти на себе, не принесе користі, а навпаки, занурить соціального працівника в стан безвиході, песимізму, зробить його невпевненим у собі і своїх силах.

Адекватність самооцінки необхідна фахівцю соціально-педагогічної сфери в його повсякденній практичній діяльності. Спеціаліст, що працює з дітьми-сиротами у сфері соціального захисту, здійснює життєво важливі для всього суспільства функції. Проте при цьому він не має втрачати почуття реальності й переоцінювати свої спроможності й можливості: завищена самооцінка призведе до самовпевненості й гордовитості, а самовпевненість, у свою чергу, призведе до помилок, негативно позначиться на ефективності діяльності. Не менш небезпечна й знижена самооцінка соціального педагога / соціального працівника: зневіра у своїх силах і можливостях негативно позначиться не тільки на результатах діяльності, але й на стані дитини, на суспільній думці про систему соціального захисту в цілому.

Терпіння необхідне соціальному працівнику, оскільки він працює з дітьми, більшість з яких важкі у спілкуванні. Такі труднощі можуть бути викликані як віковими характеристиками дитини, так і емоційними. Соціальний педагог має бути терплячим з кожним, готовим вислухати дитину, зрозуміти її проблеми.

Комунікабельність – найважливіша риса соціального педагога. Зі спілкування починається його знайомство з дитиною, спілкуванням робота закінчується. Від комунікативної спроможності соціального педагога / соціального працівника багато в чому залежить успіх його діяльності,

тому що саме в процесі спілкування він дізнається про проблеми дитини, її надії і сподівання, виробляє план спільних дій щодо вирішення проблеми й обговорює хід його виконання й результати. У ході спілкування можуть відкритися обставини дитини, які змінилися, це дозволить внести корективи в роботу, зробити її більш продуктивною. У спілкуванні з колегами соціальний педагог переймає й поширює досвід роботи, обговорює спільні проблеми й вирішує питання, які його хвилюють; у спілкуванні з представниками інших державних і недержавних закладів і організацій вирішує питання, необхідні для нормального функціонування й розвитку соціальної служби.

Оптимізм. Соціальна педагогіка / соціальна робота є однією з найважливіших професій, оскільки соціальний педагог, в якій би службі він не працював, частіше за все бачить нещасливих, знедолених, обтяжених багатьма проблемами дітей. І він знає, що далеко не всі проблеми можна вирішити – і з об'єктивних причин, і з суб'єктивних. Водночас соціальний педагог надає дітям допомогу, частково полегшує їхні страждання, а отже, несе добро – і ця обставина є джерелом його оптимізму. Спеціалісту, який постійно бачить страждання дітей, важко зберігати оптимізм, віру в справедливість і перемогу добра, проте це необхідно, тому що, крім матеріальної, побутової й будь-якої іншої допомоги, соціальний педагог має нести дітям радість, надію і віру в краще майбутнє, а це неможливо здійснити, якщо сам він не має ні віри, ні надії. Джерелом оптимізму соціального педагога / соціального працівника є переконаність у можливості соціальної справедливості, здатності людини до постійного саморозвитку й самовдосконалення. Відсутність оптимізму в соціального працівника не тільки «заражає» дитину безвихіддю, але й робить недоцільними всілякі спроби змінити становище на краще, тобто робить соціально-педагогічну роботу безглуздою витратою часу. З урахуванням тієї обставини, що від настрою соціального педагога / соціального працівника багато в чому залежить і активність дитини, оптимізм може вважатися однією з основних рис особистості фахівця.

Сила волі завжди необхідна соціальному педагогу в його практичній діяльності. Свідома воляова спрямованість на виконання об'єктивно необхідних дій, спроможність не відступати перед перешкодами, що виникають у процесі діяльності, і доводити розпочату справу до кінця є рисами, що розвиваються в результаті накопичення досвіду роботи й усвідомлення професійного обов'язку, подолання самого себе, своєї слабкості.

Сила волі необхідна не тільки для того, щоб перебороти себе, але й для того, щоб перебороти пасивність дитини, обумовлену її невпевненістю в собі, розчарованістю у своїх силах і можливостях, усвідомленою думкою про себе як про невдачу, який не здатен успішно функціонувати у ворожому соціумі. Саме сила волі соціального педагога може змусити дитину знову повірити в себе, перебороти слабкість і зневіру у власних

силах, активно підключитися до діяльності й тим самим збільшити свій особистісний потенціал і соціальну активність.

Емпатія (від грец. *empathia* – «співпереживання») – розуміння емоційного стану, проникнення в переживання іншої людини. Спроможність до емпатії у формі співпереживання і співчуття є необхідною рисою особистості соціального педагога і багато в чому визначається його вмінням поставити себе на місце клієнта. Ця риса розвивається в міру накопичення спеціалістом життєвого і професійного досвіду.

Уже при першій зустрічі з дитиною соціальний педагог навмисно або мимоволі демонструє свої спроможності співпереживати чужій біді. Ніяка чемна увага не зможе ввести дитину в оману: вона інтуїтивно відчує байдужість і несправжність, і це ранить її. Справжнє співчуття завжди буде оцінене дитиною. Результати численних досліджень свідчать про те, що найбільшим успіхом у дітей користується не той соціальний педагог, який професійно виконує свої обов'язки, але при цьому залишається байдужим до дітей, а той, хто завжди може вислухати й поспівчувати, навіть якщо він виконує свої обов'язки не так професійно.

Прагнення до самовдосконалення має виявлятися не тільки в постійному прагненні спеціаліста до професійного зростання, набуття практичного досвіду, навичок, умінь і нових теоретичних знань, але й у духовному й моральному вдосконаленні, підвищенні своїх моральних якостей і подоланні недоліків, особливо тих, що можуть негативно позначитися на якості його роботи.

Самовдосконалення соціального працівника – не самоціль, хоча для будь-якої особистості вдосконалення своїх професійних і духовних якостей є однією з найважливіших потреб. Як спеціаліст у галузі роботи з людиною соціальний педагог свою діяльність багато в чому регулює не тільки законодавчими актами, але й моральними нормами, принципами і правилами, які найбільшої цінності і значущості набувають тоді, коли стають частиною свідомості його як особистості. Моральність соціального педагога / соціального працівника спрямована не тільки на нього самого, але й на дитину, і в цьому її високе призначення. Високі моральні якості дозволяють соціальному педагогу самостійно регулювати свою поведінку, здійснювати самоконтроль і самооцінку. Прагнення соціального педагога / соціального працівника до самовдосконалення стає позитивним прикладом для дитини, і навпаки, важко вимагати від «маленького» клієнта активних дій, максимальної реалізації особистісного потенціалу, якщо він бачить, що соціальний педагог / соціальний працівник, який закликає його до цього, не ставить таких же жорстких вимог до себе.

Творче мислення – невід'ємна характеристика фахівця соціально-педагогічної сфери. У соціальній роботі, незважаючи на те, що є визначена класифікація стандартних положень, немає абсолютно ідентичних ситуацій і однакових дітей. У кожному конкретному випадку соціальний педагог має, приймаючи рішення, урахувати найменші нюанси спра-

ви, щоб прийняти оптимальне рішення й домогтися найвищого результату. За відсутності творчого мислення спеціаліст буде діяти за раз і назавжди прийнятою ним схемою, що істотно знизить мобільність рішень, ефективність його роботи й може негативно позначитися на особистості дитини, оскільки в соціально-педагогічній роботі готових рецептів, які застосовуються в будь-яких обставинах і ситуаціях, просто не існує. Відсутність творчого мислення в спеціаліста буде розцінена його клієнтом як неухважність, брак досвіду й небажання допомогти, що може дискредитувати соціально-педагогічну роботу.

Таким чином, в основі особистісно-моральних рис соціального педагога / соціального працівника лежить формула «розум + уміння + співчуття».

2.3. СИНДРОМ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ

«Синдром вигорання» (burnout syndrome) – це фізичне, емоційне або мотиваційне виснаження, що характеризується порушенням продуктивності в роботі і втомою, безсонням, підвищеною схильністю до соматичних захворювань, а також вживанням алкоголю або інших психоактивних речовин з метою отримання тимчасового полегшення, що має тенденцію до розвитку фізіологічної залежності і (у багатьох випадках) суїцидальної поведінки. Цей синдром зазвичай розцінюється як стрес-реакція у відповідь на безжальні виробничі та емоційні вимоги, що походять від зайвої відданості людини своїй роботі і супроводжуються зневагою до сімейного життя або відпочинку.

На сьогодні синдром вигорання розглядається як тривала стресова реакція, яка виникає як наслідок впливу на людину хронічних професійних стресів середньої інтенсивності.

Синдром професійного вигорання – найнебезпечніше захворювання тих, хто працює з людьми: вчителів, психологів, менеджерів, керівників, лікарів, журналістів, політиків та ін. – усіх, чия діяльність неможлива без спілкування. Синдром професійного вигорання може виникнути і в соціального педагога, який працює з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Невипадково перший дослідник цього явища Кристина Масlach назвала свою книгу «Емоційне згорання – плата за співчуття».

Групи ризику

Умовно можна виділити чотири групи працівників, які найбільш схильні до професійного вигорання.

Перша група. Особливо швидко «вигорають» педагоги, які є інтровертами, індивідуально-психологічні особливості яких не узгоджуються з професійними вимогами професії. Вони не мають надлишку життєвої енергії, характеризуються скромністю та сором'язливістю, схильні до

замкнутості і концентрації на предметі професійної діяльності. Саме вони здатні накопичувати емоційний дискомфорт.

Друга група. Люди, які відчувають постійний внутрішній конфлікт у зв'язку з роботою.

Третя група. Це – жінки, що переживають внутрішню суперечність між роботою і сім'єю, а також тиск у зв'язку з необхідністю постійно доводити свої професійні можливості в умовах жорсткої конкуренції з чоловіками.

Четверта група. Працівники, професійна діяльність яких проходить в умовах гострої нестабільності і хронічного страху втрати робочого місця. Також працівники, що займають на ринку праці позицію зовнішніх консультантів, вимушених самостійно шукати собі клієнтів.

Синдром професійного вигорання

Синдром вигорання включає в себе три основні складові:

- емоційну виснаженість;
- деперсоналізацію (цинізм);
- редукцію професійних досягнень.

Під емоційною виснаженістю розуміється відчуття спустошеності і втоми, викликане власною роботою. Деперсоналізація передбачає цинічне ставлення до роботи та до її об'єктів. Зокрема в соціальній сфері при деперсоналізації виникає байдуже, негуманне, цинічне ставлення до людей, з якими працюють. Редукція професійних досягнень – виникнення у працівників почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, усвідомлення неуспішності в ній.

Стадії професійного вигорання

Синдром професійного вигорання розвивається поступово. Він проходить три стадії.

Перша стадія. Усі ознаки та симптоми проявляються в легкій формі через турботу про себе, наприклад, шляхом організації частіших перерв у роботі. Починається забування якихось робочих моментів (наприклад, невнесення потрібного запису в документацію). Зазвичай на ці першочергові симптоми мало хто звертає увагу. Залежно від характеру діяльності, інтенсивності нервово-психологічних навантажень і особистісних характеристик спеціаліста, перша стадія може тривати 3–5 років.

Друга стадія. Спостерігається зниження інтересу до роботи, потреби в спілкуванні (в тому числі і з близькими): не хочеться бачити тих, з ким спеціаліст працює; у четвер відчуття, що вже п'ятниця; тиждень триває нескінченно; прогресування апатії до кінця тижня; поява стійких негативних симптомів (немає сил, енергії, особливо наприкінці тижня, головні болі по вечорах, мертвий сон, без сновидінь); збільшення кількості застудних захворювань, підвищена дратівливість, людина заводиться, як кажуть, з півоберта, хоча раніше подібного за нею не спостерігалося. Симптоми проявляються регулярно, мають затяжний характер і важко піддаються корекції. Людина може почувати себе виснаженою після

гарного сну і навіть після вихідних. Тривалість цієї стадії, в середньому, від 5 до 15 років.

Третя стадія. Ознаки та симптоми третьої стадії вигорання є хронічними. Можуть розвиватися фізичні і психологічні проблеми типу виразки шлунку і депресій. Людина може почати сумніватися в цінності своєї роботи, професії та самого життя. Характерна повна втрата інтересу до роботи і життя взагалі, емоційна байдужість, отупіння, відчуття постійної відсутності сил. Спостерігаються порушення пам'яті та уваги, порушення сну, особистісні зміни. Людина прагне до усамітнення. На цій стадії приємнішими є контакти з тваринами і природою, ніж з людьми. Заключна стадія – повне згорання, яке часто переростає в повну відразу до всього на світі. Стадія може тривати від 10 до 20 років.

Симптоми професійного вигорання

До першої групи відносять психофізичні симптоми:

- відчуття постійної втоми не тільки ввечері, але і вранці, відразу після сну (симптом хронічної втоми);
- відчуття емоційного і фізичного виснаження;
- зниження сприйнятливості і реактивності у зв'язку зі змінами зовнішнього середовища (відсутність реакції зацікавленості на чинник новизни або реакції страху на небезпечну ситуацію);
- загальна астенизація (слабкість, зниження активності та енергійності, погіршення біохімії крові і гормональних показників);
- частий безпричинний головний біль; постійні розлади шлунково-кишкового тракту;
- різка втрата або різке збільшення ваги;
- повне або часткове безсоння;
- постійний загальмований, млявий стан і бажання спати протягом всього дня;
- задишка або порушення дихання при фізичному або емоційному навантаженні;
- помітне зниження зовнішньої та внутрішньої сенсорної чутливості: погіршення зору, слуху, нюху і дотику, втрата внутрішніх, тілесних відчуттів.

Друга група об'єднує соціально-психологічні симптоми:

- байдужість, нудьга, пасивність і депресія (знижений емоційний тонус, відчуття пригніченості);
- підвищена дратівливість на незначні, дрібні події;
- часті нервові зриви (спалахи невмотивованого гніву або відмова від спілкування, замкнення у собі);
- постійне переживання негативних емоцій, для яких у зовнішній ситуації немає причин (відчуття провини, образи, сорому, підозрілість, скутість);
- відчуття неусвідомленого неспокою і підвищеної тривожності (відчуття, що «щось не так, як треба»);

– відчуття гіпервідповідальності і постійне почуття страху, що «щось не вдається» або «я не впораюся»;

– загальна негативна настанова на життєві і професійні перспективи (за типом «як не намагайся, все одно нічого не вийде»).

Третя група – поведінкові симптоми:

– відчуття, що робота стає все важчою і важчою, і виконувати її – все важче і важче;

– співробітник помітно змінює свій робочий режим (збільшує або скорочує час роботи);

– постійно, без необхідності, бере роботу додому, але і вдома її не робить;

– керівникові важко ухвалювати рішення;

– відчуття даремності, зневіра, що справи поліпшаться, зниження ентузіазму у ставленні до роботи, байдужість до її результатів;

– невиконання важливих, пріоритетних завдань і «заціклення» на дрібних деталях, витрата більшої частини робочого часу, яка не відповідає службовим вимогам, на мало усвідомлюване або неусвідомлюване виконання автоматичних і елементарних дій;

– дистанційність від співробітників і клієнтів, підвищення неадекватної критичності;

– зловживання алкоголем, різке зростання викурених за день цигарок, вживання наркотичних засобів.

Діагностика рівня емоційного вигорання

Емоційне вигорання – це механізм психологічного захисту, вироблений особистістю, який має форму повного чи часткового виключення емоцій у відповідь на окремі психотравмуючі впливи. Емоційне вигорання є набутим стереотипом емоційної, частіше професійної поведінки. Вигорання є частково функціональним стереотипом, оскільки дає змогу людині дозувати та економно витратити енергетичні ресурси. Водночас можуть виникнути його дисфункційні наслідки, коли вигорання спричиняє негативний вплив на професійну діяльність та відносини з партнерами. Бойко розглядає емоційне вигорання як професійну деформацію особистості, яка виникає під впливом низки чинників – зовнішніх та внутрішніх.

Зовнішні чинники:

1. Хронічно напружена психоемоційна діяльність. (Це відбувається у тих випадках, коли професіоналу, який працює з людьми, доводиться постійно підкріплювати емоціями різні аспекти діяльності).

2. Дестабілізуюча організація діяльності. (Дестабілізуючі обставини діяльності позначаються не тільки на самому професіоналі, але і на суб'єктові спілкування – клієнтови, пацієнтови, партнерові).

3. Підвищена відповідальність при виконанні функцій та операцій. (Перш за все це стосується медиків, педагогів, соціальних працівників, юристів і працівників судових установ).

4. Неприятлива психологічна атмосфера професійної діяльності. (Вона визначається двома основними обставинами: конфліктністю «по вертикалі», тобто між начальником і підлеглими, і конфліктністю «по горизонталі» – між колегами).

Внутрішні чинники:

1. Схильність до емоційної ригідності. (Емоційне вигорання частіше виникає у тих, хто менш реактивний, та більш емоційно стриманий. У людей імпульсивних (в яких рухомі нервові процеси), формування синдрому вигорання відбувається повільніше. Підвищена вразливість і чутливість можуть повністю блокувати механізм психологічного захисту).

2. Інтенсивна інтеріоризація. (У людей з підвищеною відповідальністю більше шансів піддатися синдрому, але нерідко трапляється, що в роботі професіонала чергуються періоди інтенсивної інтеріоризації та психологічного захисту).

3. Слабка мотивація емоційної віддачі у професійній діяльності. У цьому випадку вірогідні два варіанти:

– професіонал не вважає для себе необхідним або з якоїсь причини незацікавлений виявляти співпереживання до об'єкта діяльності;

– людина не звикла, не вміє заохочувати себе до співпереживання і співучасті, що проявляються до суб'єктів діяльності.

4. Етичні дефекти і дезорієнтація особи.

Запропонована методика дає докладну картину синдрому емоційного вигорання як динамічного процесу, що виникає поетапно у повній відповідності до механізму розвитку стресу, коли присутні три його фази. Рівень емоційного вигорання оцінюється за 12 шкалами, які відповідають трьом фазам (табл. 11):

– фаза «Тривожне напруження»: передвісник і «пусковий механізм» у формуванні емоційного вигорання. Напруження має динамічний характер, що зумовлено вимотуючою постійністю або посиленням дії психотравмуючих чинників;

– фаза «Резистенція»: опір наростаючому стресу;

– фаза «Виснаження»: характеризується більш або менш вираженим падінням енергетичного тону і ослабленням нервової системи.

Фаза «Тривожне напруження». Нервово напруження – цей пусковий механізм – проявляється чотирма симптомами:

1. Переживання психотравмуючих обставин: проявляється у усвідомленні посилення психотравмуючих чинників професійної діяльності.

2. Незадоволеність собою: проявляється відчуттям незадоволеності собою, обраною професією, посадою, розвивається при неможливості конструктивного вирішення ситуації.

3. «Загнаність у клітку»: проявляється відчуттям безвихідності, гостро переживається, коли психотравмуючі обставини дуже тиснуть і усунути їх неможливо. Розвивається при марних спробах усунути натиск психотравмуючих обставин. Це стан інтелектуально-емоційного затору, безвиході.

4. Тривога і депресія: проявляються тривожно-депресивною симптоматикою, що стосується професійної діяльності в особливо ускладнених обставинах. Відчуття незадоволеності діяльністю і собою породжує велике напруження у формі переживання ситуативної або особистісної тривоги.

Таблиця 11

Фази стресу та симптоми вигорання

Фаза	Симптом
Тривожне напруження	Переживання психотравмуючих обставин Незадоволеність собою Відчуття «загнаності в клітку» Тривога і депресія
Резистенція	Неадекватне (вибіркове) емоційне реагування Емоційно-етична дезорієнтація Економія емоцій Редукція професійних обов'язків
Виснаження	Емоційний дефіцит Емоційна відчуженість Деперсоналізація Психосоматичні і психофізіологічні порушення

Фаза «Резистенція» (опір). Формування захисту на цій фазі проявляється такими симптомами вигорання:

1. Неадекватне вибіркове емоційне реагування: спостерігається у випадках, коли професіонал перестає уловлювати різницю між двома явищами, що принципово відрізняються: економним проявом емоцій і неадекватним вибірковим емоційним реагуванням. Тобто професіонал неадекватно «економить» на емоціях, обмежує емоційну віддачу за рахунок вибіркового реагування на ситуації суб'єктів діяльності; емоційний контакт встановлюється не зі всіма суб'єктами, а за принципом «хочу – не хочу» – неадекватним або вибіркоvim чином.

2. Емоційно-етична дезорієнтація: виявляється в тому, що у працівника емоції не спонукають або недостатньо стимулюють етичні відчуття. Не проявляючи належного емоційного ставлення до свого підопічного (учня, клієнта, пацієнта та ін.), він захищає свою стратегію: виправдовується перед собою за припущену грубість або відсутність уваги до суб'єкта, раціоналізує свої вчинки або проектує провину на суб'єкта, замість того, щоб адекватно визнати свою провину. Щодо емоційно складних ситуацій виникають думки: «Це не той випадок, щоб переживати», «Таким людям не можна співчувати».

3. Розширення сфери економії емоцій проявляється поза професійною діяльністю – вдома, під час спілкування з приятелями і знайомими. На роботі фахівець так втомлюється від контактів, розмов, відповідей на запитання, що йому не хочеться спілкуватися навіть з близькими.

4. Редукція професійних обов'язків: виявляється в спробах полегшити або скоротити обов'язки, які потребують емоційних витрат.

Фаза «Виснаження». Характеризується більш або менш вираженим зниженням загального тону і ослабленням нервової системи. Емоційний захист стає невід'ємним атрибутом особи. Ця фаза також проявляється низкою симптомів:

1. Емоційний дефіцит проявляється відчуттям, що емоційно професіонал вже не може допомогти суб'єктам своєї діяльності.

2. Емоційна відчуженість: працівник майже повністю виключає емоції зі сфери своєї професійної діяльності. Його майже ніщо не хвилює, не викликає емоційного відгуку: ні позитивні, ні негативні обставини.

3. Особисте відсторонення, або деперсоналізація проявляється широким діапазоном зміни настрою та вчинків професіонала у сфері спілкування. Перш за все відчувається повна або часткова втрата інтересу до людини – суб'єкта професійної діяльності.

4. Психосоматичні та психовегетативні порушення проявляються на рівні психічного і фізичного самопочуття.

2.4. ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ

Використання наявних внутрішніх ресурсів

Якості, що допомагають фахівцеві уникнути професійного вигорання:

По-перше:

- добре здоров'я та свідомо, цілеспрямована турбота про свій фізичний стан (постійні заняття спортом, здоровий спосіб життя);
- висока самооцінка та впевненість у собі, своїх здібностях та можливостях.

По-друге:

- досвід успішного подолання професійного стресу;
- здатність до конструктивних змін у напружених умовах;
- висока мобільність;
- відвертість;
- товариськість;
- самостійність;
- прагнення спиратися на власні сили.

По-третє:

- здатність формувати і підтримувати в собі позитивні, оптимістичні настанови і цінності як щодо самих себе, так і щодо інших людей і життя взагалі.

По-четверте:

- вміння звернутися за допомогою;

– вміння приймати допомогу.

Рекомендації щодо запобігання появи синдрому професійного вигорання

1. Бути уважним до себе: це допоможе своєчасно помітити перші симптоми втоми.
2. Любити себе або принаймні прагнути собі подобатися.
3. Підбирати справу собі по душі: згідно зі своїми схильностями і можливостями. Це дозволить знайти себе, повірити у власні сили.
4. Припинити шукати у роботі щастя або порятунку. Вона – не притулок, а діяльність, яка є доброю сама по собі.
5. Припинити жити життям інших. Жити своїм власним життям не замість людей, а разом з ними.
6. Знаходити час для себе, кожна людина має право не тільки на роботу, але і на приватне життя.
7. Учитися тверезо осмислювати події кожного дня.

Тема 3. МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ, ВИХОВАННЯ ЯКИХ ВІДБУВАЄТЬСЯ ПОЗА РОДИНОЮ

3.1. НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА У РОБОТІ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Основними напрямками діяльності соціального педагога у контексті роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, є соціально-педагогічне дослідження, захист прав дитини, забезпечення соціально-педагогічної підтримки, консультування, соціально-педагогічна профілактика, корекція, реабілітація. Соціальний педагог має сприяти створенню педагогічно орієнтованого середовища для оптимального розвитку дитини (табл. 12).

Таблиця 12

Основні напрями діяльності соціального педагога у процесі взаємодії з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування

Напрямок діяльності	Зміст роботи
Соціально-педагогічне дослідження з метою виявлення соціальних та особистісних проблем дітей	Вивчення та аналіз морально-психологічного фону навчального закладу з метою виявлення його впливу на особистість учня і розробка заходів щодо його оптимізації; визначення центрів соціально-культурного впливу на учнів в мікрорайоні школи з метою вивчення їх виховного потенціалу та організації взаємодії; соціально-педагогічна діагностика з метою виявлення особистісних проблем учнів, сім'ї та ін.
Соціально-педагогічний захист прав дитини	Виявлення та підтримка учнів, які потребують соціального захисту (діти-інваліди, обдаровані діти), опіки, піклування; захист прав та інтересів учнів (звернення особливої уваги на тих, які опинилися у важкій життєвій ситуації) у різних інстанціях (педарада, рада з профілактики правопорушень та злочинів, комісія у справах неповнолітніх, суд, прокуратура і т. д.); захист та індивідуальна робота з учнями, що піддаються насильству і агресії з боку дорослих тощо
Забезпечення соціально-педагогічної підтримки	Раннє виявлення неблагополучних сімей; створення банку даних неповних сімей, сімей, які мають дітей з особливостями психофізичного розвитку, опікунських сімей, сімей з прийомними дітьми і т. д.; пропаганда здорового способу життя в родині як необхідної умови успішної соціалізації дітей і підлітків; психолого-педагогічна освіта з метою створення оптимальних умов для взаєморозуміння в сім'ї; духовно-ціннісне просвітництво; сприяння включенню батьків у навчально-виховний процес; організація «круглих столів», семінарів, зустрічей для батьків, педагогів, учнів із соціально-педагогічної проблематики та ін.

Напрямок діяльності	Зміст роботи
Соціально-педагогічне консультування	Організація та проведення індивідуальних консультацій для учнів, які опинилися у важких життєвих ситуаціях; консультування та спеціалізована допомога учням у професійному визначенні; консультування батьків, педагогів, адміністрації, класних керівників з вирішення соціально-педагогічних проблем та ін.
Соціально-педагогічна профілактика, корекція та реабілітація	Раннє виявлення та попередження фактів відхилення поведінки учнів; забезпечення профілактичної та корекційної роботи з дітьми та підлітками, які перебувають на різних видах обліку («група ризику», внутрішньошкільний контроль (ВШК), інспекція у справах неповнолітніх); організація превентивно-профілактичної роботи з учнями «групи ризику»; сприяння пропаганді здорового способу життя; підвищення рівня правової грамотності учнів та їхніх батьків з метою профілактики девіантної поведінки; організація реабілітації дітей, які зазнають різних труднощів у системі різноманітних відносин, що викликають дезадаптацію (хворобу, інвалідність, стрес тощо), а також підлітків, які повернулися з місць позбавлення волі, спецзакладів
Сприяння створенню педагогічно орієнтованого середовища для оптимального розвитку особистості дитини	Зосередження уваги адміністрації навчального закладу на проблемах і потребах учнів, вчителів, батьків при плануванні та організації навчально-виховного процесу, соціально-педагогічної діяльності; розвиток взаєморозуміння і взаємодії між вчителями, учнями та батьками
Підтримка соціальної діяльності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (волонтерство, проектна діяльність)	Турбота про хворих, інвалідів і бідних; благодійні заходи для однолітків і людей похилого віку; робота в службах соціального захисту; благоустрій міста, селища, двору; охорона природи і пам'яток культури; проведення ігор та творчих занять з дітьми та інший заходів, які сприяють особистісному і професійному самовизначенню підлітка, прилучають його до загальнолюдських цінностей
Організаційно-методична діяльність	Аналіз і узагальнення досвіду соціально-педагогічної діяльності; участь у методичних секціях, семінарах, практикумах, конференціях різного рівня із соціально-педагогічних проблем, накопичення банку даних щодо методик роботи на основі вивчення методичної літератури, спеціальних видань із соціальної педагогіки, досягнень науки і практики, а також результатів проведених соціально-педагогічних досліджень

Згідно зі змістом роботи та напрямами діяльності соціального педагога з дітьми, позбавленими батьківського піклування, визначено основні професійні функції.

Базовими для визначення функцій соціального педагога є Державні галузеві стандарти освіти зі спеціальності «Соціальна педагогіка» (освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр»), лист Міністерства освіти і науки України від 02.08.2001 «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних за-

кладів» та наказ Міністерства освіти і науки від 28.12.2006 р. «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки». Саме в цих нормативно-правових документах виокремлено такі функції діяльності соціального педагога в загальноосвітніх навчальних закладах, як: діагностична, прогностична, комунікативна, консультативна, охоронно-захисна, корекційно-реабілітаційна, профілактична, організаційна, соціально-перетворювальна.

У роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, соціальний педагог має виконувати такі функції.

Охоронно-захисна. Спрямована на реалізацію соціально-правового захисту дітей; відстоювання прав та інтересів дітей на основі державних та міждержавних документів для забезпечення неповнолітнім і молоді гарантованих їм прав та умов життєдіяльності; передбачає використання певного арсеналу правових норм для захисту прав та інтересів особистості, сприяння застосуванню заходів державного примусу й реалізації юридичної відповідальності до осіб, які допускають прямі чи опосередковані протиправні впливи на підопічних соціального педагога.

Підготовка майбутніх соціальних педагогів до реалізації охоронно-захисної функції сприяє виконанню ними однієї з головних ролей – захисника прав та інтересів дітей, яка передбачає використання всього арсеналу правових норм для захисту прав та інтересів дітей, у тому числі реалізації юридичної відповідальності щодо осіб, які вдаються до прямих чи опосередкованих протиправних дій щодо дитини; формуванню соціальної активності, відповідальності за власні дії, долю дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яким надається допомога; розумінню правових засад професійної діяльності.

Організаційно-посередницька. Забезпечує налагодження взаємодії соціального педагога з дитиною, її родичами, державними й недержавними організаціями, до компетенції яких входить вирішення проблем дітей, які залишилися без піклування батьків; передбачає координацію та об'єднання зусиль різних спеціалістів та організацій, які здатні захистити права дитини, встановити її статус, допомогти у вирішенні актуальних проблем.

Підготовка майбутніх соціальних педагогів до реалізації посередницької функції сприяє формуванню вмінь виконувати координаційну та об'єднувальну роль у розв'язанні правових питань та нагальних проблем дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; розвитку комунікативних здібностей, володіння технікою міжособистісного спілкування.

Діагностично-прогностична. Передбачає вивчення індивідуальних особливостей і можливостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, їх позитивних потенцій щодо самореалізації; вивчення особливостей найближчого соціального середовища; з'ясування індивідуальних відхилень у соціальному розвитку й зумовлених цим соціальних проблем; створення соціально-педагогічної характеристики особис-

тості; визначення потреб конкретної особистості; вивчення становища та станів у різних виховних середовищах і ситуаціях, відносин у сім'ї, школі, з дітьми в різних групах, індивідуальних можливостей та потенцій виховного середовища.

Ця функція виконує змістовно-цільові (стратегічні) й організаційно-методичні (тактичні) завдання; полягає у прогнозуванні соціальним педагогом розвитку подій, процесів, які відбуваються в групі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, суспільстві, та виробленні певної моделі соціальної поведінки. Реалізація її зумовлює визначення пріоритетів у напрямках, формах, методах, технологіях соціальної роботи та вибір серед них найбільш результативних.

Підготовка майбутніх соціальних педагогів до реалізації діагностично-прогностичної функції у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, має бути спрямована на глибоке усвідомлення соціального розвитку особистості; вироблення адекватної до проблеми дітей-сиріт соціально-педагогічної технології; визначення умов її реалізації; формування вмінь вивчення взаємовідносин дитини з представниками різних соціальних інститутів; проектування майбутньої професійної діяльності; визначення мети професійної діяльності, завдань для її реалізації, спрямованості професійного й особистісного розвитку.

Організаційно-комунікативна. Характеризує соціально-педагогічну діяльність з погляду соціального менеджменту, що полягає в структуруванні, плануванні, розподілі видів професійної діяльності й координації роботи з різними соціальними інститутами та представниками споріднених професій; передбачає організацію різноманітної діяльності, вплив на зміст дозвілля, допомогу в працевлаштуванні, професійній орієнтації й адаптації, координаційну діяльність підліткових та молодіжних об'єднань, організаторську роботу у взаємозв'язку клієнта з медичними, освітніми, культурними, спортивними, правовими закладами, товариствами і благодійними організаціями.

Підготовка майбутніх соціальних педагогів до реалізації організаційно-комунікативної функції у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, сприяє формуванню в майбутніх соціальних педагогів особистісних комунікативних та організаторських якостей та їх успішній реалізації в майбутній професійній діяльності, оскільки комунікація є основним засобом здійснення професійної діяльності соціального педагога.

Соціально-педагогічна. Передбачає використання виховного потенціалу мікросередовища, можливостей самої особистості як активного суб'єкта виховного процесу, сприяє виявленню інтересів і потреб окремих соціальних груп, окремих людей щодо різних видів діяльності (спортивної, освітньо-дозвіллевої, прикладної тощо); залучення до роботи різних установ, організацій, творчих спілок, фахівців.

Підготовка майбутніх соціальних педагогів до реалізації соціально-педагогічної функції під час роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбав-

леними батьківського піклування, сприяє формуванню організаторських, діагностичних умінь, толерантності, емпатії, доброзичливості – основи професійної компетентності соціального педагога.

Соціально-терапевтична. Спрямована на своєчасне подолання кризових ситуацій та проблем неповнолітніх на основі самоусвідомлення особистістю ставлення до себе, оточуючих, навколишнього середовища. Сприяє формуванню в майбутніх соціальних педагогів терпимості, емпатії, відповідальності за долі інших людей і небайдужості до них.

Корекційно-реабілітаційна. Полягає в роботі, спрямованій на зміну та вдосконалення особистісних, фізичних якостей клієнта, особливостей його життєдіяльності та створення умов для розвитку потенційних можливостей осіб з функціональними обмеженнями, активне залучення їх до участі в суспільному житті. У роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, цей вид діяльності реалізується через зміну та вдосконалення особистісних якостей дитини, особливостей умов її життєдіяльності, діяльність з корекції соціального розвитку та виховання дітей-сиріт з відновлення індивідуальних можливостей людини до розвитку, виховання, що вимагає від соціального педагога постійного особистісного й професійного зростання, оволодіння новими знаннями, сучасними технологіями професійної роботи.

Реалізація вищезазначених професійних функцій дозволяє вирішувати безліч складних завдань у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Отже, функції соціального педагога складні та багатопланові. Вони залежать від тієї ролі, яку виконує фахівець у процесі діяльності з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

3.2. ОСНОВНІ МЕТОДИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ

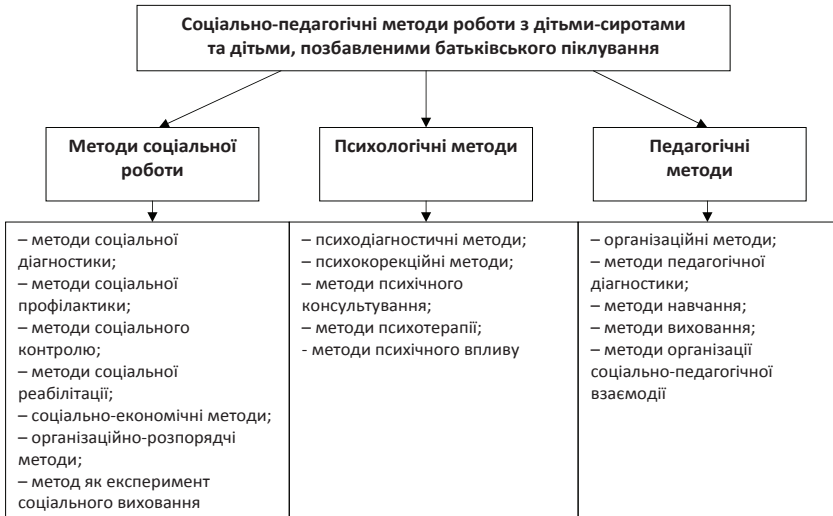
У зв'язку з тим, що індивідуальна соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та підлітками нерозривно пов'язана з наданням соціальної, педагогічної, психологічної підтримки самим дітям, спектр методик цієї роботи досить широкий.

Класифікувати основні методи, використовувані соціальним педагогом / соціальним працівником можна за схемою, представленою на рис. 2.

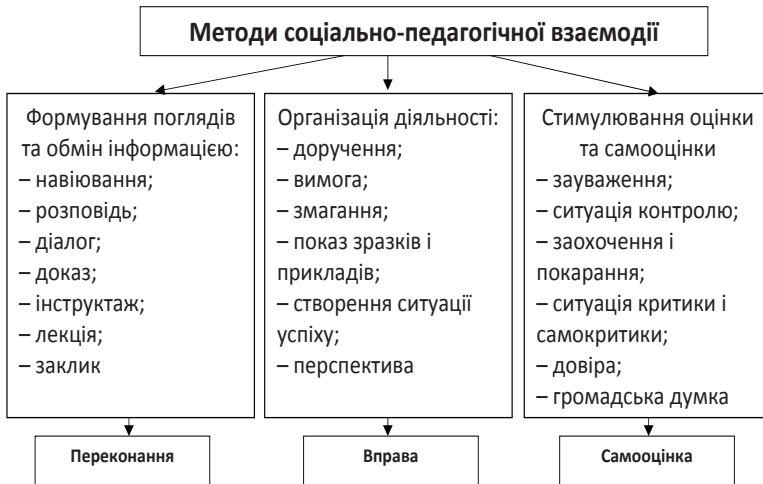
Ґрунтуючись на принципах і змісті взаємодії «соціальний педагог – дитина-сирота» при вирішенні актуальних проблем, необхідно розглянути методи, що входять у групу педагогічної взаємодії (рис. 3). Вона включає такі групи методів, за допомогою яких:

– виявляється вплив на свідомість дітей, формуються їх погляди (уявлення, поняття), здійснюється оперативний обмін інформацією між членами соціально-педагогічної системи;

- виявляється вплив на поведінку дітей, організовується їх діяльність, стимулюються позитивні мотиви участі в ній дітей і підлітків;
- надається допомога в самоаналізі та самооцінці дітей.

Рис. 2. Класифікація основних методів роботи з дітьми-сиротами

Рис. 3. Методи взаємодії

Найбільш доцільним методом вивчення особистості дитини в перші тижні перебування її в інтернаті є спостереження, вивчення матеріалів особової справи, бесіда, малюнкові методики («Будинок-дерево-людина», «Неіснуюча тварина») на задану або вільну тему. При цьому небажано пропонувати теми, які актуалізують негативні переживання, пов'язані з втратою близьких, друзів і т. д.

Спостереження – систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта. Спостереження як метод пізнання дає можливість отримати первинну інформацію про об'єкт. Під науковим спостереженням розуміється спеціально організоване сприйняття досліджуваного об'єкта, процесу або явища в природних умовах. Соціальний педагог ставить перед собою завдання, виділяє об'єкт і розробляє схему спостереження. Результати обов'язково фіксуються, отримані дані обробляються.

Для підвищення ефективності спостереження має бути тривалим, систематичним, різнобічним, об'єктивним і масовим.

Соціального педагога в першу чергу мають цікавити стан дитини, механізми її «психологічного захисту». У зв'язку з цим важливе спостереження за власною ініціативною поведінкою дитини, її нерегламентованими заняттями в години дозвілля, вільного спілкування. Неприпустимо, щоб дитина відчувала себе піддослідною.

Дитині можна запропонувати нескладні практичні або інтелектуальні завдання з «будівельним матеріалом», мозаїкою, конструктором, розрізаними картинками. Спостереження за ігровою діяльністю, конструктивно-інтелектуальними заняттями дають педагогу цінну інформацію про інтелектуальні проблеми, що назріли або потенційні конфлікти, незадоволені потреби, страхи. Спостереження розкривають здатність дитини планувати свою діяльність, керувати спільною діяльністю інших дітей, підкорятися діючим правилам або розпорядженням.

До традиційних методів роботи соціального педагога в закладах інтернатного типу належать *бесіди*. У бесідах, діалогах, дискусіях виявляються ставлення дітей, їхні почуття і наміри, оцінки і позиції. Педагогічна бесіда як метод дослідження відрізняється цілеспрямованими спробами дослідника проникнути у внутрішній світ вихованця, виявити причини тих або інших його вчинків.

Важливо, щоб до бесіди соціальний педагог готувався. У цьому йому допоможе анкетування, складений заздалегідь запитальник або результати комісії, яка зробила висновок під час вступу дитини до певної установи. Дослідники виділяють ще метод соціометрії, при якому для математичної обробки збираються дані бесід, анкетування, опитування і алгоритмів, оцінки кризового стану дитини.

Анкетування – метод масового збору матеріалу за допомогою спеціально розроблених опитувальників – анкет. Анкетування дає можливість отримати інформацію про вихованця, проводиться в усній або письмовій формі. При створенні анкети або плану інтерв'ю важ-

ливо сформулювати запитання так, щоб вони відповідали поставленій меті.

Різновидом вибіркового анкетування є тестування, яке проводиться з метою виявлення суттєвих ознак вихованця.

Тестування – цілеспрямоване, однакове для всіх досліджуваних об'єкту, що проводиться в суворо контрольованих умовах, що дозволяє об'єктивно вимірювати досліджувані характеристики педагогічного процесу. Тести складають так, щоб однозначно визначити ті чи інші особливості вихованців.

Розрізняють формальні і неформальні ситуації тестування, в ході перших передбачають отримати відповіді на стереотипні питання, другі проводять у формі бесіди на тему. Головною умовою при цьому є створення атмосфери психологічного комфорту і довіри. Тестування, на відміну від інших методів, дає можливість виявити індивідуальні характеристики вихованця. Також застосовується метод переконання. Методом переконання педагог може досягти успіху, якщо він достатньо володіє правовими знаннями, аби переконати дитину, що наслідки її поведінки мають антигромадський характер. За допомогою цього методу соціальний педагог може добитися, щоб вихованець сам почав шукати дорогу виходу із ситуації, яка склалася.

Вибір практичних методів роботи з дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків, залежить від:

1) віку дітей;

2) форми виховання дітей (колективної, групової, індивідуальної), що здійснюється в межах: інституційних закладів (будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати тощо); дитячих будинків сімейного типу; прийомних сімей; сімей опікунів та усиновителів.

3) осіб та організацій, які працюють з цією групою дітей.

Методи роботи із запобігання дитячій бездоглядності та інституціоналізації дітей спираються на ідею надання допомоги за місцем проживання як дітям, так і їхнім батькам. Серед цих методів можна відзначити такі, як:

– планування родинно-статевого виховання, роз'яснювальна та просвітницька робота серед молоді щодо запобігання небажаній вагітності;

– запобігання відмові від дітей та відправленню їх у державні заклади: підтримка та підготовка молодих батьків, матеріальна підтримка батьків, кампанії щодо боротьби зі зловживанням алкоголем, просвітництво, спрямоване на прийняття дітей з особливими потребами та надання послуг дітям з фізичними і психічними вадами;

– реінтеграція кровної – біологічної родини, – надання послуг щодо возз'єднання та реабілітації сім'ї.

Для виконання своєї професійної діяльності соціальному педагогу слід опанувати методи, які складаються з окремих прийомів. Методи,

прийоми та засоби пов'язані між собою таким чином, що методи і прийоми можуть виконувати в окремих випадках роль засобів. Засоби, у свою чергу, можуть бути найрізноманітнішими, що позначено на схемі (рис. 3) стрілками, спрямованими вниз.

На першому етапі успішна адаптація дитини-сироти досягається через:

- методи виховання колективу: вимоги, перспективу, організацію суспільно-корисної діяльності;
- методи формування свідомості вихованців: інформування, переконання, навіювання, приклад;
- методи формування досвіду поведінки: вправи, регламентування, переключення, перенавчання, реконструкції, привчання, створення виховних ситуацій, доручення;
- методи стимулювання і корекції поведінки: змагання, заохочення, перспективу, відокремлення від колективу.

Відокремлення використовується з метою відгородження дитини від ситуації, в якій вона знаходиться і виявляє неадекватну поведінку. Під час відокремлення дитини проводиться робота з тими, хто став причиною неадекватної поведінки.

Етапами відокремлення є:

1. Взаємодія з вихованцем:
  - вступити в контакт;
  - вказати на неадекватну поведінку, назвати її і попросити припинити дитину поводитися таким чином;
  - попередити про відокремлення, його місце і термін (у хвилинах);
  - супроводити дитину до місця відокремлення;
  - знову вказати на неадекватну поведінку і назвати її;
  - розповісти про адекватну поведінку після відокремлення;
  - озвучити тривалість відокремлення.
2. Взаємодія з іншими вихованцями під час перебування їх однолітка у відокремленні:
  - розповісти про те, з якої причини відокремлення було здійснено;
  - дати настанову вихованцям щодо того, як реагувати на відокремлену дитину після її повернення.
3. Повернення відокремленої дитини:
  - привести дитину;
  - налагодити зворотний зв'язок для вироблення адекватної поведінки на місці;
  - розповісти про адекватну поведінку, якої очікують від дитини;
  - спостерігати за відокремленою дитиною та іншими вихованцями, здійснювати зворотний зв'язок і за необхідності керувати ситуацією через переконання і навіювання, вимоги.

Метод переконання застосовується з метою руйнування неправильних переконань з подальшою їх перебудовою. Цей метод потребує

багато часу. Прийоми руйнування старих переконань такі: спонукання особистості до порівняння себе з іншим; показ перспективи: що може стати наслідок таких переконань і поведінки; створення умов для саморозкриття та самореалізації особистості.

Метод переконання є дійовим за таких умов:

1. Особа, що переконує, має авторитет у вихованця.
2. Єдність слова та вчинків соціального педагога.
3. Єдність вимог усіх фахівців.
4. Поєднання переконання з практичним досвідом особистості.
5. Єдність впливу на моральну свідомість та почуття.
6. Зв'язок з іншими методами впливу на особистість.

Головний акцент робиться на виховання словом. Поняття «переконання» з наукової точки зору визначається як словесний вплив на свідомість, почуття і волю дитини. Але словом треба вміти користуватися. Тому соціальні педагоги мають пам'ятати, що необдумане користування словом (докори, грубощі, лайка, необґрунтовані звинувачення, погрози тощо) можуть завдати дитині великої шкоди.

Метод переконання найчастіше реалізується під час бесід, роз'яснень, розповідей, на прикладі дорослих тощо. Для того, щоб дитину переконати, чому треба робити саме так, а не інакше, варто враховувати індивідуально-вікові особливості дитини та зміст бесід. Відповідно до цього слід добирати тон розмови: бути спокійним, доброзичливим або висловити своє обурення з приводу якогось вчинку, категорично заперечити з приводу чогось, але при цьому не кричати, не ображати дитину.

Метод перенавчання. Цей метод спирається на метод переконання і закріплює його результати, спрямований на ліквідацію поганих звичок, відучування від поганих дій та привчання до позитивних звичок. Відучування здійснюється через заборону та контроль за діями. Не можна нав'язувати свою волю та думку як найправильнішу, постійно вказувати на один і той же недолік. Це може викликати протилежну реакцію або нервовий зрив. Не можна також вимагати миттєвої відмови від поганої звички. Необхідно створити чіткий режим, демонструвати позитивні приклади, давати поради щодо поведінки у конкретних ситуаціях.

Метод реконструкції. При перевихованні не можна разом з негативними руйнувати й позитивні якості, необхідно зберегти «здорову основу» характеру вихованця. «Реконструкція» означає відбудову усього цінного, позитивного в характері та поведінці. Соціальному педагогу необхідна віра в позитивне у вихованця і лише на цій основі можливе вправлення особистості. Треба знайти точку опори в душі дитини, яка стане вихідним пунктом у перевихованні. Позитивні якості інтенсивно схоплюються, а негативні – критикуються.

Етапи «реконструкції»:

1. Вивчення особистості дитини з метою визначення перспектив майбутнього розвитку.

2. Актуалізація та поновлення позитивних якостей, які досі не були потрібними (створення виховних ситуацій, вправи тощо).

3. Формування тих позитивних якостей, які швидко та легко по'єднуються з провідними позитивними якостями.

4. Подолання опору дитини виховному впливу, створення режиму, організація середовища та життєдіяльності вихованця таким чином, щоб не залишилося часу на погані вчинки.

Метод переключення. Сутність цього методу полягає в тому, що зона активності вихованця переводиться у соціально значущу сферу діяльності на основі використання тих позитивних якостей, які є у дитини.

Метод переключення є ефективним за таких умов: використання поваги до дитини; вивчення особистості вихованця, особливостей взаємин у колективі, суспільної думки; знаходження кожному справи до душі; постійного контролю за діями вихованців; врахування конкретних обставин життя та діяльності дітей.

Засобом формування звички правильної поведінки є використання соціальним педагогом виховних ситуацій. Виховна ситуація – це спеціально заданий педагогом стан виховного процесу у середовищі (групі) вихованця; це сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, обставин, взаємовідносин, що склалися в певний момент між суб'єктами виховного процесу, спрямованих педагогом на позитивні зміни в системі міжособових відносин і в особистості кожного з вихованців.

Методами виховання на другому етапі є: вправи, перспектива, вимоги, товариський контроль за виконанням вимог, суспільно корисна праця, доручення, створення родинних традицій, інформування, товариське роз'яснення.

Метод вибуху. Обґрунтував і вперше застосував цей метод А. Макаренко. Під вибухом він розумів миттєве руйнування негативних якостей, негативного стереотипу поведінки у процесі бурхливих емоційних переживань. При застосуванні методу вибуху особистість переживає «катастрофу у середині самої себе», їй ніколи розмірковувати, зважати, розраховувати, хитрувати. Цей метод передбачає доведення до межі конфлікту особистості з колективом. При цьому чітко ставиться альтернатива: стати об'єктом критики колективу чи залишити його або змінити себе, завоювати повагу, авторитет. При цьому несподіваному збігу обставин особистість опиняється у конфліктній ситуації і перед нею постає питання: як бути далі? Унаслідок цього в особистості виникає незадоволення собою, відраза до попереднього способу життя, антипатія до своїх недоліків та прагнення стати кращою. Але цей метод можна застосовувати лише у сильному, згуртованому колективі, в крайньому випадку, дуже рідко, в реальних обставинах, разом з іншими методами впливу на особистість.

Доручення – це виконання певних завдань соціального педагога. Доручення мають бути усвідомленими, посильними, оціненими, зрозумілими.

Вправи – багаторазове повторення, закріплення, вдосконалення способів дій як стійкої основи суспільної поведінки з метою формування і розвитку певних навичок поведінки, рис характеру.

Вправи можуть бути:

- режимними;
- у діяльності різних видів (ігрові, трудові, навчальні, комунікативні);
- спеціальні (для формування вмінь поведінки і зовнішнього вигляду).

Вправи можуть пропонуватися у формі рольових ігор. Вони дозволяють:

1. Адаптуватися у змодельованій ситуації і потім зручніше діяти у реальній ситуації.
2. Застосувати набуті знання на практиці і виявити якість їх засвоєння.
3. Сприяють формуванню позитивної мотивації до вивчення правознавства, набуттю професійних умінь та якостей особистості.
4. Створюють оптимальні умови для поглибленого сприйняття та запам'ятовування матеріалу.
5. Розвивають активність, самостійність особистості, творчий підхід до розв'язання ситуацій.

Модель гри:

I. Стадія підготовки гри.

Діагностика основних елементів: а) вибір теми, діагностика вихідної ситуації; б) формулювання мети та завдань, прогнозування очікуваних результатів; в) визначення структури; г) діагностика ігрових якостей майбутніх виконавців рольових функцій; д) діагностика об'єктивних обставин, що можуть вплинути на хід гри.

II. Стадія проведення ділової гри.

III. Аналіз гри.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать, що у сім'ї, де довіряють один одному, де є турбота, теплота і щирість у стосунках, повага до інтересів та запитів кожного, де намагаються раціонально вирішувати всі проблемні ситуації, де кожен відчуває себе рівноправним членом сімейного колективу, де існує єдність батьківських вимог до дитини, де діти й дорослі відчувають себе захищеними, де вони знаходять розуміння і підтримку, там із сім'єю пов'язують найсвітліші, найрадісніші почуття.

Така сім'я створює позитивний емоційний комфорт, рятує дитину від нервових перевантажень. У таких сім'ях діти краще навчаються, у них краще розвинуті такі якості, як доброзичливість, милосердя, співчуття, чесність, доброта, колективізм, толерантність, вони стають добрими товаришами і друзями, мають тверді моральні установки та ін. У таких сім'ях поважають батьків. Тому, спілкуючись із батьками, соціальні працівники мають намагатися допомогти батькам усвідомити, що успішність сімейного виховання в першу чергу залежить від сімейного мікроклімату,

міцної внутрішньої основи, взаємоповаги і взаєморозуміння між усіма членами сім'ї.

Слід звернути особливу увагу, що застосування тих чи інших методів виховання, взагалі успішність соціалізації дитини залежить від того, чи вміє соціальний педагог у конкретних ситуаціях враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини, тобто вміти розмовляти з дитиною 5, 10, 15 років по-різному.

Тому добирати методи покарання або заохочення слід з урахуванням віку дітей. При цьому треба пам'ятати про особливості розвитку кожної дитини. Наприклад, про те, що дітям-школярам притаманна висока емоційність, збудливість, вразливість, швидка втомлюваність, що вимагає від педагога особливого терпіння, рівноваженості, доброзичливості.

А у спілкуванні з підлітками, які прагнуть самостійності, дорослості, важливо поважати їхню гідність, звільняти від дріб'язкового контролю, підтримувати відвертість у спілкуванні, керувати процесом морального становлення як особистості.

3.3. ПСИХОКОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ

Одним з видів роботи з дітьми-сиротами є соціальна реабілітація. Діти-сироти, які виховуються в дитячих будинках, школах-інтернатах, у більшості випадків не підготовлені до сімейного життя, до вибору професії, працевлаштування, організації побуту, дозвілля; вони відчують брак навичок спілкування.

Корекційно-виховна робота проводиться у декілька етапів:

I етап (від 4 до 8 років) – формування санітарно-гігієнічних навичок; розвиток моторики; привчання до адекватної поведінки у їдальні та інших громадських місцях; розвиток мовлення, пізнавальної діяльності; підготовка до шкільного навчання.

II етап (від 8 до 16 років) – закріплення навичок самообслуговування і особистої гігієни; навчання господарсько-побутовій праці; навчання навичкам лічби та елементарної грамоти; розвиток мовлення.

III етап (від 16 до 18 років) – соціальна адаптація дітей.

У роботі з цією категорією дітей слід враховувати, що вони не вміють переносити набуті знання у життя. Тому важливо не лише сформулювати у них певний обсяг знань, а виробити адекватність поведінки і вміння діяти у конкретних життєвих ситуаціях.

Найскладнішим є початковий етап, оскільки діти-сироти важко адаптуються до нових умов життя. Тому передусім важливо налагодити контакт з дітьми, виховати у них вміння слухати старших, дотримуватися режиму дня і правил поведінки. Поступово дітей включають у колективну діяльність, в тому числі й ігрову.

До загальних завдань педагогічної корекції можна віднести:

- 1) встановлення емпатійних взаємин з дитиною;
- 2) підтримка щонайменших позитивних проявів у навчанні, спілкуванні, поведінці;
- 3) створення умов, за яких проблеми психічного розвитку дитини не перешкоджають досягненням у навчанні;
- 4) виявлення сильних сторін, здібностей дитини і використання їх для компенсації дефекту;
- 5) надання допомоги у побудові взаємин з однолітками;
- 6) розвиток та особливості роботи з ними в умовах корекції та інклюзивної освіти;
- 7) моделювання ситуацій, в яких дитина одержує позитивний досвід адекватних емоційних реакцій, дотримання поведінкових норм тощо.

Важливим принципом корекційного впливу є усвідомлення педагогом того факту, що йдеться не про неслухняність, лінощі, впертість та недисциплінованість, а про наслідки порушення розвитку, з якими дитина може впоратися лише за підтримки і кваліфікованої допомоги дорослих. Інші принципи корекційної роботи наведено в табл. 13.

Таблиця 13

Принципи корекційної роботи

Принцип	Форми реалізації принципу	Ефект впливу принципу
Принцип єдності методології, діагностичної та корекційної діяльності	Діагностичний та корекційно-розвиваючий сценарій діяльності, що базується на єдиній методології	Можливість цілісності у вивченні розвитку дитини, комплексності психологічної допомоги. Інструментарій спеціалістів (як діагностичний, так і корекційний) набуває поліфункціональних, інтегративних можливостей
Принцип нормативності	Корекційна робота з урахуванням: – актуального рівня розвитку дитини; – загальних законів та закономірностей нормативного розвитку	Задає еталон розвитку на кожному віковому етапі, встановлює механізми причинних зв'язків сьогоденного та завтрашнього дня
Ієрархічний принцип корекції «згори вниз»	Створення зони найближчого розвитку особистості та діяльності дитини	Цілеспрямоване формування психологічних новоутворень, що становлять сутнісну вікову характеристику
Ієрархічний принцип корекції «знизу вгору»	Вправи на тренування психологічних здібностей та навичок, які вже має дитина	Позитивна динаміка у розвитку психологічних здібностей та навичок

Принцип	Форми реалізації принципу	Ефект впливу принципу
Принцип онтогенезу заміщення	Інтегративна корекційна робота з урахуванням: – актуального рівня розвитку дитини; – загальних законів та закономірностей актуального розвитку; – послідовності та специфіки проходження дитиною етапів і термінів психомоторного, мовленнєвого та емоційного розвитку; – визначальної ролі формування основ психічного розвитку; – провідного типу мотивації діяльності; – поетапності у формуванні нових видів діяльності відповідно до теорії П. Гальперіна	Формування взаємопов'язаних базових складових та на їх основі власне вищих психічних функцій і систем відповідно до нормативної послідовності їх формування в онтогенезі

3.4. ЕФЕКТИВНІ ВИДИ ТА ФОРМИ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ

Ігрова терапія. Ефективною формою роботи із зазначеною категорією дітей є використання різних ігор. Це можуть бути ігри в образах, ігри, засновані на літературних творах, на імпровізованому діалозі, на поєднанні переказу та інсценування тощо.

Використання образів у грі має ряд психологічних переваг. По-перше, створюються сприятливі умови для особистого зростання, змінюється ставлення до свого «Я», зростає рівень прийняття себе.

Ігрова терапія цінна тим, що дозволяє побачити, з чим у грі асоціюється у дитини травма, проблема, досвід минулого, який заважає їй нормально жити.

Для організації ігор можна використовувати неструктурований матеріал – пісок, глину, воду, пластилін. Це допомагає дитині виявити свої бажання, емоції, оскільки сам матеріал сприяє сублімації. Ефективнішою буде діяльність, якщо соціальний педагог разом з психологом організує ігри в директивній формі.

Психологу чи соціальному педагогу важливо проводити реабілітаційну роботу, застосовуючи елементи ігрової терапії чи використовуючи різні ігри.

Організуючи гру, психолог спостерігає за тим, що дитина ігнорує: які іграшки, якого кольору, якої форми. Окрім наочно-маніпулятивних ре-

комендується використовувати такі ігри: ігри-розваги (лоскотання, доганялки тощо), ігри-вправи (боротьба, лазіння, біг), сюжетні ігри (наслідування дорослої діяльності), процесуально-наслідувальні ігри (наслідують дії оркестру, машин тощо), традиційні народні ігри (козаки-розбійники), сюжетно-рольові ігри (сім'я, дім, школа).

Арттерапія. Метод побудований на використанні мистецтва як символічної діяльності. Застосування арттерапії задіює два механізми психологічної коригувальної дії. Перший – спрямований на вплив мистецтва через символічну функцію реконструювання конфліктної травматичної ситуації і відшукування виходу через переконструювання цієї ситуації. Другий – пов'язаний з природою естетичної реакції, що дозволяє змінити реакцію переживання негативного афекту стосовно формування позитивного афекту.

Виокремлюють кілька видів арттерапії: малюнкова, заснована на образотворчому мистецтві, бібліотерапія, драмтерапія і музична терапія.

Показниками для використання *малюнкової терапії* є: труднощі емоційного розвитку, актуальний стрес, депресія, зниження емоційного тону, імпульс емоційних реакцій, емоційна депривація, наявність конфліктних міжособистісних ситуацій, підвищена тривожність, фобії, низька дисгармонійна самооцінка, низький ступінь прийняття себе.

У соціально-педагогічній роботі використовують два підходи малюнкової терапії – директивна і недирективна, у більшості випадків ці підходи поєднують. Дитині пропонується тема малюнка і дається свобода в експериментуванні.

Логотерапія. Передбачає розмову з дитиною, спрямовану на вербалізацію емоційних станів, словесний опис емоційних переживань. Використання цього методу спрямоване на формування самоконгруентності – збігу вербальних аргументів і внутрішнього стану дитини, що приводить до самореалізації, коли діти роблять акцент на особистих переживаннях, думках, відчуттях, бажаннях.

Психодрама або драмтерапія. Ці підходи ґрунтуються на постановці спектаклів, програнні конфліктних і значущих для дитини ситуацій. Дитина має можливість ніби збоку побачити ситуацію і себе в ній.

Біодрама. У випадку з дітьми, які відчувають тривогу, страх, стрес, переживають різні травми, найбільший ефект має метод біодрами. Він полягає в тому, що всі персонажі у виставі – тварини.

Діти розподіляють між собою ролі тварин і розігрують конфліктні життєві ситуації на прикладі тварин. Переживання дітей, які реалізуються через образи тварин, відрізняються від людських, однак допомагають зрозуміти почуття інших.

Як різновид цього методу можна порекомендувати обмін ролями з дорослим чи іншими дітьми. Цікавий і прийом «дзеркала» – дитина розповідає про себе іншим, дивлячись на себе у дзеркало.

Морітотерапія. Метод, за допомогою якого психолог ставить дитину в ситуацію необхідності справляти хороше враження на оточуючих.

Психолог пропонує дитині висловити свою думку про когось, а потім коригує її вміння висловлювати думки, давати оцінку, використовувати пози, міміку, жести, інтонацію. Цей метод дозволяє виховувати правила хорошого тону, відповідати нормам і правилам культури суспільства.

Гештальттерапія. Цей метод можна застосувати для індивідуальної роботи з дітьми, під час бесід. Проводиться він як перетворення розповіді дитини в дію. Наприклад, дитина розповідає психологу, що їй наснилося, а психолог просить показати це за допомогою рухів, дій, матеріалів, іграшок, масок, пластиліну тощо.

Соціальна корекція – це діяльність соціального суб'єкта з виправлення тих особливостей психологічного, педагогічного і соціального плану, що не відповідають прийнятним у суспільстві моделям і стандартам.

Кореційний вплив здійснюють у різних напрямках.

Відновлення – відтворення тих якостей соціального об'єкта, що переважали до появи відхилення.

Компенсування – посилення якостей діяльності соціального об'єкта, що можуть замінити втрачене в результаті певних порушень.

Стимулювання – активізація позитивних якостей, діяльності соціального об'єкта, формування визначених ціннісних орієнтацій, установок окремих клієнтів, створення позитивного емоційного фону і відносин у мікросоціумі.

Виправлення – заміна негативних властивостей, якостей соціального об'єкта на позитивні.

Соціальна корекція здійснюється на загальному позитивному тлі взаємодії соціального середовища з індивідом і в таких напрямках: соціальна корекція взаємодії клієнта і середовища в умовах психологічної корекції індивідуального випадку, корекції соціальних наслідків психологічної проблеми, погіршення матеріального становища, біхевіоральних проблем, соціальної корекції взаємовідносин у ситуації конфлікту.

Виділяють такі методичні підходи: психолого-педагогічні, соціальне навчання, соціальна корекція конфліктної ситуації.

Психолого-педагогічні методи корекційного впливу

Придушення – суворе припинення та обмеження дій і вчинків особистості, щоб уникнути тих з них, які можуть нанести шкоду. Соціальний працівник силою свого авторитету намагається припинити прояви агресії, приглушити їх і, зайнявши лідируючу позицію, підкорити собі.

Витиснення – метод, за допомогою якого викликається інший, більш благополучний стан, замінюючи тим самим агресивне переживання. Він використовується з метою усунення негативних проявів через включення особистості в діяльність. Вибудовується ланцюжок дій, які спрямовані на зняття неблагополучного стану: витіснити – замінити – відволікти. Цей метод використовується, коли неблагополучний стан уже не є ситуативним, а наближається до асоціальної поведінки, але призупинити ці нега-

тивні прояви немає можливості внаслідок певних обставин, індивідуальних особливостей об'єктів, динаміки стану.

Ігнорування – спеціально інструментована здатність не звертати увагу на неблагополучний стан особистості. Метод використовується для поступового вгасання несприятливого стану. Метод виправданий, коли неблагополучний стан наближається до спаду, спостерігається вгасання негативних емоцій, але якщо сильні переживання перебувають в апогеї свого розвитку, використання цього методу виключається.

Санкціонування (яке обмежується часом) – метод, який зумовлює дозвіл і право на прояви певного неблагополучного стану (апатії, смутку, нудьги), незважаючи на те, що воно не виправдовує очікувань оточення і відхиляється від соціальних норм і цінностей. Мета – поступовий вихід зі стану сильних переживань і їх вгасання. Використання санкціонування не дозволяється, коли індивід перебуває у стані злості, гніву, ненависті для того, щоб допомогти запобігти пригніченому стану, ситуації «емоційного зараження», тривалості й повторюваності певних станів.

Концентрація на позитивному – зосередження на позитивному в самій особистості та переорієнтація уваги на позитивне в об'єкті, в іншій людині, проти якої була спрямована злість, роздратованість, гнів. Мета – навчити індивіда саморегуляції, самоконтролю, встановленню рівноваги між зовнішніми впливами, внутрішнім станом і формами поведінки людини.

Соціальне навчання – навчання поведінці шляхом спостереження та імітації і під впливом заохочень і покарань. Завдання соціального педагога – заохочувати кооперативну поведінку дитини, її намагання до співробітництва, навчання позитивного мислення через використання позитивних формулювань тощо. За допомогою спостереження і подальшої поведінкової практики індивід у змодельованих ситуаціях може розвинути в собі впевненість у тому, що в інших ситуаціях він буде вести себе більш ефективно. У міру того, як дитина починає отримувати задоволення від своєї нової поведінки, у неї формується більш позитивне сприйняття себе.

Соціальна корекція в умовах конфлікту проводиться соціальним педагогом у напрямі пом'якшення напруженості, яка виникла в соціумі, взаємовідносинах між особистістю і соціальним середовищем, різними соціальними групами. Соціально-педагогічна робота у розв'язанні конфліктних ситуацій спирається на технологічні прийоми конфліктології і соціальної психології.

Соціальна терапія – цілеспрямований процес практичного впливу соціального педагога на конкретні форми прояву соціальних відносин чи соціальних дій. Соціальна терапія здійснюється на фоні загального складного становища особистості чи соціальної групи, соціального неблагополуччя, коли соціальна проблема розглядається з погляду соціальної хвороби, яка потребує вилікування.

У соціальній терапії як технології соціальної роботи застосовуються прийоми, техніки впливу на особистість та її оточення з огляду на специфіку соціальної ситуації, зміст, завдання соціальної терапії, рівень соціальної структури суспільства, на якому вона проводиться.

Психотерапія. З великої кількості методів психотерапії в практиці соціальної роботи широко застосовуються: сугестивна психотерапія, групова, поведінкова, сімейна, ігрова, раціональна психотерапія, самонавіювання.

Найбільш дієві методи соціальної терапії: трудова, терапія самовиховання, методи поведінкової терапії у групі, дискусійна терапія, соціотерапія, музикотерапія, ритмотерапія, арттерапія, кольоротерапія, психогімнастика, натурпсихотерапія, логотерапія, бібліотерапія, імаготерапія.

Трудова терапія заснована на тонізуючому та активізуючому впливі праці на психофізичну сферу людини.

Терапія самовиховання – активний процес формування дитиною себе як особистості відповідно до поставленої мети на основі соціально обумовлених уявлень про ідеал власного «Я». Метод самовиховання є найбільш успішним, якщо застосовувати його на базі аутогенного тренування. У технологічному аспекті цей метод включає такі прийоми: 1) самовивчення, самооцінка; 2) переоцінка власної особистості; 3) самоаналіз, переоцінка минулого, виявлення індивідуальних психологічних бар'єрів; 4) створення бажаного «образу Я»; 5) формулювання індивідуальних формул намірів; 6) використання прийомів самопереконавання, самозаохочення і самонавіювання; 7) сюжетна сенсорна репродукція поведінки «образу Я» в різних ситуаціях діяльності і спілкування; 8) «накладання» стереотипів «образу Я» на реальну поведінку в процесі повсякденного життя і діяльності.

Методи поведінкової терапії в групі спрямовані на формування соціальних умінь і навичок. Методичні прийоми поведінкової терапії визначаються метою соціального впливу на дитину, створення такого соціального фону, в якому особистість набуває впевненості в собі, власних можливостях, формується її життєва компетентність, створюються умови для набуття самостійності й незалежності.

Дискусійна терапія – обговорення в групі соціальної проблеми чи життєвої ситуації дитини з метою позитивного впливу на неї, використовуючи групову динаміку. Основні моменти групової дискусії: розкриття проблем, пов'язаних із самостійністю, відповідальністю й активністю; формування адекватного ставлення до проблеми, яку необхідно вирішити, активної мотивації до участі в роботі групи, норм і традицій групи; аналіз групової динаміки з виходом на проблематику окремої людини.

Соціотерапія – вплив на соціальне оточення дитини за допомогою державних і громадських організацій.

Музикотерапія – один з давніх методів впливу на психіку особистості, який може використовуватися і з медичною метою. Групові, індивіду-

альні музикотерапевтичні заняття включають в себе, з урахуванням актуальної ситуації в групі, музичну тему, яка викликає у слухачів переживання, пов'язані з їхнім минулим, сьогоденням і майбутнім. Відомо, що цей метод є найбільш ефективним, якщо музичний твір виконує сам соціальний педагог, тому що це сприяє виникненню обставин спонтанного взаємовпливу, більшої аутентичності, довірливості. Складання музичної програми потребує певної режисури, знання потреб, рівня культури клієнтів, які беруть участь у цьому терапевтичному впливі.

Ритмотерапія тісно пов'язана з музикотерапією та іншими засобами мистецтва, ритмом природи, певними біоритмами життя, які властиві людині. Красива ритмічна музика сприяє гармонійному емоційному розвитку дитини у праці, побуті тощо. У цілому ритмотерапія дає змогу дітям виконувати різні соціальні ролі й задовольняти потреби в емоційних зв'язках, розвиває естетичні потреби і збагачує новими засобами емоційного вираження.

Арттерапія – лікування мистецтвом. Виділяють кілька варіантів цього методу:

- використання вже існуючих творів мистецтва через їх аналіз та інтерпретацію клієнтами;
- спонукання клієнтів до самостійної творчості;
- використання творів мистецтва і самостійна творчість дитини;
- творчість соціального педагога – ліплення, малювання тощо, спрямовані на взаємозв'язок із клієнтом.

Кольоротерапія. Психологи давно звернули увагу на вплив кольору на продуктивність праці: наприклад, продуктивність праці (фізичної) при червоному кольорі на короткий термін підвищується, при синьому – знижується. Такий вплив спостерігається і при розумовій праці. Вплив кольору на людину постійно враховується професійними дизайнерами. У плані діагностики суттєве значення має ставлення до тих чи інших кольорів самих дітей, інформацію про які отримують не тільки шляхом тестування чи опитування, але і спостереження (який колір подобається дитині). При всіх наявних суперечках щодо впливу конкретного кольору на емоційний стан дитини є певні загальні закономірності: довгохвильова частина видимого спектра (найбільші хвилі червоного кольору, потім жовтогарячого, жовтого і т. д.) діє збудливо (мобілізує, стимулює), а короткохвильова (починаючи з блакитного кольору) заспокоює чи пригнічує. Ці відомості також доцільно повідомляти дитині і рекомендувати їй вчитися самостійно підбирати необхідний колір як з метою стимуляції, так і корекції свого стану.

Психогімнастика – одна з форм психотерапії, при якій взаємовплив на дитину заснований на руховій експресії, міміці, пантомімі. Вправи спрямовані на досягнення двох цілей: зменшення напруженості і скорочення емоційної дистанції учасників групи, а також вироблення вміння висловлювати почуття, побажання – свої та іншої людини. Наприклад, вправи зі

зняття напруженості складаються з простих рухів: я йду по воді, по гарячому піску тощо. Поєднання міміки, жесту, рухів і дотику створює більшу повну можливість виявлення і передавання своїх почуттів і намірів без слів. Для дитини це є необхідним переживанням і пізнанням того, що своїм тілом можна висловити думку частіше більш переконливо, ніж словом.

Натурпсихотерапія – метод лікування природою (ландшафтотерапія). Значення цього методу зростає внаслідок урбанізації соціального середовища, погіршення екології, зростання відчуженості людини від природи.

Логотерапія – розмовна психотерапія. Спеціаліст розмовляє з дитиною, намагаючись вербалізувати для неї її емоційний стан, щоб за допомогою цього дитина сама розв'язала складну ситуацію. В особистості дитини має відбутися перебудова, яку вона самостійно відзначить як конструктивні зміни у самій собі. Це приносить задоволення, підвищує ступінь самоповаги, сприяє становленню особистості.

Бібліотерапія. У процесі читання книжок клієнт веде записи, аналіз яких допомагає об'єктивно оцінити власний стан. Список книжок соціального педагога добирає відповідно до проблеми дитини.

Імаготерапія – використання з метою терапії гри образами в умовах творення особистістю образу самого себе. Прийоми імаготерапії: аналіз літературного твору в завчасно заданій ситуації, переказ і драматизація народної казки, театралізація оповідання, відтворення класичної і сучасної драматургії, виконання ролі у спектаклі.

Ігротерапія – використання ігрових вправ (рольових, ситуаційних ігор, статичних, рухливих та ін.) з метою створення благополучних умов для особистісного зростання, зміни ставлення до свого «Я», підвищення рівня самосприйняття тощо. У грі виявляються різні форми подолання травмуючих переживань.

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) – унікальна технологія впливу на дитину і своєрідний погляд на комунікацію і розвиток особистості дитини. Предметом НЛП є «мови», які використовуються для взаємодії як відображення внутрішніх програм, що задані на рівні нейронних зв'язків, аналізу різних способів отримання інформації про світ і реагування на них окремих людей. Техніки НЛП широко використовуються при психологічному консультуванні і психотерапії особистості, яка відчуває різні утруднення: утруднення у спілкуванні, апатію, невпевненість, стреси, фобії, шкідливі звички тощо. НЛП – це витончений інструмент, який дає змогу швидко отримати інформацію про бажаний і похідний стан дитини і відповідно до цього дібрати найбільш дійову техніку для досягнення необхідного результату. НЛП тому так популярне, що засноване на численних досить конкретних техніках і технологіях, що часто пов'язані з активізацією таких методик: «змах», «віддзеркалювання», «лінія життя», «кришталеві шари», «коло досконалості», «інший «Я», «остання крапля» тощо. Цінним є те, що кожна з цих процедур має свої конкретні цілі і досить

докладно описана в літературі. Щоб обрати найбільш ефективну стратегію для надання допомоги конкретній особистості у вирішенні її проблеми, необхідно передусім встановити її репрезентативну систему (провідну модальність і субмодальність), рапорт з партнером, потім виявити причини її неспокою. При цьому можна використовувати таку схему: визначити вислови (зовнішній ключ), які показують, що дитина переживає небажаний стан, тобто провести калібровку; закріпити цей стан «якорем»; попросити дитину подумки повернутися до минулого, коли вона переживала ті самі почуття; з розповіді дитини вичленити деталі, які стосуються її стану; повернути дитину в сьогодення, потурбуватися про її комфортність і безпеку. Створивши позитивний емоційний стан, слід обрати техніку для закріплення чи для переформування минулого негативного досвіду (рефреймінг). Хоча оволодіти техніками і технологіями НЛП може кожна чуттєва, зацікавлена та уважна людина, його використання потребує кваліфікованої підготовки і великого почуття відповідальності.

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Модуль І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1–2

Тема 1. ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ТА СУЧАСНИЙ СТАН СИРІТСТВА В УКРАЇНІ

План

1. Сирітство як соціально-педагогічна проблема.
2. Основні причини сирітства. Соціальне сирітство як феномен сучасного суспільства.
3. Соціальні інститути, що займаються питаннями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

I. Понятійний диктант: сирітство; діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; соціальні сироти; причини виникнення явища сирітства; опіка; піклування.

II. Обговорення питань семінару

1. Дайте характеристику явища сирітства у соціально-педагогічному аспекті.
2. Визначте основні причини виникнення сирітства. Розкрийте сутність соціального сирітства в сучасному суспільстві.
3. Проаналізуйте основні соціальні інститути, що займаються питаннями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

III. Виконання творчих завдань

- 1) Заповніть таблицю

№ з/п	Причини виникнення сирітства	Загальна характеристика	Заходи щодо попередження

- 2) Дайте коментар щодо соціальних інститутів, які займалися питаннями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, користуючись картою (дод. А).

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

Дмитрика (5 років) привезли до дитячого будинку. Мати померла, рідних та близьких не виявилось. Подруга матері повідомила про місце знаходження батька. При телефонній розмові молодий чоловік заперечив, що має сина, оскільки він одружений і має двох доньок. Як виявилось, хлопчик – його позашлюбна дитина.

До якої категорії можна віднести цю дитину?

Які чинники вплинули на отримання дитиною статусу сироти?

Яким буде Ваш план подальших дій?

Ситуація 2

Від дівчинки мати одразу відмовилася у пологовому будинку, скидаючись на скрутне матеріальне становище. Батько дитини невідомий. Маля забирала бабуся. Дитина росте, перейшла до другого класу, розумна, кмітлива. Все б і надалі йшло добре, однак бабуся помирає. Дівчинка вперше переступила поріг дитячого будинку.

Чи можна дитину вважати сиротою?

До якої групи чинників можна віднести причину перебування дитини в цьому закладі?

Як Ви будете діяти у цій ситуації?

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть перелік соціальних інститутів, які займаються питаннями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у Дніпропетровській області.

2. Змодельуйте регіональну карту України, використовуючи різні кольори, із зазначенням кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. Напишіть есе на одну з тем:

– Сирітство: стан проблеми від прадавніх часів до сучасності.

– Психологічні причини виникнення сирітства.

– Специфіка сирітства в сучасній Україні – виключна особливість української дійсності?

Література

1. Артюшкіна Л.М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): монографія / Л.М. Артюшкіна, А.О. Полянничко. – Суми: СумДПУ А.С. Макаренка. – 2002.

2. Астоянц М.С. Политический дискурс о сиротстве в советский и постсоветский период: социальная интеграция или социальное исключение? / М.С. Астоянц // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. 4. – №4. – С. 475–500.

3. Астоянц М.С. Социальное сиротство: условия, динамика и механизмы эксклюзии (социокультурная интерпретация): монография / М.С. Астоянц, – Азов: ООО «АзовПечать», 2009. – С. 219–220.

4. Многовековой опыт призерения сирот // Детский Дом. – 2005. – № 2. – С. 35.

5. Социальная педагогика / под ред. М.А. Галагузовой. – М., 2000.

6. Соціальна педагогіка: навч. посіб. / за ред. А.Й. Капської. – К., 2000.

7. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання / авт. кол. Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, І.В. Іванова та ін. – К., 1998.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3–4

Тема 2. СИСТЕМА ОПІКИ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

План

1. Органи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Державна система опіки та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. Сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

I. Понятійний диктант: прийомна сім'я; дитячий будинок; будинок дитини; притулок; усиновлення; спеціальна школа-інтернат для дітей з вадами розвитку; дитячий будинок сімейного типу; школа-інтернат, дитячий будинок-інтернат для дітей з вадами розвитку; дитячий будинок змішаного типу.

II. Обговорення питань семінару

1. Дайте аналіз системи державних органів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Охарактеризуйте основні заклади державної опіки і піклування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. Розкрийте порядок передавання дитини-сироти в прийомну родину.

4. Назвіть та охарактеризуйте основні принципи взаємопідбору сім'ї та дитини.

III. Виконання творчих завдань

Зобразьте схему взаємодії органів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

Дитину з вулиці було доставлено до притулку. Хлопчик наляканий, брудний і голодний. Постійно ховається у куток. На всі запитання киває головою. Після медико-педагогічної комісії, яка оцінила стан його здоров'я та психологічного розвитку, психологічного обстеження та медичного огляду було встановлено, що дитина має вади у розвитку.

*До якої державної системи опіки треба направляти дитину?
Якими будуть дії соціального педагога у цій ситуації?*

Ситуація 2

Батько вже 3 роки сам виховує доньку. Через незаконні грошові операції на фірмі його було засуджено на 5 років позбавлення волі. Окрім хворої бабусі, у дитини з рідних нікого немає. Дівчинку направляють до школи-інтернату для дітей-сиріт. Бабуся виявила бажання оформити опіку над дитиною.

*Чи дозволяється бабусі бути опікуном онуки?
Визначте план дій соціального педагога у цій ситуації.
Кого Ви будете залучати до вирішення цієї проблеми?*

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть перелік соціальних інститутів, які займаються питаннями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у Дніпропетровській області.
2. Створіть регіональну базу соціальних інститутів, які займаються питаннями дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
3. Підготуйте реферативне повідомлення про видатних діячів системи громадського піклування дітей-сиріт (М. Монтесорі, Ф. Дзержинський, А. Макаренко або інші, на вибір студента).

Завдання для індивідуальної роботи

1. На основі вивчення літератури або бесід з працівниками дитячих будинків проаналізуйте специфічні умови, що відрізняють діяльність педагога дитячого будинку від діяльності його колег в умовах освітньої установи для дітей із сім'ї.
2. Порівняйте сучасні форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків: усиновлення, опіка, дитячий будинок, прийомна сім'я, патронатна сім'я, дитяче селище, православний дитячий будинок. Критерії для порівняння виробіть самостійно. Яка з форм здається Вам найбільш перспективною?

Література

1. Бондаренко З.П. Фостерінг як інноваційна форма опіки дітей / З.П. Бондаренко // Проблеми педагогічних технологій. – ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк. – 2002. – С. 80–89.

2. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога / Ю.В. Василькова. – М., 2001.

3. Замещающая семья: метод. пособие / Ж.А. Захарова, И.И. Осипова; под ред. Э.А. Манукян. – М.: Полиграф сервис, 2005. – 112 с.

4. Захарова Ж.А. Семейное воспитание / Ж.А. Захарова. – Кострома: Аванти-тул, 2009. – 133 с.

5. Інноваційні форми опіки дітей: міжнародний і національний досвід / Г.М. Лактіонова, Е.С. Шипіленко, І.В. Братусь / за заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2001. – 76 с.

6. Капська А.Й. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / А.Й. Капська, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухова. – К.: Логос, 2000. – 260 с.

7. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В.Н. Ослон. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.

8. Щелованов Н.М. Ясли и дома ребенка. Задачи воспитания / Н.М. Щелованов. – М., 1960.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5–6

Тема 3. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

План

1. Соціально-правовий захист законних прав та інтересів дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Центри соціального захисту дітей-сирит. Органи опіки та піклування.

3. Система дитячих державних закладів.

4. Взаємодія соціального педагога із соціальними інститутами.

I. Понятійний диктант: основні нормативні акти, що регулюють питання соціального захисту дітей-сирит і дітей, які залишилися без батьківського піклування; охорона дитинства; положення Конвенції ООН; права дитини.

II. Обговорення питань семінару

1. Розкрийте механізм соціально-правового захисту законних прав та інтересів дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування. Дайте характеристику основним нормативно-правовим актам, що регулюють питання соціального захисту дітей-сирит і дітей, які залишилися без батьківського піклування.

2. Визначте роль органів опіки та піклування у виконанні охоронно-захисної функції. Визначте, які зобов'язання мають центри соціального захисту дітей.

3. Проаналізуйте систему дитячих державних закладів.

4. Прокоментуйте порядок взаємодії соціального педагога із соціальними інститутами.

III. Виконання творчих завдань

Посилаючись на законодавчу базу, створіть схему з переліком основних прав дитини, позбавленої батьківського піклування.

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

Після позбавлення матері-одиначки, що вела аморальний спосіб життя, батьківських прав, дівчинку 5 років передають до дитячого будинку.

Які документи необхідні для надання дівчинці статусу дитини, позбавленої батьківського піклування?

Які права має дитина після отримання цього статусу?

Ситуація 2

Сімейна пара вирішила усиновити дитину, батьки якої загинули в автокатастрофі. За допомогою вони звернулися до соціального педагога.

Як має фахівець побудувати розмову? На які державні документи має спиратися?

За яких умов може бути здійснене усиновлення? Чи можуть усиновлювачі взяти дитину без рішення суду?

Завдання для самостійної роботи

1. Укладіть довідник основних документів про соціальний захист, опіку і підтримку дітей-сиріт.
2. Прианалізуйте основні закони України.

Закон	Основний зміст
«Про органи та служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»	
«Про охорону дитинства»	
«Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»	
«Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»	
«Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»	
«Про попередження насильства в сім'ї»	
«Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності»	

Завдання для індивідуальної роботи

1. Укладіть словник основних термінів відповідно до плану семінарського заняття, керуючись сучасним українським законодавством.

2. На основі аналізу найважливіших державних документів виділіть основні напрями державної політики щодо дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, категорії дітей, які підлягають сімейному влаштуванню тощо.

Література

1. Закон України «Про освіту» від 25 березня 1996 р. № 100/96-ВР.
2. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості ВРУ. – 1998. – № 36.
3. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 р. // ВВР. – 1991 – № 21.
4. Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» // ВВР. – 2001 – № 1.
5. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.XI.1993.
6. Конституція України // Відомості ВРУ. – 1996. – № 30.
7. Наказ Міносвіти України від 02 червня 1993 р. № 161 «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах».
8. Наказ Міносвіти України від 04.03.1998 р. № 86 «Про введення в дію «Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) та про нормативне і навчально-методичне забезпечення підготовки фахівців з вищою освітою».
9. Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. і метод. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін.; за заг. ред. Г. Лактіонової. – К.: Либідь, 2005. – 256 с.
10. Про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах у 2002/2003 навчальному році // МОН України. Лист № 1/9 – 304 від 17.06. 2002 р.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1998 р. № 65 «Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)».
12. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування: [державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 р. / ред. В.О. Берегова, Т.К. Щегельська. – К.: Державний ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2006. – 143 с.

МОДУЛЬ II. ПСИХОЛОГІЯ СИРІТСТВА

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7–8

Тема 1. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

План

1. Характерні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Вікові особливості розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

I. Понятійний диктант: характерні особливості вікових періодів дітей-сиріт; соціалізація; феномен «ми»; риси характеру, притаманні дітям-сиротам; фактор повторного сирітства.

II. Обговорення питань семінару

1. Дайте психолого-педагогічну характеристику дітей, виховання яких відбувається поза родиною.

2. Прокоментуйте вікові особливості розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

1. Виконання творчих завдань

Поясніть твердження:

– «Ні, не білою дошкою є душа дитини, а деревом у зерні, людиною у можливості» (В. Белінський).

– За дослідженнями Дж. Боулбі, підлітки, які втратили матір одразу після народження, відрізняються від однолітків, осиротілих у шестимісячному віці й пізніше. Чи згодні Ви з цим твердженням? Обґрунтуйте власну думку.

2. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

Родина з однією дитиною вирішила усиновити дитину з дитячого будинку. Взяли дівчинку одного віку з їхньою дочкою (7 років). Діти не знайшли спільної мови. Усі конфліктні ситуації закінчувалися сварками. Рідна дочка не хотіла «ділити» своїх батьків з прийомною дитиною. Батьки були змушені повернути дівчинку до дитячого будинку. Поведінка дитини змінилася. Вона стала грубою, замкнулася в собі, перестала довіряти дорослим.

Які наслідки можуть бути в особистісному розвитку дитини?

Як допомогти дитині вийти з цього стану?

Ситуація 2

До дитячого будинку привезли дівчинку, вік якої важко було визначити. Вона не говорила, не ходила, була виснажена, не мала уявлення

про елементарні правила гігієни. Батьки дитини, яких було позбавлено батьківських прав, закривали дитину в коморі.

*Якими мають бути дії соціального педагога на перших етапах?
Як здійснити процес успішної соціалізації дитини?*

Ситуація 3

Дівчинка 6 років виховувалася у заможній, благополучній родині. Батьки загинули в автокатастрофі, родичам дитина виявилася непотрібною. Її віддали до дитячого будинку. Уже 3-й день вона ні з ким не розмовляє, нічого не їсть, постійно плаче.

*Що Ви, як соціальний педагог, будете робити в цій ситуації?
Розробіть план дій процесу соціалізації дівчинки.*

Завдання для самостійної роботи

1. Керуючись наявними знаннями з вікової психології, практичними навичками взаємодії з дітьми-сиротами під час волонтерської діяльності, складіть порівняльну таблицю щодо основних відмінностей психологічно-го розвитку дітей-сиріт та дітей, які виховуються в сім'ї.

Віковий період	Характерні особливості	
	Діти, які виховуються у звичайних умовах	Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування

2. Визначте соціально-виховні проблеми вихованців освітнього закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. Запропонуйте і організуйте акції допомоги дітям-сиротам: «Друге життя книзи», «Подаруй іграшку дитині», «Усмішка дитини», інші акції милосердя. Для проведення акцій залучіть комерційні структури, громадські організації, загони волонтерів.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Підберіть або складіть на основі власних спостережень під час волонтерської практики соціально-педагогічне завдання відповідно до теми семінарського заняття та запропонуйте власний варіант його розв'язання.

2. Розробіть програму роботи соціального педагога, спрямованої на створення умов для розвитку особистості вихованців інтернатного закладу.

Література

1. Анисимова И.В. Особенности психического развития детей в интернатных учреждениях / И.В. Анисимова // Социальные проблемы сиротства. – М., 1992. – 98 с.

2. Астоянц М.С. Соціальна інклюзія дітей-сирот: стратегії і перспективи російської соціальної політики / М.С. Астоянц // *Известия Южного федерального университета. Педагогические науки.* – 2009. – № 11.

3. Галагузова В.В. Об особенностях психического развития воспитанников домов ребенка и детских домов / В.В. Галагузова, С.Ю. Мещерякова, Л.М. Царегородцева // *Семейный детский дом: проблемы, теория и практика.* – М. – 1992. – Вып. 2.

4. Егорова М.А. Особенности представлений воспитанников детского дома о социальных отношениях / М.А. Егорова // *Дефектология.* – 1997. – № 5.

5. Касицина Н.М. Педагогика піддержки / Н.М. Касицина, Н.Н. Михайлова и др. – СПб.: Агентство образовательного сотрудничества, 2005. – С. 82–119.

6. Лишенные родительского попечительства: хрестоматия / ред.-сост. В.С. Мухина. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.

7. Петрановская Л. К вам в класс пришел приемный ребенок. Книга для учителя / Л. Петрановская // *БО «Адреса милосердия», 2008.* – 167 с.

8. Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / І.В. Пеша. – К., 2000.

9. Прихожан А.М. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М.: Педагогика, 1990. – 158 с.

10. Прихожан А.М. Психология сиротства. – 3-е изд. / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – СПб.: Питер, 2007. – 416 с. (Одна из глав на выбор).

11. Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. – М.: Педагогика, 1990. – 264 с.

12. Смирнова Е.О. Осознание своего опыта детьми в семье и в детском доме / Е.О. Смирнова, А.Е. Лагутина // *Вопросы психологии.* – 1991. – № 6.

13. Шмидт В.Р. Социальная эксклюзия и инклюзия в образовании: учебно-метод. пособие / В.Р. Шмидт. – М., 2006. – С. 43.

14. Шохина Л.Н. Правовые основы государственной поддержки детей-сирот / Л.Н. Шохина // *Гражданин и право.* 2002. – № 1.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 9–10

Тема 2. ТЕОРІЯ ДЕПРИВАЦІЇ ТА ЇЇ ВИДИ.

ЗВОРОТНІСТЬ ПРОЦЕСУ ДЕПРИВАЦІЇ

План

1. Поняття депривації. Основні теорії.
2. Типи депривованої особистості (Й. Лангмейєр та З. Матейчек).
3. Специфіка «образу Я» у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

I. Понятійний диктант: депривація; види депривації; базова довіра до світу; розлад прихильностей; автори теорії депривації; госпіталізм; психологічне капсульвання.

II. Обговорення питань семінару

1. Розкрийте сутність феномену «депривація».
2. Назвіть основні типи депривованої особистості. Визначте, який внесок у дослідження цієї проблеми зробили Й. Лангмейєр та З. Матейчек.
3. Дайте характеристику материнської депривації.
4. Визначте причини, що призводять до сенсорної депривації.
5. Поясніть сутність соціальної депривації.
6. Проаналізуйте основні причини емоційної депривації.

III. Виконання творчих завдань

- 1) Поясніть введене Дж. Боулбі поняття «беземоційний характер». Як його основні особливості?
- 2) Поясніть твердження: «Дитина, яка зазнає менше образ, виросте людиною, яка більше усвідомлюватиме свою гідність» (М. Чернишевський). Як Ви розумієте цей вислів на прикладі дітей-сиріт?
- 3) Чи можливо, на Ваш погляд, зменшити негативні впливи психічної депривації на розвиток особистості, змінивши соціальні умови дітей-сиріт?

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

Дмитро вже звик до життя в дитячому будинку, провів тут кілька років. Його поведінка часто характеризувалася демонстративністю, до всіх оточуючих вихованець проявляв підвищений інтерес.

До якого типу депривованої особистості можна віднести цю дитину? Обґрунтуйте свою думку.

Ситуація 2

До дитячого будинку в один день потрапляє 2 дитини (хлопчик і дівчинка) одного віку – 5 років. Більше того, статусу сирітства вони набули за однакових умов: матерів позбавлено батьківських прав, батьки невідомі. Хлопчик постійно плаче, шукає матір, проявляє занепокоєння, гнів, негативні емоції, зі страхом ставиться до незнайомих йому людей. Поведінка дівчинки зовсім інша – вона увесь час мовчить, виконує всі прохання, довіряє дорослим.

Поясніть, у чому причина такої різної поведінки?

Прокоментуйте цю ситуацію, керуючись теорією формування прихильності, описаної в працях Дж. Боулбі.

До яких типів депривованої особистості можна віднести цих дітей?

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте доповідь «Причини появи депривації у дослідженнях В. Мухіної, І. Дубровіної, Д. Фельдштейна, І. Залісіної, А. Прихожан, С. Кригіної». (Один автор, на вибір студента).

2. Розгляньте питання «Особистість в умовах материнської депривації» за книгою А. Прихожан, М. Толстих «Психологія сирітства» (с. 16–42; 62–109; 245–250). Складіть тези виступу перед педагогами освітньої установи на тему «Чому ці діти такі?».

Завдання для індивідуальної роботи

1. Ознайомтеся з книгою Л. Ярроу «Материнська депривація», законспекуйте основні позиції автора.

Література

1. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчик. – Прага: Авиценум, 1984. – 335 с.

2. Минкова Э.А. Особенности личности ребёнка, воспитывающегося вне семьи / Э.А. Минкова // Очерки о развитии детей, оставшихся без родительского попечения. – М., 1995. – Вып. 4.

3. Прихожан А.М. Дети без семьи / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.

4. Семья Г.В. Основы социально-психологической защищённости детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / Г.В. Семья // Добро без границ: сб. – Сыктывкар, 2002.

5. Шахманова А.Ш. Воспитание детей-сирот дошкольного возраста: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А.Ш. Шахманова // под ред. С.А. Козловой. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 192 с.

6. Щелованов Н.М. Вопросы материнства и младенчества / Н.М. Щелованов. – М., 1938. – 164 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 11–12

Тема 3. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ І АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ. ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ЦИХ ПРОБЛЕМ У ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

План

1. Поняття про соціалізацію. Процес входження дітей-сиріт до системи соціальних відносин.

2. Проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Шляхи їх вирішення.

3. Соціальна адаптація дітей, виховання яких відбувається поза родиною. Механізм входження дітей сиріт у соціальне середовище.

I. Понятійний диктант: соціалізація; чинники, що ускладнюють соціалізацію дитини; соціальна адаптація; успішна соціалізація.

II. Обговорення питань семінару

1. Розкрийте сутність процесу соціалізації.

2. Визначте основні фактори, що ускладнюють процес соціалізації дітей-сиріт.

3. Проаналізуйте проблеми входження дитини-сироти у систему соціальних відносин.

4. Визначте роль соціального педагога у процесі соціалізації дітей-сиріт.

III. Виконання творчих завдань

1) Народна мудрість говорить: «Якщо даси людині рибу – у неї буде їжа на один день, а навчиш її ловити рибу – буде їжа на все життя».

На основі цієї приказки поясніть значення феномену «утриманство».

2) Спроектуйте програму взаємодії суб'єктів соціального виховання з дитиною-сиротою. Складіть рекомендації щодо надання допомоги дитині в її успішній самореалізації в процесі соціалізації.

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

Двійнята (хлопчик і дівчинка) потрапляють до дитячого будинку. До цього їх вихованням займалися батьки матері. Однак сталася трагедія – їхні близькі люди померли. У дитячому будинку дітям дуже важко звикнути до нового життя.

Як Ви вважаєте, якщо етап соціалізації двійнят не відбудеться, які наслідки можуть бути в особистісному розвитку?

Які методи та прийоми може використовувати соціальний педагог у цій ситуації?

Ситуація 2

Хлопчик з 3 років перебуває у дитячому будинку. Дитина спокійна, неproblemна, дисциплінована. Вихователі опікують його більше за інших дітей. Через кілька років у хлопчика починає формуватися стратегія «Я – сирота», він болісно реагує на будь-які зауваження, постійно плаче, замикається в собі.

Яким чином формується ця стратегія? Який негативний вплив вона має на подальший розвиток дитини та процес соціалізації?

У чому помилка вихователів у відношенні до цієї дитини?

Як повернути ситуацію у потрібне русло?

Завдання для самостійної роботи

1. Доберіть прислів'я та приказки, що стосуються процесу соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Зобразіть схему соціалізації дітей-сиріт у вигляді презентації.
3. Підберіть тренінги, ігрові ситуації, що сприятимуть успішній соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Створіть проект процесу успішної соціалізації вихованців дитячих будинків.
2. Визначте соціально-педагогічний вплив мікросередовища на розвиток особистості вихованця інтернатного закладу (сім'ї, навчально-виховного закладу, колективу вихованців, групи неформального спілкування дітей, педагогічних працівників та інших спеціалістів).

Література

1. Аксенова В.И. Социализация воспитанников детского дома: проблемы, поиски, решения / В.И. Аксенова, Н.П. Бушкова, Н.А. Палиева. Ставрополь, 2003. – 116 с.
2. Алексєєнко Т.Ф. Умови позитивної соціалізації дитини у сім'ї / Т.Ф. Алексєєнко // Діти – батьки – сім'я. – Вип. 3. – К., 2005.
3. Алексєєнко Т. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику / Т. Алексєєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2005. – № 1. – С. 56–60.
4. Артюшкіна Л.М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): монографія / Л.М. Артюшкіна, А.О. Поляничко. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2002. – 268 с.
5. Байбородова Л.В. Преодоление трудностей социализации детей-сирот / Л.В. Байбородова [и др.] – Ярославль, 1997. – 78 с.
6. Байтингер И.Е. Некоторые проблемы социализации воспитанников детских домов / И.Е. Байтингер. – Челябинск: ЧГПУ, 1997 – С. 103-104. – (Материалы Всероссийского общественного форума «Дети – молодежь – общество»).
7. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навч. посіб. / О.В. Безпальною – К., 2003. – 136 с.
8. Дети социального риска и их воспитание / под науч. ред. Л.М. Шипицыной. – СПб.: Речь, 2003. – 144 с.
9. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка: учеб. пособие / Н.Ф. Голованова. – СПб., 2004.

10. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / за заг. ред. Н.В. Гавриш. – Луганськ, 2006.

11. Харченко С.Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика / С.Я. Харченко. – Луганськ, 2006.

12. Штефан Л.А. «Соціалізація», «соціальне виховання» та «соціально-адаптація» – провідні поняття соціально-педагогічної науки / Л.А. Штефан // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: зб. наук. праць – Х.: УІПА, 2009. – № 24/25. – С. 478–482.

Модуль III. МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 13–14

Тема 1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

План

1. Поняття соціально-педагогічної технології. Специфіка технологій у соціально-педагогічній діяльності.

2. Класифікація соціально-педагогічних технологій.

3. Комплексна психолого-педагогічна діагностика. Основні методи та принципи соціально-педагогічної діагностики.

I. Понятійний диктант: соціально-педагогічна технологія; соціальна діагностика; соціальна адаптація; соціальна профілактика; соціальний контроль; соціальна опіка; соціальна реабілітація; соціальне забезпечення; соціальна терапія; соціальне консультування.

II. Обговорення питань семінару:

1. Поясніть, у чому полягає сутність поняття «соціально-педагогічна технологія».

2. Дайте характеристику основним соціально-педагогічним технологіям.

3. Визначте, у чому полягає комплексна психолого-педагогічна діагностика.

4. Розкрийте основні методи та принципи соціально-педагогічної діагностики.

III. Виконання творчих завдань

Проаналізуйте такі явища: *деадаптація; педагогічна занедбаність; важковиховуваність дітей-сиріт*. Визначте, які соціально-педагогічні технології необхідно застосувати для подолання зазначених відхилень.

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

У школі-інтернаті навчається дівчинка-сирота (вік 11 років). Успішність навчання – низька. Поведінка характеризується грубим поведінням з однолітками, негативним ставленням до навчання, асоціальними проявами, аморальними вчинками, конфліктними відносинами з учителями та однолітками, демонстративною поведінкою.

До якої групи можна віднести цю дитину:

– важкий підліток;

- педагогічно занедбана;
- підліток «групи ризику»?

Визначте, яку соціально-педагогічну технологію має застосувати соціальний педагог у цій ситуації.

Обґрунтуйте свій вибір. Побудуйте план взаємодії з цією дитиною.

Ситуація 2

14-річний Іван потрапляє до дитячого будинку. Хлопець увесь час мовчазний, зі зляканим поглядом. Як виявилось пізніше, дитина потерпала від сексуального насильства вітчима, з яким він залишився жити після смерті матері.

Визначте можливі дії соціального педагога у наведеній ситуації. Які соціально-педагогічні технології необхідно застосувати?

Розробіть механізм комплексної діагностики дитини.

Підготуйте варіант соціально-педагогічного та психологічного консиліуму в контексті цієї ситуації.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробіть проект соціальної профілактики прояву девіантної поведінки у дітей-сиріт.
2. Проаналізуйте програму «Комплексний супровід і корекція розвитку дітей-сиріт: соціально-емоційні проблеми» за працюю Л. Шипіциної та О. Казакової (див. літературу до семінарського заняття). Зробіть повідомлення у мікрогрупах про різні моделі системи супроводу дітей-сиріт.
3. Спираючись на досвід та спостереження під час волонтерської практики, розробіть механізм комплексної діагностики особистості дитини, яка була обрана об'єктом спостережень.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Складіть кросворд, ребуси або тестові завдання з теми семінарського заняття.
2. Доберіть або складіть соціально-педагогічний кейс відповідно до теми семінарського заняття.

Література

1. Басов Н.Ф. Социальный педагог: Введение в профессию: учеб. пособие / Н.Ф. Басов, В.М. Басова, А.Н. Кравченко. – М.: Аккадемия, 2006.
2. Бочарова В.Г. Социально-психологический диагностико-коррекционный инструментарий / В.Г. Бочарова. – М.: Консорциум «Социальное здоровье России», 1999.
3. Дети-сироты: консультирование и диагностика развития / под. ред. Е.А. Стребелевой. – М.: Полиграфсервис, 1998.

4. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков / В.П. Кащенко. – М., 1994.

5. Комплексный подход к применению педагогических технологий / под ред. Н.Н. Михайловой, О.А. Семеновой. – М., 2001. – 123 с.

6. Комплексное сопровождение и коррекция развития детей-сирот: Социально-эмоциональные проблемы / под науч. ред. Л.М. Щипициной и Е.И. Казаковой. – СПб., 2000. – С. 11–13; 42–47; 83–85.

7. Мардахаев Л.В. Основы социально-педагогической технологии: учеб. пособие / Л.В. Мардахаев. – Рязань: Изд-во «Ярмарка», 1999. – 92 с.

8. Методика и технологии работы социального педагога / под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. – М., 2002.

9. Методика и технология работы социального педагога / под ред. В.А. Слостенина. – М., 2001.

10. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов / А.В. Мудрик. – М., 1999.

11. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова. – М.: Сфера, 2002. – 480 с.

12. Никитина Л.Е. Технологии социально-педагогической работы: краткий анализ / Л.Е. Никитина // Воспитание школьников. – № 10. – 2000.

13. Никитина Н.И. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студентов пед. училищ и колледжей / Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова. – М., 2005.

14. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования / Р.В. Овчарова. – М., 2002.

15. Пинкус А. Практика социальной работы: пер. с англ. / А. Пинкус, Т. Минахан. – М., 1993.

16. Простак Г.Д. Коррекционно-реабилитационная работа с воспитанниками интернатного типа / Г.Д. Простак // Саціяльна-педагагічная работа. – 2001. – №1. – С. 99–112.

17. Сорочинська В.Є. Організація роботи соціального педагога: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / В.Є. Сорочинська. – К., 2005.

18. Социально-педагогические технологии семейного устройства и воспитания детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / под ред. Г.И. Климантовой. – М.: Изд-во РГСУ, 2008. – 192 с.

19. Технології соціально-педагогічної роботи: навч. посібн. / за заг. ред. А.Й. Капської. – К., 2000.– 245 с.

20. Харченко С.Я. Соціально-педагогічні технології: навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів / С.Я. Харченко, Н.П. Краснова, Л.П. Харченко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 552 с.

21. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М.В. Шакурова. – М.: Издат. центр «Академия», 2002. – 272 с.

22. Щуркова Н.Е. Новые технологии воспитательного процесса / Н.Е. Щуркова. – М., 1993.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 15–16

Тема 2. ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА У РОБОТІ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ

План

1. Професійно значущі особистісні якості соціального педагога. Емпатія, милосердя, толерантність.

2. Професійна деформація особистості соціального педагога при роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

3. Профілактика професійного «вигорання».

I. Понятійний диктант: емпатія; милосердя; толерантність; професійна деформація; професійне «вигорання».

II. Обговорення питань семінару

1. Наведіть якості соціального педагога, які необхідні в процесі взаємодії з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

2. Поясніть причини професійної деформації особистості соціального педагога, який працює з дітьми-сиротами.

3. Дайте пояснення феномену «професійне вигорання». Які профілактичні заходи існують для запобігання цьому явищу?

III. Виконання творчих завдань

Створення кодексу етики соціального педагога для роботи з дітьми-сиротами (поділ групи на 3 мікрогрупи).

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

Після закінчення університету Аліна влаштовується на посаду соціального педагога до школи-інтернату. Вже по завершенні першого робочого тижня до її кабінету вихователь приводить дівчинку 13 років і просить допомоги. Проблема полягала в тому, що дитина – сирота, вона не може знайти друзів серед однолітків: її не сприймають, постійно насміхаються. Дівчинка засмучена, замкнена. Аліна Миколаївна намагається вести розмову з нею, однак та не йде на контакт. Не знаходячи відповідних методів впливу, педагог говорить дівчині: «Ти сама у всьому винна! Спочатку розберися у собі і з'ясуй, чому з тобою ніхто не хоче товаришувати. Отже, ти робиш щось не так у відношенні до своїх однолітків». Зі сльозами на очах дитина вибігла із кабінету.

Прокоментуйте цю ситуацію.

Чи правильно соціальний педагог вчинила? Обґрунтуйте свою думку. Як би Ви вчинили на її місці?

Які якості особистості відсутні в соціального педагога?

Ситуація 2

Марія Іванівна вже кілька років працює в дитячому будинку соціальним педагогом. На диво всім завжди добра, чуйна, кожному проблему

сприймала як особисту трагедію, була надмірно чутливою, вразливою. Однак нещодавно колеги помітили, що вона стала дратівливою, неспокоїною, зникло бажання працювати, втома супроводжувала її протягом усього робочого дня.

Що сталося із соціальним педагогом? У чому причина такої різкої зміни особистості?

Як вийти з цього стану?

Завдання для самостійної роботи

1. Доберіть методики та діагностики для визначення індивідуальної соціальної ситуації розвитку дітей; спілкування дітей-сиріт з дорослими та однолітками; відхилень у соціальній поведінці.

2. Розробіть програму запобігання професійній деформації соціального педагога у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Складіть перелік професійних вимог до педагога дитячого будинку, його умінь. Доведіть актуальність названих вимог.

2. Доберіть психологічні тренінги, вправи на розвиток емпатії, милосердя, толерантності, емоційної стійкості педагога в умовах роботи з дітьми-сиротами.

Література

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; загальна редакція А.Й. Капської. – К., 2002. – 164 с.

2. Басов Н.Ф. Социальный педагог: Введение в профессию: учеб. пособие / Н.Ф. Басов, В.М. Басова, А.Н. Кравченко. – М.: Академия, 2006.

3. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Ю.В. Василькова. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – 160 с.

4. Диагностика профессиональных способностей, система профессионального отбора социальных педагогов и социальных работников: сб. науч. трудов / отв. ред. В.Н. Келасьев. – М., 1994. – 127 с.

5. Дипломированный социальный педагог: специфика профессиональной деятельности и система профессиональной подготовки / под ред. М.А. Галагузовой. – Екатеринбург, 1996. – 121 с.

6. Заверіко Н.В. Підготовка соціального педагога: зміст та головні напрями / Н.В. Заверіко // Соціалізація особистості; за ред. А.Й. Капської. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1999. – С. 11–17.

7. Загвязинский В.И. Основы социальной педагогики: учеб. пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / В.И. Загвязинский, М.П. Зайцев, Т.Н. Кудашов, О.А. Селиванова, Ю.П. Строков; под ред. П.И. Пидкасистого. – М., 2002.

8. Професія – соціальний педагог-психолог: методичні матеріали з соціальної педагогіки. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 43 с.

9. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: метод. посіб. для студентів пед. навч. закл. / Н.А. Сейко. – Житомир, 2002. – 256 с.

10. Шмелева Н.Б. Профессиональное развитие личности социального работника в системе подготовки и переподготовки кадров: метод. пособие / Н.Б. Шмелева. – Ульяновск: ФМГУ, 1994. – 91 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 17–18

Тема 3. МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ, ВИХОВАННЯ ЯКИХ ВІДБУВАЄТЬСЯ ПОЗА РОДИНОЮ

План

1. Основні функції діяльності соціального педагога з дітьми-сиротами.
2. Соціально-педагогічні методи роботи з дітьми-сиротами.
3. Основні форми корекційної роботи.

I. Понятійний диктант: функції соціального педагога; методи взаємодії з дітьми-сиротами; соціально-педагогічна корекція; форми корекційної роботи.

II. Обговорення питань семінару

1. Дайте характеристику основним функціям соціального педагога при роботі з дітьми-сиротами.
2. Назвіть та прокоментуйте основні соціально-педагогічні методи роботи соціального педагога у процесі взаємодії з дітьми-сиротами.
3. Проаналізуйте комунікативні прийоми та методи у процесі взаємодії з дітьми, виховання яких відбувається поза родиною.

III. Виконання творчих завдань

1. Сформулюйте основні вимоги до особистості соціального педагога, основні завдання та функції соціального педагога у взаємодії з дітьми-сиротами.
2. Визначте місце діагностичної та прогностичної функцій в системі роботи соціального педагога при взаємодії з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, дотримуючись такої логіки: вивчати, щоб знати → знати, щоб розуміти → розуміти, щоб допомогти.

IV. Розв'язання педагогічних ситуацій

Ситуація 1

У дитячому будинку є діти, які у своїй лексиці використовують нецензурні слова. Вихователь звернулася за допомогою до соціального

педагога. Разом вони приймають рішення: за кожне лайливе слово дитина має заплатити 50 коп. Інші вихователі були приголомшені такими методами впливу.

Дайте оцінку цьому прийому.

Чи може він виправити ситуацію?

Запропонуйте свої методи та прийоми вирішення цієї проблеми.

Ситуація 2

У школі-інтернаті на перерві соціальний педагог неодноразово робила зауваження двом хлопчикам. Коли пролунав дзвоник на урок, вона зайшла до класу разом з учителем і вимагала у хлопчиків щоденники. Вони відмовилися виконати прохання соціального педагога.

Як Ви оцінюєте дії соціального педагога?

Як має чинити соціальний педагог у цій ситуації?

Ситуація 3

У звичайній школі разом з іншими дітьми навчається хлопчик, позбавлений батьківського піклування. Успішність задовільна, на уроках поводить себе спокійно, проте завжди виступає ініціатором порушення дисципліни на уроках біології. Головна мета незадовільної поведінки – привернути до себе увагу. Соціальний педагог запрошує учня до свого кабінету.

Як побудувати діалог з цим учнем?

Від чого, на вашу думку, залежатиме успіх бесіди?

Запропонуйте власну модель взаємодії соціального педагога та дитини в цій ситуації.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте перелік професійних вимог до педагога дитячого будинку, його умінь. Доведіть актуальність названих вимог.

2. Складіть «дерево цілей», виконавчу та управлінську програми діяльності соціального педагога (дод. Б).

Завдання для індивідуальної роботи

Ознайомтеся зі змістом діяльності соціального педагога у соціально-педагогічних закладах. Проаналізуйте, як відбувається особистісно орієнтована, соціально орієнтована та морально орієнтована взаємодія соціального педагога з вихованцями.

Література

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи / А.Й. Кажока, О.І. Безпалько, Р.Х. Вайнола. – К.: ІЗМН, 2002. – 104 с.

2. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: монографія / О.В. Безпалько. – К., 2006.

3. Вайнола Р.Х. Технології соціально-педагогічної роботи: курс лекцій / Р.Х. Вайнола. – К., 2008.

4. Куторжевська Л.І. Майстерність педагогів – на вищий рівень / Л.І. Куторжевська // Імідж сучасного педагога. – 1999. – №3. – С. 11–16.

5. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко [та ін.]; заг. ред. І.Д. Зверева, Г.М. Лактіонова. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.

6. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М.В. Шакурова. – М.: Издат. центр «Академия», 2002. – 272 с.

Тема 4. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Завдання для самостійної роботи

1. Використовуючи діагностичні матеріали, наведені в праці А.М. Прихожан, М.М. Толстих «Психологія сирітства» (СПб.: Питер. – 2007. – С. 352–386), проведіть дослідження опікуваних дітей, які навчаються в загальноосвітній школі, та дітей з дитячого будинку. Візьміть 1–2 методики на вибір.

2. Складіть зразок анкети на дитину, яка залишилася без піклування батьків.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Діагностика особистісних особливостей дітей-сиріт.

Соціометрія, питальник ЦОЕ, карта спостережень Д. Скотта, малюночні тести, корекційні методики В. Мухіної, У. Фориндер та Л. Полфелдт, Дж. Алана, В. Оклендер, тренінг модифікації поведінки І. Фурманова.

Мета: сформувати в студентів навички розробки програм коригувальної роботи з батьками на прикладі методики корекції батьківських ставлень – когнітивно-поведінковий тренінг; техніки сімейної системної психотерапії, за Е.Г. Ейдемільером.

2. Соціально-педагогічні технології роботи з дітьми-сиротами.

Складіть пам'ятку прийомним батькам і змоделюйте хід бесіди соціального педагога:

а) із сім'єю потенційних усиновителів, які поки вагаються прийняти остаточне рішення щодо усиновлення дитини;

- б) із сімейною парою, яка бажає створити прийомну сім'ю, вже має кровних дітей: сина 8 років і дочку 12 років;
- в) з жінкою, яка планує стати патронатним вихователем.

Література

1. Немов Р.С. Психология: Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика / Р.С. Немов. – М.: Владос, 1995. – 368 с.
2. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова. – М., 2001.
3. Прихожан А.М. Работа психолога в учреждениях интернатного типа для детей, оставшихся без попечения родителей: рабочая книга школьного психолога / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М.; Просвещение, 1991. – 374 с.
4. Професія соціальний педагог / упоряд.: С. Максименко, О. Главник // за заг. ред. К. Шендеровського, І. Ткач. – К., 2005.
5. Шебанова В.І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів в ситуаціях фрустрації / В.І. Шебанова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 3. – С. 4–7.
6. Шульга Т.И. Медодика работы с детьми «группы риска» / Т.И. Шульга, В. Слот, Х. Спаньярд. – М.: 2001. – 128 с.

Тема 5. СТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЕКТУ

Завдання для самостійної роботи

1. Створіть соціально-педагогічний проект за однією з тем

1. Соціальна адаптація випускників інтернатних закладів.
2. Роль та місце соціального педагога у процесі супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
3. Дитячі притулки і сирітські будинки як організаційні форми забезпечення соціальної адаптації знедолених дітей.
4. Особливості особистісного розвитку та соціалізація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
5. Альтернативні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
6. Особливості становлення «Я-концепції» дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах дитячого будинку.
7. Проблеми гендерної ідентичності у вихованні дітей-сиріт.
8. Подолання проблеми у спілкуванні з дорослими як провідного фактору дезаптації дітей, виховання яких відбувається поза родину.

9. Формування соціальної компетенції дітей-сиріт в умовах дитячого будинку.

10. Материнська депривація в історико-культурному аспекті.

11. Урахування психологічних особливостей дітей, позбавлених батьківського піклування в діяльності соціального педагога.

12. Система соціально-педагогічного супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

13. Історія подолання явища сирітства в Україні.

14. Профілактична діяльність соціального педагога з попередження соціального сирітства.

15. Соціально-педагогічна компетентність соціального педагога у процесі взаємодії з дітьми-сиротами: умови формування та розвитку.

16. Професійна деформація особистості соціального педагога, який працює з дітьми-сиротами.

17. Корекція негативного психологічного напруження дітей в умовах дитячого будинку.

18. Технологія створення індивідуальної програми вихованця дитячого будинку.

19. Шляхи розвитку комунікативних якостей у дітей-сиріт.

20. Особистісні якості соціального педагога, необхідні для роботи з дітьми-сиротами.

21. Педагогічна етика соціального педагога як необхідна якість у роботі з дітьми-сиротами.

2. Запропонуйте власний проект «Соціального готелю», «Корекційного дитячого будинку», «Дитячого будинку», «Соціального притулку».

Література

1. Бочарова В.Г. Социально-педагогическая деятельность как научная категория: научный доклад / В.Г. Бочарова. – М., 2002.

2. Липский И.А. Социальная педагогика. Методологический анализ: учеб. пособие / И.А. Липский. – М., 2004.

3. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: учебник / Л.В. Мардахаев. – М., 2003. – 269 с.

4. Масленникова В.Ш. Педагог и культура: пособие в помощь учителям школ, соц. педагогам, соц. работникам и студентам / В.Ш. Масленникова, В.П. Юдин. – Казань, 1994.

5. Робота з дитиною у прийомній сім'ї: методичний посібник – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.

6. Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки / за заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко. – К., 2007.

7. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект: монография / М.В. Ромм. – Новосибирск, 2002.

8. Склярова Т.В. Современные аспекты социально-педагогической деятельности / Т.В. Склярова // Образование. – 2004. – № 11.

9. Словарь по социальной педагогике: учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений / авт.-сост. Л.В. Мардахаев. – М., 2002.

10. Слепкова Е.В. Развитие эмоциональной компетентности средствами психологического тренинга / Е.В. Слепкова // Актуальные проблемы кризисной психологии: сборник научных трудов. – Минск, 1999.

11. Слот В.І. Методика роботи з дітьми групи ризику / В.І. Слот, Х. Спаньярд, Т. Шульга. – М.: УРАО, 1999. – 84с.

12. Сорочинська В.Є. Організація роботи соціального педагога: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / В.Є. Сорочинська. – К., 2005.

13. Социальная педагогика: курс лекций / под общей ред. М.А. Галагузовой. – М., 2000.

14. Социальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В.А. Никитина. – М., 2000.

15. Социальная работа: Введение в профессиональную деятельность: учеб. пособие / отв. ред. проф. А.А. Козлов. – М., 2005.

16. Социальная работа: теория и организация: учеб. пособие / П.П. Украинец, С.В. Лапина, С.Н. Бузова и др. – Минск, 2005.

17. Соціальна педагогіка. Мала енциклопедія / за ред. І.Д. Звереві. – К., 2008.

18. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. проф. А.Й. Капської. – К., 2005.

19. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І.Д. Звереві. – К., 2006.

20. Соціальна педагогіка: підручник / за ред А.Й. Капської. – К., 2006.

21. Соціальна підтримка дітей з обмеженими функціональними можливостями: методичні рекомендації / авт.-упоряд. О.В. Безпалько, Т.Г. Губарева. – К., 2002.

22. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М.В. Шакурова. – М., 2002.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Варіант 1

1. Дайте коротку характеристику стану проблеми сирітства в Україні.
2. Визначте основні проблеми входження дитини-сироти у систему соціальних відносин.

3. Обґрунтуйте основні соціально-педагогічні технології.

4. Оберіть правильну відповідь.

1) *Форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у родину при повному їх державному забезпеченні – це:*

- а) усиновлення;
- б) дитячий будинок сімейного типу;
- в) прийомна сім'я.

2) *Соціальний стан дітей, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих у сім'ї, та дітей, яких вигнали з дому батьки:*

- а) безпритульні діти;
- б) бездоглядні діти;
- в) сироти.

3) *Комплекс заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію соціальних зв'язків дітей, пошук найціннішого для дитини – сім'ї, – це:*

- а) соціальна реабілітація;
- б) психологічна реабілітація;
- в) соціальна депривація.

4) *Процес становлення особистості, при якому відбувається засвоєння індивідом мови, соціальних цінностей та досвіду (норм, установок, взірців поведінки), культури, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі, і відтворення ним соціальних зв'язків і соціального досвіду – це процес:*

- а) адаптації;
- б) дезаптації;
- в) соціалізації.

5) *Погіршення стану здоров'я дитини як наслідок тривалого перебування в лікувальних установах, що виникає, коли дитина ще немовлям втрачає вже налагоджені близькі зв'язки з матір'ю або особою, яка її змінює – це:*

- а) психологічне капсулювання;

- б) госпіталізм;
- в) материнська депривація.

5. Співвіднесіть поняття та визначення.

- 1) відсутність зв'язку дитини з біологічною матір'ю;
- 2) форма правового захисту особистих та майнових прав та інтересів недієздатних громадян віком до 18 років;
- 3) особи віком до 18 років, які залишилися без піклування одного або обох батьків у зв'язку з відсутністю батьків або позбавленням їх батьківських прав;
- 4) соціальний заклад, в якому дитина (підліток) може знаходитися цілодобово, де вона забезпечується харчуванням та необхідною допомогою;
- 5) вид освітнього закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, раннього (з 1,5 до 3 років), дошкільного та шкільного віку;
  - а) притулок;
  - б) дитячий будинок;
  - в) опіка, піклування;
  - г) материнська депривація;
  - д) діти, які залишилися без піклування батьків.

6. Дайте визначення термінам.

Діти, які залишилися без піклування батьків –

Дитячий будинок сімейного типу –

Опіка –

7. Поясніть вислів.

«Піклування про душу дитини».

Чи може соціальний педагог здійснити цей складний процес? За яких умов?

8. Соціально-педагогічне завдання

Мати-одначка соромилася свого сина, який народився з фізичним дефектом (одна нога коротша за іншу). Спочатку за дитиною доглядала бабуся. Після її смерті, коли хлопчикові виповнилося 5 років, матері довелося забрати дитину. Проте її «любові» надовго не вистачило. Вона сердилася на дитину, докоряла за фізичну ваду, ображала. Жінці трапилася нагода виїхати за кордон. Зрештою вона відмовилася від сина і віддала до дитячого будинку. Дитина страждає, кличе бабусю, увесь час плаче, дивлячись у вікно.

Якими мають бути дії соціального педагога в цій ситуації?

Запропонуйте план дій щодо виведення дитини з цього стану.

Варіант 2

- 1. Розкрийте сутність основних причин виникнення явища сирітства.**
- 2. Проаналізуйте основні психологічні проблеми дітей-сиріт.**

3. Обґрунтуйте основні функції соціального педагога у процесі роботи з дітьми-сиротами.

4. Оберіть правильну відповідь.

1) *Стан дитини, що тимчасово або постійно перебуває поза сімейним оточенням унаслідок втрати батьків, а також дитини, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту і допомоги з боку держави:*

- а) сирота;
- б) бездоглядна дитина;
- в) безпритульна дитина.

2) *Дитячий будинок, розрахований на 20–30 дітей – це:*

- а) малокомплектний дитячий будинок;
- б) школа-інтернат;
- в) патронат.

3) *Прийомна сім'я, до якої дитина влаштовується негайно за наявності надзвичайних обставин, небезпеки для її життя і здоров'я, насильства в сім'ї, тощо – це сім'я:*

- а) тимчасового влаштування;
- б) тривалого влаштування;
- в) перехідного поселення;
- г) невідкладного влаштування.

4) *Внутрішня позиція, що полягає у відчуженому ставленні до себе, до інших, до предметного світу, до почуттів і яка закріплюється за рахунок постійного формування нових ілюзій, що виникають при зіткненні дитини з проблемами реального життя – це:*

- а) госпіталізм;
- б) соціальна депривація;
- в) психологічне капсулювання.

5) *Робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронату соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціально-го статусу – це:*

- а) корекція;
- б) соціальний супровід;
- в) соціалізація;
- г) адаптація.

5. Співвіднесіть поняття та визначення.

1) *соціальна установа, в якій дитина (підліток) може перебувати цілодобово, де вона забезпечується харчуванням і необхідною допомогою;*

2) діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до прийомної сім'ї;

3) центральний орган виконавчої влади, який координує питання соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні;

4) дитячий заклад для утримання та виховання дітей віком від 1 місяця до 3 років, від яких відмовилися батьки в пологовому будинку чи покинули їх напризволяще;

5) важливий міжнародний нормативно-правовий документ про права дитини;

а) Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини;

б) будинок дитини;

в) притулок;

г) Конвенція ООН;

д) прийомні діти.

6. Дайте визначення термінам.

Соціальні сироти –

Піклування –

Сенсорна депривація –

7. Поясніть вислів.

«Наші діти – це наша старість, правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми, перед країною» (А.С. Макаренко).

Чи згодні Ви з цим твердженням? Обґрунтуйте свою думку.

8. Соціально-педагогічне завдання

Соціальний педагог працює в дитячому будинку 5 років. Вона намагається приділяти достатньо уваги всім дітлахам, ставиться до всіх однаково. Проте одна дівчинка (9 років) прив'язалася до неї, кожного дня чекає на неї, виглядаючи з вікна, шукає способи зустрітися з педагогом. Решті-решт, дівчинка просить її удочерити.

Як має реагувати соціальний педагог у цій ситуації?

Якими мають бути його дії щодо подальшого спілкування з дитиною? Як слід чинити, щоб не завдати шкоди дівчинці, щоб не спровокувати виникнення психологічної травми?

Варіант 3

1. Проаналізуйте сучасну систему опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Розкрийте сутність поняття «депривація». Дайте характеристику основним її видам.

3. Дайте характеристику основним методам роботи соціального педагога з дітьми-сиротами.

4. Оберіть правильну відповідь.

1) Явище, обумовлене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків стосовно неповнолітніх дітей, – це:

- а) десоціалізація;
- б) соціальне сирітство;
- в) деінтеграція;
- г) соціальна адаптація.

2) Форма виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, вдома у патронатного вихователя – це:

- а) патронат;
- б) усиновлення;
- в) школа-інтернат;
- г) немає правильної відповіді.

3) Особлива група дітей, батьки яких внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин не виконують батьківських функцій, – це:

- а) біологічні сироти;
- б) соціальні сироти;
- в) безпритульні;
- г) «діти вулиці».

4) Дитячий заклад для утримання та виховання дітей віком від 1 місяця до 3 років, від яких відмовилися батьки в пологовому будинку чи покинули їх напризволяще:

- а) будинок дитини;
- б) дитячий будинок;
- в) школа-інтернат для дітей-сиріт;
- г) садочок-інтернат для дітей-сиріт.

5) Позбавлення чи обмеження життєвих потреб – це:

- а) девіація;
- б) соціалізація;
- в) депривація;
- г) адаптація.

5. Співвіднесіть поняття та визначення.

1) основний документ нормативно-правового регулювання діяльності органів опіки та піклування в Україні;

2) механізм, за допомогою якого реалізується сукупність процесів соціально-економічного, адміністративно-правового і організаційно-виховного характеру в соціальній системі;

3) діяльність соціального суб'єкта з виправлення тих особливостей психологічного, педагогічного, соціального плану, які не відповідають прийнятним у суспільстві моделям і стандартам;

4) огляд стану соціального об'єкта в момент дослідження;

5) для дитини з такою поведінкою характерним є легкий вступ у контакт, різко виражені тенденції демонстративної поведінки з яскравою зацікавленістю всіма оточуючими, що сприймається нею як гра, забава.

а) «гіперактивний тип»;

б) Конституція України;

в) діагностика;

г) соціальна корекція;

д) соціальний контроль.

6. Дайте визначення термінам.

Емоційна депривація –

Соціальна діагностика –

Корекційна функція –

7. Визначте місце діагностичної та прогностичної функцій в системі роботи соціального педагога при взаємодії з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, дотримуючись такої логіки: вивчати, щоб знати → знати, щоб розуміти → розуміти, щоб допомогти.

8. Соціально-педагогічне завдання

Дівчинка у 7 років, згвалтована батьком, потрапляє до дитячого будинку, добре пристосовується у колективі, розумна, кмітлива, має високі показники у навчанні. Їй пророкують щасливе майбутнє. Після випуску з дитячого будинку через кілька років дівчина починає вести розпутьний спосіб життя.

Прокоментуйте цю ситуацію. Чому дитина обрала такий шлях?

Чи згодні Ви, що дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, необхідно допомагати формувати позитивний образ їхнього майбутнього?

У чому, на Вашу думку, було упущення соціального педагога?

Варіант 4

1. Проаналізуйте основні документи, що утворюють нормативно-правову базу із соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування.

2. Дайте психолого-педагогічну характеристику дітей, виховання яких відбувається поза родиною.

3. Обґрунтуйте значення професійно-особистісної компетентності соціального педагога у роботі з дітьми-сиротами.

4. Оберіть правильну відповідь.

1) Порядок передачі дітей на виховання та спільне проживання в прийомній сім'ї / ДБСТ регламентується:

а) Положенням про прийомну сім'ю (постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565) та Положенням про дитячий будинок сімейного типу (постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564);

б) Законом України «Про охорону дитинства» (№ 2402-III від 26 квітня 2001 р.) та Положенням про прийомну сім'ю (постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565);

в) Положенням про прийомну сім'ю (постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565);

г) Положенням про дитячий будинок сімейного типу (постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564).

2) Форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у родину при повному їх державному забезпеченні – це:

а) усиновлення;

б) дитячий будинок сімейного типу;

в) прийомна сім'я.

3) Дитячий будинок, розрахований на 20–30 дітей –це:

а) малокомплектний дитячий будинок;

б) школа-інтернат;

в) патронат.

4) Форма сімейного виховання дітей, що потребують захисту держави, де вихователі та прийомні батьки не є біологічними батьками дитини, – це:

а) сім'я заміщення;

б) корекційна школа-інтернат;

в) санаторний дитячий будинок;

5) Комплекс заходів, спрямований на відновлення чи компенсацію соціальних зв'язків дітей, пошук найціннішого для дитини – сім'ї, – це:

а) соціальна реабілітація;

б) психологічна реабілітація;

в) соціальна депривація.

б) Окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, і бере на виховання та спільне про-

живання не менше 5 дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, – це:

- а) прийомна сім'я;
- б) фостерна сім'я;
- в) дитячий будинок сімейного типу;
- г) сім'я усиновителів.

5. Співвіднесіть поняття та визначення.

- 1) відсутність зв'язку дитини з біологічною матір'ю;
- 2) форма правового захисту особистих і майнових прав та інтересів недієздатних громадян віком до 18 років;
- 3) особи віком до 18 років, які залишилися без піклування одного або обох батьків у зв'язку з відсутністю батьків або позбавленням їх батьківських прав;
- 4) соціальний заклад, в якому дитина (підліток) може перебувати цілодобово, де вона забезпечується харчуванням та необхідною допомогою;
- 5) вид освітнього закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, раннього (з 1,5 до 3 років), дошкільного та шкільного віку.
  - а) притулок;
  - б) дитячий будинок;
  - в) опіка, піклування
  - г) материнська деривація;
  - д) діти, які залишилися без піклування батьків.

6. Дайте визначення термінам.

Школа-інтернат для дітей-сиріт –
Соціальна терапія –
Прогностична функція –

7. Поясніть вислів.

«Дитина, яка зазнає менше образ, виросте людиною, яка більше усвідомлює свою гідність» (М.Г. Чернишевський).

8. Соціально-педагогічне завдання

На одній із зустрічей з дітьми-сиротами соціальний педагог помічає у 10-річного Степана карикатуру зі своїм зображенням.

Якою має бути реакція соціального педагога в цьому випадку?
Які методи виховання слід застосувати у цій ситуації?

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

1. Студент, який правильно відповів на всі вісім питань і правильно розв'язав проблемну ситуацію, отримує оцінку «відмінно».
2. Студент, який правильно відповів на шість–сім питань і відносно правильно розв'язав проблемну ситуацію, отримує оцінку «добре».
3. Студент, який правильно відповів на п'ять питань і частково розв'язав проблемну ситуацію, отримує оцінку «задовільно».
4. Студент, який правильно відповів менше ніж на п'ять питань і не розв'язав проблемну ситуацію, отримує оцінку «незадовільно».
5. Загальний рівень підготовленості опитуваних вважається достатнім у тому випадку, якщо середній бал отриманих оцінок дорівнює або перевищує 3,5.
6. Загальний рівень підготовленості вважається в основному достатнім, якщо середній бал отриманих оцінок більше 2,5.
7. Загальний рівень підготовленості опитуваних вважається недостатнім у тому випадку, якщо середній бал отриманих оцінок – 2,5 і нижче.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. *Поняття «сирітство». Основні причини наявності у суспільстві дітей-сиріт.*

2. *Сутність феномена «психічна депривація».*

3. *Основні теорії депривації.*

4. *Система опіки дітей-сиріт в Україні.*

5. *Особливість роботи соціального педагога з дітьми-сиротами.*

6. *Основні шляхи реабілітації дітей, позбавлених батьківського піклування.*

7. *Новітні форми інституціонального піклування про дітей-сиріт.*

8. *Деінституціоналізація в соціально-педагогічному процесі.*

9. *Нормативно-правова база діяльності соціального педагога з дітьми, виховання яких відбувається поза родиною.*

10. *Переваги сімейних форм піклування про дітей.*

11. *Соціально-педагогічний патронат прийомних сімей, його форми.*

12. *Соціально-психологічні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.*

13. *Проблема соціалізації дітей-сиріт.*

14. *Специфіка діяльності соціального педагога з дітьми-сиротами.*

15. *Соціально-педагогічна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.*

16. *Поняття «діагностика» у соціально-педагогічному процесі.*

Основні методи діагностики.

17. *Міжнародна правова база соціального захисту дітей-сиріт.*

18. *Державна нормативно-правова база охорони та захисту прав дітей-сиріт.*

19. *Сучасні уявлення про педагогічну реабілітацію та реабілітаційну педагогіку.*

20. *Соціальні інститути по роботі з дітьми-сиротами.*

21. *Зміст, форми і методи взаємодії соціального педагога із соціальними інститутами.*

22. *Соціально-педагогічна етика. Кодекс етики соціального педагога.*

23. *Загальна характеристика соціально-педагогічних технологій у процесі взаємодії з дітьми-сиротами.*

24. *Нормативно-правові основи діяльності соціального педагога з дітьми-сиротами.*

25. *Вихідні положення Конвенції про права дитини.*

26. *Дитина-сирота: траєкторія розвитку. Психологія сирітства.*

27. *Нормативно-правове регулювання соціального обслуговування дітей, що опинилися у скрутному становищі.*

28. Система та діяльність закладів соціального обслуговування та влаштування дітей-сиріт.

29. Організація профілактичної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

30. Розвиток сімейних форм влаштування дітей-сиріт.

31. Опіка (піклування) як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

32. Усиновлення як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

33. Прийомна сім'я як форма сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

34. Дитячий будинок сімейного типу та сімейна виховна група як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

ГЛОСАРІЙ

Батьки-вихователі – подружжя або окрема особа, яка не перебуває в шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання не менш як п'ять дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування, та яким, за рішенням органів опіки та піклування, надано статус батьків-вихователів.

Безпритульні діти – діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання.

Будинок нічного перебування – заклад соціального захисту для ночівлі (розміщення на ніч) бездомних громадян, прийом до якого не потребує попереднього медичного обстеження.

Випускники закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – особи, які перебували на повному державному забезпеченні у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, і закінчили своє перебування у зазначеному закладі у зв'язку із закінченням навчання.

Встановлення опіки та піклування – влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів.

«Госпіталізм» – погіршення стану здоров'я дитини як наслідок тривалого перебування в лікувальних установах, що виникає, коли дитина ще немовлям втрачає вже налагоджені близькі зв'язки з матір'ю або особою, яка її замінює.

Дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки;

Діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Дезадаптація (від фр. des – префікс, що означає знищення, усунення будь-чого, adaptation – пристосування) – невідповідність соціопсихологічного та психофізичного статусу можливостей людини вимогам ситуації життєдіяльності, що, у свою чергу, не дозволяє їй адаптуватися в умовах середовища її існування.

Деліквентна поведінка – один з видів поведінки, яка відхиляється від норми. Деліквентна поведінка, на відміну від девіантної, характеризується асоціальними вчинками дітей, які повторюються і утворюють певний стійкий стереотип дій, що порушують правові норми, але за які не притягують до кримінальної відповідальності через їх обмежену суспільну небезпеку або малий вік дитини, який не дозволяє притягти до кримінальної відповідальності. Виділяються такі типи деліквентної поведінки: агресивно-насильна поведінка (образа, побої, садистські дії, підпали); корислива поведінка (малі крадіжки, вимагання, викрадення автотранспорту); розповсюдження та продаж наркотиків.

Державне утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – повне забезпечення відповідно до державних соціальних стандартів матеріальними та грошовими ресурсами дитини для задоволення її життєво необхідних потреб та створення умов для нормальної життєдіяльності.

Державні соціальні стандарти для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами мінімальні норми і нормативи забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, та осіб з їх числа.

Депривація – (від лат. – позбавлення) незадоволення потреб людини, яке відбувається в результаті відокремлення людини від необхідних джерел їх задоволення; стан, що виник у результаті певних життєвих ситуацій, в яких суб'єкт позбавлений можливості задовольнити свої людські психічні потреби достатньою мірою протягом досить довгого часу; стан, пов'язаний з біологічно повноцінним, але психологічно недостатнім середовищем.

Види депривації: материнська депривація – відсутність зв'язку дитини з біологічною матір'ю; сенсорна депривація – різке зниження у дитини яскравості сприйняття і різноманітності вражень; соціальна депривація – скорочення спілкування дитини з іншими людьми; емоційна депривація – слабка вираженість емоційності у спілкуванні з навколишнім світом, мляве реагування на оточення.

Дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, раннього (з 1,5 до 3 років), дошкільного, шкільного віку, змішаний.

Дитячий будинок сімейного типу – форма влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, на виховання в сім'ю при повному їх державному забезпеченні. Умови перебування дітей у цих будинках і відносини між дітьми та вихователями максимально наближені до сімейних. Це дозволяє зберігати і підтримувати в дітей емоційні відносини і зв'язки, що існують між членами звичайної сім'ї, сприяє процесу природного і благодячого індивідуально-особистісного спілкування між дітьми і дорослими.

Дитячий будинок-школа, школа-інтернат – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, старше 3–4 років. Будинок дитини – заклад для виховання і надання допомоги дітям до трірічного віку, що залишилися без піклування батьків, дітям одиноким матерів, а також дітям з дефектами фізичного або психічного розвитку.

Заклади для бездомних громадян і безпритульних дітей – соціальні заклади, діяльність яких спрямована на допомогу бездомним громадянам та безпритульним дітям, їх підтримку та реінтеграцію.

Заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, – освітні установи, в яких містяться (навчаються і/або виховуються) діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків; установи соціального обслуговування населення (дитячі будинки-інтернати для дітей-інвалідів з розумовою відсталістю та фізичними вадами, соціально-реабілітаційні центри допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків, соціальні притулки); установи системи охорони здоров'я (будинки дитини) та інші установи, створювані в установленому законом порядку.

Сім'я заміщення – будь-яка форма життєустрою або форма сімейного виховання (реабілітації) дітей, що потребують захисту держави, де вихователі та прийомні батьки не є біологічними батьками дитини (сім'я усиновителів, прийомна, патронатна, опікунська сім'я, сімейно-виховна група, сімейний дитячий будинок та ін.)

Кіндердорф села (дитячі села SOS) – селища, села з малокомплексних дитячих будинків, де в одному будинку проживають і виховуються постійно виховательською-«мамою» 6–7 дітей-сиріт різного віку і статі.

Корекція (від лат. correctio – виправлення) – виправлення недоліків.

Місце проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – місцезнаходження закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, жила приміщення дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї, опікунів або піклувальників, житло, в якому дитина проживає, інше житло.

Місце походження дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, – місце проживання або перебування її біологічних батьків на момент їх смерті або виникнення обставин, що призвели до позбавлення дитини батьківського піклування. У разі, якщо батьки та місце їх постійного проживання невідомі, місцем проживання дитини визначається місце, де дитину знайшли, або місце розташування медичного закладу, де дитину залишили.

Малокомплектний дитячий будинок – дитячий будинок, розрахований на 20–30 дітей.

Медична реабілітація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, – це комплекс лікувальних заходів, здійснюваних з метою усунення та попередження функціональних розладів, захворювань і їх наслідків.

Опіка та піклування – форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, на правах виховуваних.

Особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – особи віком від 18 до 23 років, в яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування.

Органи опіки і піклування – це органи місцевого самоврядування, на які покладено обов'язки із захисту прав та інтересів дітей, які залишилися без батьківського піклування. Основні функції цих органів – виявлення дітей, які залишилися без батьківського піклування; облік таких дітей; вибір форми їх влаштування; здійснення подальшого контролю за умовами їх утримання, виховання та освіти.

Патронат – форма виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, вдома у патронатного вихователя.

Передача до дитячого будинку сімейного типу – прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менш як 5 дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати 10 осіб.

Передача до прийомної сім'ї – добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває в шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та для спільного проживання.

Повне державне забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, – надання дітям за час перебування у відповідній державній чи муніципальній установі, в сім'ї опікуна, піклувальника, прийомних батьків безкоштовного харчування, безкоштовного комплексу одягу та взуття, безкоштовного гуртожитку і безкоштовного медичного обслуговування або відшкодування їх повної вартості; навчання в закладах середньої та вищої професійної освіти з числа дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у віці до 18 років і старше, але не більше ніж до 23 років, мають право на повне державне забезпечення і додаткові соціальні гарантії до закінчення професійного навчання в очних освітніх установах.

Прийомна сім'я – форма влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, на підставі договору між органами опіки та піклування і прийомними батьками (подружжям або окремими громадянами, які хочуть взяти дітей на виховання в сім'ю) про передавання дитини (дітей) на виховання в сім'ю.

Прийомні діти – діти, які залишилися без батьківського піклування (у разі смерті батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби і т. д.) і прийняті в новий сімейний колектив чи які виховуються за участю нового члена сім'ї – вітчима (мачухи), а також інших осіб, які замінюють батьків, в умовах відносин усиновлення, опіки (піклування).

Притулок – соціальна установа, в якій дитина (підліток) може перебувати цілодобово, де вона забезпечується харчуванням і необхідною допомогою.

Психологічна реабілітація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, – комплекс заходів, що дозволяють вирішувати питання виховання, навчання та всебічного розвитку, а також забезпечують найбільш легку адаптацію дітей, спочатку до умов життя в реабілітаційному закладі, а потім і в новій сім'ї.

«Психологічне капсулювання» – це внутрішня позиція, що полягає у відчуженому ставленні до себе, до інших, до предметного світу, до почуттів, і яка закріплюється за рахунок постійного формування нових ілюзій, що виникають при зіткненні дитини з проблемами реального життя. Стан «психологічного капсулювання» супроводжується відсутністю виходу у зовнішній простір і призводить до формування особливих механізмів адаптації та соціалізації, за яких дитина розвивається як соціальна одиниця, спрямована на реалізацію найпростіших соціальних очікувань.

Прийомні батьки – подружжя або окрема особа, яка не перебуває в шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання не менш як 5 дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування.

Прийомні діти – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до прийомної сім'ї.

Притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх – заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років.

Профілактика бездомності та безпритульності – система заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин виникнення бездомності та безпритульності, запобігання їм, у тому числі заходів щодо зниження ризику втрати людьми прав на жилі приміщення і запобігання втраті цих прав, і на попередження виникнення негативних суспільних наслідків, пов'язаних з відсутністю в людей житла.

Реінтеграція бездомних громадян і безпритульних дітей – система заходів, що спрямована на повернення бездомних громадян і безпритульних дітей до самостійного повноцінного життя.

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронату соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Санаторний дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, які потребують тривалого лікування.

Сирітство – соціальне явище, яке обумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в уста-

новленому порядку батьків недієздатними, безвісно відсутніми та ін. До цієї категорії також належать діти, батьки яких не позбавлені батьківських прав, але які фактично не здійснюють будь-якої турботи про своїх дітей.

Соціальні сироти – діти, які залишилися без піклування батьків, у тому числі діти, батьки яких з різних причин відмовилися від них або позбавлені батьківських прав, і взяті на повне державне забезпечення. Соціальні сироти – особлива соціально-демографічна група дітей віком від народження до 18 років, які позбавлені піклування батьків із соціально-економічних, моральних, психологічних, медичних причин («сироти при живих батьках»). Визначення «соціальні» вказує на те, що саме суспільство винне у відсутності достатніх матеріальних, фінансових та загальносоціальних умов для виконання кожною сім'єю свого обов'язку.

Соціалізація (від лат. socializ – суспільний) – процес становлення особистості. У процесі такого становлення відбувається засвоєння індивідом мови, соціальних цінностей та досвіду (норм, установок, взірців поведінки), культури, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі і відтворення ним соціальних зв'язків і соціального досвіду. Соціалізація розглядається як процес і як результат.

Соціальна реабілітація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, – комплекс заходів, спрямованих на відновлення або компенсацію соціальних зв'язків дітей, пошук найціннішого для дитини – сім'ї. Усі ці заходи об'єднуються в соціальну реабілітацію – комплекс медико-психолого-педагогічних і соціально-правових заходів, спрямованих на соціальне відродження дитини, відновлення її психічного і фізичного здоров'я.

Спеціальна (корекційна) школа-інтернат – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, з відхиленнями у розвитку.

Спеціальний (корекційний) дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, з відхиленнями у розвитку.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, – визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування.

Санаторний дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, які потребують трилового лікування.

Соціальний патронат – система заходів щодо підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу.

Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – усиновлення; встановлення опіки, піклування; передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Центр соціально-психологічної реабілітації дітей – заклад соціального захисту, що створюється для тривалого (стаціонарного) або денного перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років, які опинилися в складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

Усиновлення (удочеріння) – це юридичний акт, що встановлює між особами, фактично не пов'язаними походженням один від одного, таких же правовідносин, які існують між кровними батьками і дітьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеева Н.Н. Становление образа себя у детей первых трех лет жизни / Н.Н. Авдеева // Вопросы психологии. – 1996. – № 4.
2. Алексеєнко Т.Ф. Умови позитивної соціалізації дитини у сім'ї / Т.Ф. Алексеєнко // Діти – батьки – сім'я. – 2005. – Вип. 3.
3. Алексеєнко Т.Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини: науково-метод. посіб. / Т.Ф. Алексеєнко. – К., 2004.
4. Алиева М.А Я сам строю свою жизнь / М.А. Алиева, Т.В. Гришанович, Л.В. Лобанова, Н.Г. Травникова, Е.Г. Трошихина. – СПб.: Речь, 2001. – 216 с.
5. Антонов В.В. Социология семи / В.В. Антонов, В.М. Медков. – М., 2007.
6. Басов Н.Ф. Социальный педагог: Введение в профессию: учеб. пособие / Н.Ф. Басов, В.М. Басова, А.Н. Кравченко. – М.: Академия, 2006.
7. Башлакова Л.Н. Коррекция эмоционального отношения педагогов к детям: метод. рекомендации / Л.Н. Башлакова, С.С. Харин. – Минск, 1995.
8. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: монографія / О.В. Безпалько. – К., 2006.
9. Бочарова В.Г. Социально-педагогическая деятельность как научная категория: научный доклад / В.Г. Бочарова. – М., 2002.
10. Вайнола Р.Х. Технології соціально-педагогічної роботи: курс лекцій / Р.Х. Вайнола. – К., 2008.
11. Гаджиева Н.М. Основы самосовершенствования. Тренинг самознания / Н.М. Гаджиева, Н.Н. Никитина, П.В. Кислинская. – Екатеринбург, 1998.
12. Галагузова Ю.Н. Подготовка социальных педагогов: пора преодолеть противоречия / Ю.Н. Галагузова // Социальная педагогика. – 2003. – № 1.
13. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка: учеб. пособие / Н.Ф. Голованова. – СПб., 2004.
14. Девина И. Мы с тобой одной крови / И. Девина // Школьный психолог – 2009. – № 20. – С. 46–47.
15. Дети социального риска и их воспитание / под науч. ред. Л.М. Шипицыной. – СПб.: Речь, 2003. – 144 с.
16. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / за заг. ред. Н.В. Гавриш. – Луганськ, 2006.
17. Досвід роботи мережі соціально-реабілітаційних центрів з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями в територіальній громаді м. Києва. – К., 2004.

18. Загвязинский В.И. Основы социальной педагогики: учеб. пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / В.И. Загвязинский, М.П. Зайцев, Т.Н. Кудашов, О.А. Селиванова, Ю.П. Строков // под ред. П.И. Пидкасистого. – М., 2002.

19. Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді // за заг. ред. С.В. Толстоухової. – К., 2005.

20. Казарова Е. Эмблема толерантности / Е. Казарова // Школьный психолог – 2009.– № 23. – 8–9 с.

21. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция / В.П. Кащенко. – М.: Просвещение, 1994. – 223 с.

22. Комплексное сопровождение детей-сирот / под науч. ред. Л.М. Шипицыной. Материалы научно-практической конференции. – СПб., 2003. – 93 с.

23. Липский И.А. Социальная педагогика. Методологический анализ: учеб. пособие / И.А. Липский. – М., 2004.

24. Лиханов А. Дети без родителей / А. Лиханов. – М; Просвещение, 1987. – 271 с.

25. Лишенные родительского попечительства: хрестоматия. – М.: Просвещение, 1991.– 223 с.

26. Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання / В.І. Лозова, Г.В. Троцько. – Харків: ОВС, 2002. – 400 с.

27. Малько А.О. Теоретико-методологічні основи розвитку соціальної педагогіки: монографія / А.О. Малько. – Х., 2004.

28. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: учебник / Л.В. Мардахаев. – М., 2003. – 269 с.

29. Масленникова В.Ш. Педагог и культура: пособие в помощь учителям школ, соц. педагогам, соц. работникам и студентам / В.Ш. Масленникова, В.П. Юдин. – Казань, 1994.

30. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: учебник для студентов высших педагогических заведений / Ф.А. Мустаева. – М., 2002.

31. Немов Р.С. Психология: Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика / Р.С. Немов. – М.: Владос, 1995. – 368 с.

32. Никитина Л.Е. Социальная педагогика: учебное пособие для вузов / Л.Е. Никитина. – М., 2003.

33. Никитина Н.И. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студентов пед. училищ и колледжей / Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова. – М., 2005.

34. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова. – М., 2001.

35. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В. Овчарова. – М., 2003.

36. Організація і технологія соціальної роботи з дітьми вулиці / за заг. ред. А.Й. Капської. – К., 2003.
37. Павлова В.А. Семейная форма воспитания детей-сирот / В.А. Павлова. – СПб., 2003. – 52 с.
38. Перешеина Н.В. Девиантный школьник: профилактика и коррекция отклонений / Н.В. Перешеина, М.Н. Заостровцева. – М.: ТЦ «Сфера», 2006. – 192 с.
39. Практические занятия по психологии: учебное пособие / под ред. Д. Богдановой, И.П. Волковой. – М., 1989.
40. Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному»: навч. посіб. / за ред. І.Д. Звереві. – К., 2002.
41. Прихожан А.М. Дети без семьи / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М., 1990. – 160 с.
42. Прихожан А.М. Работа психолога в учреждениях интернатного типа для детей, оставшихся без попечения родителей / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых // Рабочая книга школьного психолога. – М.; Просвещение, 1991. – 374 с.
43. Професія соціальний педагог / упоряд.: С. Максименко, О. Главник; за заг. ред. К. Шендеровського, І. Ткач. – К., 2005.
44. Профілактика ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки серед вихованців притулків для неповнолітніх: збірка інформаційних, методичних, ілюстративних матеріалів для спеціалістів / за заг. ред. Т.В. Журавель, Т.Л. Лях. – К., 2004.
45. Прутченков А.С. Социально-психологический тренинг межличностного общения / А.С. Прутченков. – М., 1991.
46. Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. – М.: Педагогика, 1990. – 264 с.
47. Право дитини на сім'ю. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / за ред. Г.М. Лакітонової. – К., 2007.
48. Робота з дитиною у прийомній сім'ї: метод. посіб. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.
49. Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки / за заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко. – К., 2007.
50. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект: монография / М.В. Ромм. – Новосибирск, 2002.
51. Склярова Т.В. Современные аспекты социально-педагогической деятельности / Т.В. Склярова // Образование. – 2004. – № 11.
52. Словарь по социальной педагогике: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / авт.-сост. Л.В. Мардахаев. – М., 2002.
53. Слепкова Е.В. Развитие эмоциональной компетентности средствами психологического тренинга / Е.В. Слепкова // Актуальные проблемы кризисной психологии: сб. науч. трудов. – Минск, 1999.
54. Слот В.І. Методика роботи с детьми группы риска / В.І. Слот, Х. Спаниард, Т. Шульга. – М.: УРАО, 1999. – 84 с.

55. Сорочинська В.Є. Організація роботи соціального педагога: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / В.Є. Сорочинська. – К., 2005.

56. Социальная педагогика: курс лекций / под общей ред. М.А. Галагузовой. – М., 2000.

57. Социальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В. А. Никитина. – М., 2000.

58. Социальная работа: Введение в профессиональную деятельность: учеб. пособие / отв. ред. проф. А.А. Козлов. – М., 2005.

59. Социальная работа: теория и организация: учеб. пособие / П.П. Украинец, С.В. Лапина, С.Н. Бузова и др. – Минск, 2005.

60. Соціальна педагогіка. Мала енциклопедія / за ред. І.Д. Звереві. – К., 2008.

61. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. проф. А.Й. Капської. – К., 2005.

62. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І.Д. Звереві. – К., 2006.

63. Соціальна педагогіка: підручник / за ред А.Й. Капської. – К., 2006.

64. Соціальна підтримка дітей з обмеженими функціональними можливостями: методичні рекомендації / авт.-упоряд. О.В. Безпалько, Т.Г. Губарева. – К., 2002.

65. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні. – К., 2004.

66. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з обмеженими функціональними можливостями / за ред А.Й. Капської. – К., 2003.

67. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: навч.-метод. комплекс / за заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрочко. – К., 2006.

68. Столяренко Л.Д. Основы психологии / Л.Д. Столяренко. – Ростов н/Д., 1997.

69. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах / за ред. А.Й. Капської. – К., 2001.

70. Трубавіна І.М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками / І.М. Трубавіна. – К., 2000.

71. Трубавіна І.М. Методи вивчення сім'ї / І.М. Трубавіна, Н.А. Бугаєць. – К., 2001.

72. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю / І.М. Трубавіна. – К., 2002.

73. Фирсов М.В. Теория социальной работы: учеб. пособие для студ. высших учебных заведений / М.В. Фирсов, Е.Г. Студенова. – М., 2001.

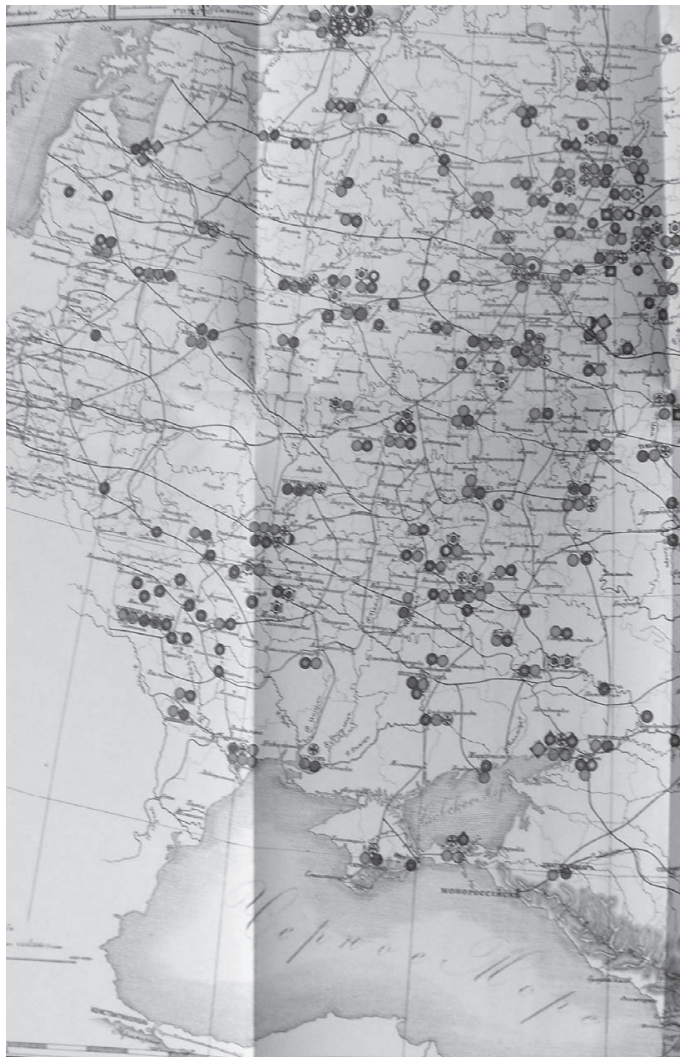
74. Харченко С.Я. Соціально-педагогічні технології: навч.-метод. посіб. / С.Я. Харченко, Н.П. Краснова, Л.П. Харченко. – Луганськ, 2005.

75. Харченко С.Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика / С.Я. Харченко. – Луганськ, 2006.

76. Холостова Е.И. Социальная реабилитация: учеб. пособие / Е.И. Холостова, Н.Ф. Дементьева. – М., 2002.
77. Хухлаева О.В. Тропинка к своему Я: Программа формирования психологического здоровья у младших школьников / О.В. Хухлаева – М.: Генезис, 2001.
78. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М.В. Шакурова. – М., 2002.
79. Шакурова М.В. Социальное воспитание в школе: учеб. пособие / М.В. Шакурова // под ред. А.В. Мудрика. – М., 2004.
80. Шебанова В.І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів в ситуаціях фрустрації / В.І. Шебанова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 3. – С. 4–7.
81. Шевцов А.Г. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров'я: монографія / А.Г. Шевцов. – К., 2004.
82. Шептенко П.А. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / П.А. Шептенко, Г.А. Воронина; под ред. В.А. Слостенина. – М., 2000.
83. Шипицына Л.М. Развитие личности ребенка в условиях материнской депривации / Л.М. Шипицына, Е.С. Иванов, А.Д. Виноградова, Н.Л. Коновалова, Л.Л. Крючкова. – СПб., 1997. – 160 с.
84. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л.Б. Шнейдер. – М., 2007.
85. Штефан Л.А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20–90-ті рр. ХХ ст.) / Л.А. Штефан. – Харків, 2002.
86. Шульга Т.И. Методика работы с детьми «группы риска» / Т.И. Шульга, В. Слот, Х. Спаньярд. – М.: 2001. – 128 с.

Мапа розташування притулків Відомства Імператриці Марії¹

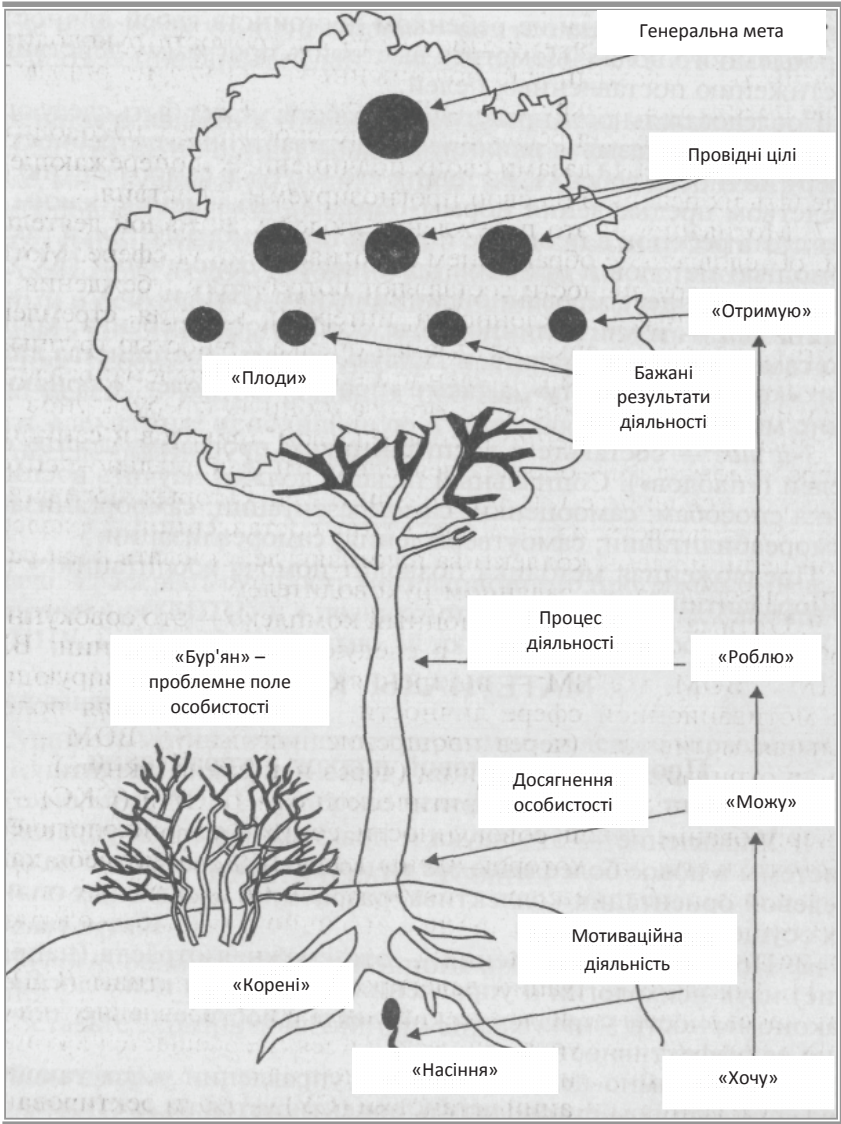

¹Отчет по ведомству детских приютов, состоящих под непосредственным их покровительством императорским величеством за 1900, 1901, 1902 г. – СПб., 1903. – XIX+173с.+5 вкл., 1 карта.

УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ

1) Комитетъ Главнаго Попечительства дѣтскихъ приютовъ.....		1.
2) Канцелярія по управленію всеми дѣтскими приютами, состоящая при Главнуправляющаго Совѣ Е.И.В. Канцеляріи по угр. Императрицы Маріи.....		1.
3) Главный комитетъ для сбора пожертвованій.....		1.
4) Редакція „Вѣстника Благотворительности“.....		1.
5) Совѣты столичныхъ приютовъ.....		2.
6) постоянныя коммисіи столичныхъ Совѣтовъ.....		2.
7) Комитеты для сбора пожертвованій.....		6.
8) Канцеляріи столичныхъ Совѣтовъ.....		2.
9) Попечительства		
а) губернскія и областныя.....		57.
б) уездныя и окружныя.....		158.
а) крепостныя и городовыя и горное.....		8.
г) сельскія и другія мѣстныя.....		30
10) дѣтскіе и сиротскіе приюты.....		233
11) ясли и воспитательныя приюты и дома для младенцевъ.....		20.
12) ремесленныя приюты и училище и руководящія школы и школы кустарныхъ издѣлій.....		18
13) школы поварскаго ремесла и домоводства.....		5.
14) школа для приготовленія помощницъ смотрительницъ приютовъ.....		1.
15) общества для устроенія приютовъ и яслей и защиты дѣвъ.....		5.
16) больницы,.....		2.
17) родильныя приюты.....		6.
18) богадѣльни, домъ призрѣнія б. смотрительницъ.....		9.
19) центральная дѣтская бібліотека,.....		1.
20) дальновыя церкви при приютахъ,.....		43.
21) Повивальный институтъ (школа).....		2.

Итого всѣхъ учреждений и заведеній 614

«ГРУНТ» – СОЦІУМ

**КОМПЛЕКС ВПРАВ ДЛЯ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА
НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ,
НЕОБХІДНИХ ДЛЯ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ,
ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ**

Вправа «Внутрішній промінь»

Для виконання вправи необхідно зайняти зручну позу – сидячи або стоячи. Уявіть, що всередині вашої голови, у верхній її частині, виникає світлий промінь, який повільно рухається зверху вниз і по шляху свого руху висвітлює зсередини всі деталі обличчя, шиї, плечей, рук і т. д. теплим, рівним і розслаблюючим світлом. У міру руху променя розгладжуються зморшки, зникає напруження в ділянці потилиці, розгладжується зморшка на лобі, опускаються плечі, звільняються шия і груди.

Внутрішній промінь ніби формує нову спокійну і звільнену людину, задоволену собою і своїм життям.

Цю вправу необхідно виконувати кілька разів, моделюючи рух зверху вниз. Закінчуватися вправа має словами: «Я стала (став) новою людиною! Я стала (став) молодою(им) і сильною(им), спокійною(им) і стабільною(им)! У мене все вийде!».

Вправа «Відкритість»

Однією з умов успіху діяльності соціального педагога вміння правильно спілкуватися. Дуже важливим є співвідношення вербальної та невербальної поведінки. Для того щоб вимкнути в собі емоції блокування внутрішнього стану, відкритості, існує вправа «Відкритість». Перед Вами співрозмовник. Намагайтеся надати своєму обличчю доброзичливості, посміхніться, кивніть співрозмовнику в знак того, що Ви його уважно слухаєте і розумієте. «Розкрийте» свою душу перед людиною, з якою Ви взаємодієте, намагайтеся психологічно близько підійти до неї. Вийшло? Тоді вступаєте в діалог!

Вправа «Ритм»

Дві людини стають обличчям один до одного і домовляються про свої ролі: один – ведучий, другий – «дзеркало». Ведучий починає здійснювати довільні рухи руками, а той, хто виконує роль «дзеркала», намагається відобразити їх у цьому ж ритмі. Ролі кілька разів змінюються.

Психологічний зміст вправи полягає в тому, щоб відчутти внутрішній «ритм» іншої людини.

Вправа «Емоція»

Заздалегідь підготуйте набір карток, на яких відзначте емоції і частини тіла людини, за допомогою яких слід ці емоції виразити. Наприклад, картка **«Смуток. Руки»** означає, що емоцію смутку слід висловити за допомогою рук.

На картках можуть бути відзначені такі емоції: «Горе. Очі», «Радість. Губи», «Чванство. Права рука», «Гордість. Спина», «Страх. Ноги» і т. д.

Вправа «Емоція» спрямована на активізацію комплексу акторських здібностей і досягнення стану розкृतості та свободи.

Вправа «Модальність»

Спробуйте на хвилину відчувати себе дитиною. Які слова вона найчастіше чує («Ти маєш добре вчитися!»; «Ти маєш думати про майбутнє!»; «Ти маєш поважати старших!»; «Ти маєш...!»). Майже немає звернень, побудованих в модальності можливого: «Ти можеш...»; «Ти маєш право...»; «Тобі цікаво...».

А тепер перейдіть в позицію педагога. Що він говорить про себе, звертаючись до підлітка («Я можу тебе покарати...», «У мене є повне право...», «Я знаю, що робити...», «Я старший і розумніший...»).

Спостерігається протиріччя в модальності звернення до дитини. Замініть запропоновані фрази модальними.

Типова фраза	Як треба говорити
«Ти маєш поважати старших»	«Ти знаєш, повага до старших – це елемент культури людини»
«Ти маєш бути дисциплінованим»	
«Ти маєш виконувати всі мої вимоги»	
«Ти зобов'язаний слухатися»	
«Ти не маєш права так себе поводити»	
«Я знаю, як краще»	
«Я кажу так, по-іншому не може бути»	
«Ти ще занадто малий, щоб до тебе прислухатися»	

Вправи на розвиток емпатії

Вправа «Зрозумій іншого»

Кожен з учасників протягом 2–3 хв описує настрій одного з членів групи. Необхідно уявити собі, відчувати людину, її стан, емоції, переживання і все це викласти на папері. Потім усі описи зачитуються вголос і підтверджується їх достовірність.

Вправа «Люблячий погляд»

Один з учасників виходить з кімнати за двері. Його завдання – визначити, хто з учасників групи буде дивитися на нього люблячим поглядом, для цього за час його відсутності обирається 2–3 чоловік. Потім обирається інший учасник, який буде відгадувати. Кількість учасників, які будуть дивитися «люблячим» поглядом збільшується.

Вправа «Епітети»

Кожному учаснику дається одна з фотокарток емоційного стану дитини.

Завдання: уважно розгляньте фотокартку та охарактеризуйте її. При цьому це має бути характеристика **не окремих частин обличчя, а особистості в цілому**. Доберіть не менше 7 епітетів, що розкриватимуть характер дитини та її емоційний стан.

Матеріал: набір фотокарток із зображенням дітей, які відчувають різний емоційний стан.

Вправа «Відображення почуттів»

Усі учасники розбиваються на пари. Перший член пари вимовляє емоційно забарвлену фразу. Другий учасник спочатку переказує своїми словами зміст того, що почув, а потім намагається визначити почуття, яке відчував його партнер у момент виголошення фрази. Партнер оцінює точність обох відображень. Потім учасники міняються ролями.

Вправа «Відчуття»

Учасникам групи пропонується об'єднатися у мікрогрупи по 3 чоловіки і розподілити між собою ролі:

- 1) хто буде говорити;
- 2) хто буде слухати;
- 3) хто буде відчувати.

Завдання для того, хто говорить: пригадати і розповісти ситуацію, під час якої були пережиті сильні почуття. Це може бути епізод, насичений як позитивними, так і негативними переживаннями. Намагайтеся не оцінювати свої почуття не обговорювати та не критикувати.

Завдання для того, хто слухатиме: передати зміст почутого без інтерпретацій та оцінок.

Завдання для того, хто відчуватиме: відчутти переживання того, хто говорив, зрозуміти і описати ті почуття, про які він почув і які переживає той, хто говорить тут і тепер.

Учасник, який говоритиме, може уточнити зміст почутого та виражені при цьому почуття. Потім обговорюються переживання учасників групи, як під час виголошення фраз, так і під час їх сприйняття.

Вправа «Телефонна розмова»

Вправа виконується у трьох парах. Партнери розташовуються спиною один до одного та імітують телефонну розмову, у ході якої за манерою говоріння, за інтонацією голосу партнера вони мають визначити його емоційний стан. Потім обговорюються результати виконання завдання.

Вправа «Детектив»

Учасникам пропонується уявити себе в ролі **детективів**. Кожен обирає для себе об'єкт спостереження (одного з членів групи), намагаючись, щоб той про це не здогадався. Необхідно з'ясувати настрій об'єкта, його емоційний стан. Вправа виконується протягом 5 хв, після чого результати спостережень обговорюються.

Вправа «Червоний олівець»

Група сідає по колу. Один з учасників має розповісти тому, хто сидить зліва від нього, про якусь свою проблему чи труднощі. У відповідь останній має реагувати з позиції «червоного олівця» – критика, порадирика. Потім «червоний олівець» розповідає про свою проблему наступному учаснику. Кожний наступний учасник робить те саме.

Вправа «Підтримка»

Учасники сідають по колу. Кожен учасник групи розповідає тому, хто сидить справа від нього, про свою проблему. Його партнер говорить те, що вважає за необхідне, намагаючись підтримати того, хто говорить. Далі все повторюється доти, поки всі учасники групи не побудуть у ролі того, хто надає підтримку і хто її приймає.

Питання для обговорення

В якому випадку було легше реагувати на те, що відбувається (в якому важче): коли Ви були «червоним олівцем» чи «підтримкою»?

Якими словами Ви надавали підтримку?

Які почуття переповнювали Вас при цьому?

Вправа «Внутрішній голос»

Учасники стають по колу. Один з учасників групи (назвемо його «А») обирає собі того, хто буде грати роль його внутрішнього голосу. Внутріш-

ній голос стає за спиною учасника «А» і говорить від першої особи: «Я (ім'я учасника «А»), зараз відчуваю ... тому що ... через те, що ... ». Потім ведучий ставить питання учаснику «А»: «Чи правий твій внутрішній голос? Чи все він сказав з того, що ти хотів би почути? Може, ти хотів би послухати інший «внутрішній голос»? Потім наступний учасник групи обирає собі «внутрішній голос».

Питання для обговорення

Які труднощі виникли під час виконання вправи?

Що ускладнює або полегшує відображення почуттів іншої людини?

Що Ви відчували?

Вправа «Ваша здатність до відвертості»

Робота проводиться в діадах. Партнери сідають обличчям один до одного на відстані не більше півтора метри і дивляться один одному в очі. Потім один з них ділиться з іншим чимось дійсно важливим для нього – своїми переживаннями, захопленнями або випадком з життя, своїми думками, почуттями. Слухає намагається активно відгукуватися. Той, хто говорить, вільний у своїх висловлюваннях. Він має усвідомити свої почуття і висловити їх. Вправа виконується по черзі.

Питання для обговорення

Які відчуття після розмови?

Яким тепер є Ваше ставлення до партнера?

Комплекси вправ спрямованих на розвиток рефлексії

Вправа «Автопортрет»

Мета вправи: формування умінь розпізнавання незнайомої особистості, розвиток навичок опису інших людей за різними ознаками. Уявіть, що Вам необхідно зустрітися з незнайомою людиною і потрібно, щоб вона впізнала Вас. Опишіть себе. Знайдіть такі ознаки, які виділяють Вас з натовпу. Опишіть свій зовнішній вигляд, ходу, манеру говорити, одягатися; можливо, Вам притаманні жести, які привертають увагу. Робота відбувається в парах. У процесі виступу одного з партнерів інший може ставити уточнюючі запитання для того, щоб «автопортрет» був більш повним. На обговорення в парах відводиться 15–20 хв. По закінченні завдання учасники сідають у коло і діляться враженнями.

Вправа «Без маски»

Мета вправи: зняття емоційної і поведінкової закріпаченості; формування навичок щирих висловлювань для аналізу сутності «Я». Кожному учаснику дається картка з написаною фразою, яка не має закінчення.

Без усякої попередньої підготовки він має продовжити і завершити фразу. Висловлювання має бути щирим. Якщо інші члени групи відчують фальш, учаснику доведеться брати ще одну картку.

Приблизний зміст карток

«Особливо мені подобається, коли люди, які оточують мене...»

«Чого мені іноді по-справжньому хочеться, так це...»

«Іноді люди не розуміють мене, тому що я...»

«Вірю, що я...»

«Мені буває соромно, коли я...»

«Особливо мене дратує, що я...» тощо.

Вправа «Так»

Мета вправи: вдосконалення навичок емпатії та рефлексії. Група розбивається на пари. Один з учасників говорить фразу, що виражає його стан, настрої або відчуття. Після чого другий має задавати йому питання, щоб уточнити і з'ясувати деталі. Наприклад: «Дивно, але я помітила за собою, що, коли перебуваю в такому стані, то колір мого одягу приблизно однаковий». Вправа вважається виконаною, якщо у відповідь на розпитування учасник отримує три стверджувальних відповіді.

Вправа «Карусель»

Мета вправи: формування навичок швидкого реагування при вступі в контакти; розвиток емпатії та рефлексії в процесі навчання. У вправі здійснюється серія зустрічей, причому кожного разу з новою людиною. Завдання: легко увійти в контакт, підтримати розмову і попроситися. Члени групи стають за принципом «каруселі», тобто обличчям один до одного, і утворюють два кола: внутрішній нерухомий і зовнішній рухомий.

Приклади ситуацій

Перед Вами людина, яку Ви добре знаєте, але досить довго не бачили. Ви раді цій зустрічі ...

Перед Вами незнайома людина. Познайомтеся з нею.

Перед Вами маленька дитина, вона чогось злякалася. Підійдіть до неї і заспокойте її.

Після тривалої розлуки Ви зустрічаєте коханого (кохану), Ви дуже раді зустрічі.

Час на встановлення контакту і проведення бесіди – 3–4 хв. Потім ведучий дає сигнал, і учасники тренінгу переходять до наступного учасника.

Вправа «Якості»

Мета вправи: сприяти виробленню в учасників більш об'єктивної самооцінки. Кожен має написати 10 позитивних і 10 негативних своїх якостей, потім проранжувати їх. Слід звернути увагу на перші й останні якості.

Вправа «Комісійний магазин»

Мета вправи: формування навичок самоаналізу, саморозуміння і самокритики; виявлення значущих особистісних якостей для спільної тренінгової роботи; поглиблення знань один про одного через розкриття якостей кожного учасника.

Пропонується пограти в комісійний магазин. Товари, які приймає продавець – це людські якості. Наприклад: доброта, заздрісність, відкритість. Учасники записують на картку риси свого характеру, як позитивні, так і негативні. Потім пропонується зробити торг, в якому кожен з учасників може позбутися якоїсь непотрібної якості або її частини і придбати щось необхідне. Наприклад, комусь не вистачає для ефективного життя красномовства, і він може запропонувати за нього якусь частину свого спокою і врівноваженості.

По закінченні завдання підбиваються підсумки та обговорюються враження.

На вправу відводиться 20–25 хв.

Вправа «На який я сходинці?»

Мета вправи: допомогти учасникам вибудувати адекватну самооцінку. Учасникам дається бланк з намальованими на ньому сходами з 10 сходинок. Дається інструкція: «Намалюйте себе на тій сходинці, на якій, як Ви вважаєте, зараз перебуваєте».

Після того, як усі намалювали себе на певній сходинці, повідомляється ключ до цієї методики:

- 1–4 сходинка – самооцінка занижена;
- 5–7 сходинка – самооцінка адекватна;
- 8–10 сходинка – самооцінка завищена.

Проективний малюнок «Я такий, який я є»

Мета вправи: сприяти виробленню в учасників більш об'єктивної самооцінки. Учасники малюють себе так, щоб ніхто не бачив. Після цього малюнки збираються і змішуються. Проводиться обмін враженнями щодо кожного малюнка.

Вправа «Три імені»

Мета вправи: розвиток саморефлексії; формування установки на самопізнання.

Кожному учаснику видається по три картки. На картках потрібно написати три варіанти свого імені (наприклад, як Вас називають родичі, товариші по службі та близькі друзі). Потім кожен член групи

представляється, використовуючи ці імена і описуючи ту особливість свого характеру, яка відповідає цьому імені, послужила причиною виникнення цього імені.

Образно-рефлексивна процедура «Дерево»

1. Учасникам пропонується уявити собі якесь дерево, після чого відповісти на питання: «Яке це дерево?», «Де воно росте?», «Високе воно чи ні?», «Яка пора року?», «День чи ніч?», «Які запахи, звуки, відчуття?».

2. Після того як учасники уявили собі кожен своє дерево, їм пропонується уявити, як кожен з них підходить до свого дерева, проводить рукою по його стовбуру, обіймає його і ... входить у нього, стає цим деревом. Як воно, бути цим деревом? Що і як кожен відчуває в цій ролі? Чи глибоко йдуть у землю корені? Чи густа крона? Чи міцно дерево тримається в землі? Чи вмиває його дощ? Чи гріє його сонце?

3. Після того як учасники закінчили вправу, слід обговорити в групі результати візуалізації.

Образно-рефлексивна вправа «Подаруй собі ім'я»

Мета вправи: досягнення кожним учасником емоційного ресурсного стану.

1. Учасникам пропонується зайняти зручне положення, закрити очі і розслабитися.

2. Звучать слова: «Згадайте конкретну подію, коли Ви відчували себе упевненим (успішним, щасливим, досягли мети і т. д.). Згадайте: де і коли ця подія відбулася. Згадайте свої відчуття в той момент. Переживіть знову цю подію».

3. По закінченні достатнього для виконання завдання часу (5–7 хв) учасникам групи пропонується обговорити результати індивідуальної візуалізації.

4. Кожний учасник розповідає групі про побачене й пережите у своїй уяві, конкретну подію з обов'язковою рефлексією джерела свого позитивного почуття (впевненості, успішності, удачі і т. д.).

5. По закінченні розповіді кожному учаснику з допомогою групи придумується нове ім'я, в якому б відображалася сама суть одержання емоційного ресурсного стану: «Я той, який (а) ... (робить те і те)» або «Я впевнений (а) в собі, коли я ... (роблю те і те)».

Обговорення в групі (за необхідності).

Процедура «Рефлексія» Тут і тепер»

Мета вправи: знайомство із суттю процесу рефлексії; вироблення навички рефлексії.

1. Кожному учаснику пропонується висловити своє уявлення про те, що відбувається з ним і з групою. Робити це можна в будь-якій формі – вербально, невербально, малюнком на аркуші паперу та ін.

2. Кожен з учасників групи за семибальною шкалою оцінює ступінь своєї власної втоми, активності та інтересу до подій.

3. Після того, як цю процедуру пройдено, даються основні поняття рефлексивної роботи.

Одним із способів розвитку рефлексії є танцювальна терапія. Танець – це жива мова, якою говорить людина, це художнє узагальнення, яке ширяє над реальною основою, для того щоб висловитися на більш високому рівні, в образах і алегоріях захованих людських емоцій. Танець, насамперед, вимагає спілкування прямого, тому що його носієм і посередником є сама людина, а інструментом вираження – людське тіло, природні рухи якого створюють матеріал для танцю.

Сьогодні танець використовується для вираження всього діапазону людських емоцій, думок і установок. Коли танець виконується, почуття виражаються за допомогою серії високоструктурованих форм рухів. Коли ж танець використовується в терапії, почуття спонтанно вивільняються у вільному русі та імпровізації, і стилізація, що робить танець видом мистецтва, не відіграє ролі. Танець є комунікацією за допомогою руху, тому в танцювальній терапії немає стандартних танцювальних форм і для особистої виразності можуть використовуватися всі форми: танець примітивних племен, народний танець, вальс, рок, полька.

Визначення рівня рефлексії, за О.С. Анісімовим

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з наведених нижче питань. Оберіть одну відповідь. Кожному варіанту відповіді відповідає певна кількість балів:

- а – 5 балів;
- б – 4 бали;
- в – 3 бали;
- г – 2 бали;
- д – 1 бал.

1. Як часто Ви повертаєтеся до аналізу ходу вирішення педагогічної проблеми, якщо Ви вже її розв'язали?

- а) ніколи;
- б) рідко;
- в) у міру необхідності;
- г) часто;
- д) завжди.

2. Як часто Ви прагнете переходити від розв'язання до аналізу ходу вирішення педагогічної проблеми, якщо вона занадто складна?

- а) ніколи;
- б) рідко;
- в) у міру необхідності;
- г) часто;
- д) завжди.

3. Як часто Ви шукаєте причину ускладнень у способі мисленнєвої діяльності, аналізуючи перебіг розв'язання педагогічної проблеми?

- а) ніколи;
- б) рідко;
- в) у міру необхідності;
- г) часто;
- д) завжди.

4. Як часто Ви шукаєте причину ускладнень у самому собі, аналізуючи хід розв'язання педагогічної проблеми?

- а) ніколи;
- б) рідко;
- в) у міру необхідності;
- г) часто;
- д) завжди.

5. Як Ви прагнете чинити, якщо Ви зазнали невдачі при аналізі ходу розв'язання завдання?

- а) відійти від завдання й зайнятися іншим;
- б) наполегливо продовжувати шукати шляхи вирішення;
- в) шукати **«темні місця»** і **«прояснювати» їх для себе шляхом звернення до словника, навчальних посібників тощо;**
- г) залучати до аналізу інших людей;
- д) впливати на створення групової спрямованості до пошуку причин труднощів.

6. Яке Ваше ставлення до перспективи участі у спільному з іншими людьми вирішенні завдання, якщо для Вас це завдання є досить важливим?

- а) не беру участі в спільному пошуку;
- б) іноді беру участь у спільному пошуку;
- в) у міру необхідності беру участь у спільному пошуку;
- г) часто беру участь у спільному пошуку;
- д) завжди беру участь у спільному пошуку.

7. Як часто Ви намагаєтеся бути лідером в організації пошуку причин та усунення труднощів, якщо у спільному пошуку розв'язання виникли труднощі?

- а) ніколи;
- б) рідко;
- в) у міру необхідності;
- г) часто;
- д) завжди.

8. Як часто Ви зберігаєте активність у колективній організації усунення труднощів, якщо у спільному пошуку розв'язання виникли проблеми і Вам здається, що Ваша активність недооцінена і навіть ігнорується?

- а) ніколи;
- б) рідко;
- в) у міру необхідності;
- г) часто;
- д) завжди.

Для аналізу даних тесту слід розставити бали залежно від значущості варіанта відповіді за такими критеріями: рівень рефлексивності, рівень колективності особистості та рівень самокритичності особистості.

Відповідь	Номер відповіді							
	1	2	3	4	5	6	7	8
А	4	4	6	4	А-0	А-1	4	6
Б	3	3	4	3	Б-1	Б-2	3	4
В	2	2	2	2	В-2	В-3	2	2
Г	1	1	1	1	Г-3	Г-4	1	1
Д	0	0	0	0	Д-4	Д-5	0	0

Рівень рефлексивності підраховується шляхом складання балів відповідних питань – № 1, 2, 3, 5. Рівень самокритичності – кількість балів на питання № 4.

Рівень колективності – сума балів з питань № 5, 6, 7, 8. Із загальної кількості претендентів слід обрати тих, хто набрав максимальну кількість балів з трьох виділених критеріїв при фіксованому обсязі набору або за сумарним підрахунком балів.

№ з/п	Рівень	Шкала		
		Рефлексивності	Самокритичності	Колективності
1	Низький	0–2	0	0–3
2	Нижче за середній	3–6	1	4–7
3	Середній	7–11	2	8–11
4	Вищий за середній	12–15	3	12–15
5	Високий	16–18	4	16–19

Методика визначення рівня рефлексивності, за В.В. Пономарьовою

Інструкція. Вам належить дати відповіді на кілька тверджень опитувальника. У таблиці відповідей напроти номера питання проставте, будь ласка, цифру, яка відповідає варіанту Вашої відповіді:

- 1 – абсолютно неправильно;
- 2 – неправильно;
- 3 – скоріше, неправильно;
- 4 – не знаю;
- 5 – скоріше, правильно;
- 6 – правильно;
- 7 – цілком правильно.

Не розмірковуюйте довго над відповідями. Памятайте, що правильних чи неправильних відповідей у цьому випадку немає. Перше твердження, що спало на думку, і є правильним.

Текст методики

1. Прочитавши хорошу книгу, я завжди потім довгий час думаю про неї, хочеться її з чимось обговорити.

2. Коли мене раптом несподівано про щось запитують, я можу відповісти перше, що спало на думку.

3. Перш ніж телефонувати комусь, я зазвичай подумки планую майбутню розмову.

4. Зробивши якийсь «промах», я довго потім не можу відволіктися від думок про це.

5. Коли я розмірковую над чимось або розмовляю з іншою людиною, мені буває цікаво раптом згадати, що стало приводом для початку ланцюжка думок.

6. Розпочинаючи важке завдання, я намагаюся не думати про майбутні труднощі.

7. Головне для мене – уявити кінцеву мету своєї діяльності, а деталі мають другорядне значення.

8. Буває, що я не можу зрозуміти, чому хтось незадоволений мною.

9. Я часто ставлю себе на місце іншої людини.

10. Для мене важливо в деталях уявляти собі хід майбутньої роботи.

11. Мені було б важко написати серйозний лист, якщо б я заздалегідь не склав плану.

12. Я прагну діяти, а не розмірковувати над причинами своїх невдач.

13. Я досить легко приймаю рішення щодо дорогої покупки.

14. Як правило, щось задумавши, я прокручую в голові свої задуми, уточнюючи деталі, розглядаючи всі варіанти.

15. Я турбуюся про своє майбутнє.

16. Думаю, що в безлічі ситуацій треба діяти швидко, керуючись пршим, що спало на думку.

17. Часом я приймаю необдумані рішення.

18. Закінчивши розмову, я, буває, продовжую вести її **подумки, наводячи** все нові і нові аргументи на захист своєї точки зору.

19. Якщо відбувається конфлікт, то, розмірковуючи над тим, чия в цьому провина, я в першу чергу починаю із себе.

20. Перш ніж прийняти рішення, я завжди намагаюся все ретельно обдумати і зважити.

21. У мене бувають конфлікти з тієї **причини, що я деколи не можу передбачити**, якої поведінки очікують від мене оточуючі.

22. Буває, що, обмірковуючи розмову з іншою людиною, я **ніби подумки** з нею розмовляю.

23. Я намагаюся не замислюватися над тим, які думки і почуття викликають в інших людей мої слова і вчинки.

24. Перш ніж зробити зауваження іншій людині, я обов'язково подумую, як це краще зробити, які слова сказати, щоб її не образити.

25. Вирішуючи важке завдання, я думаю над ним навіть тоді, коли займаюся іншими справами.

26. Якщо я з кимось сварюся, то в більшості випадків не вважаю себе винним.

27. Рідко буває так, що я шкодую про сказане.

Обробка результатів

З цих 27 тверджень 15 є прямими (твердження 1, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 14, 15, 19, 20, 22, 24, 25). Інші 12 – зворотні твердження, що необхідно враховувати при обробці результатів, коли для одержання підсумкового бала в прямих питаннях підсумовуються цифри, які відповідають відповідям випробуваних, а в зворотних – значення, замінені на ті, що виходять при перевертанні шкали відповідей.

Усі пункти можна згрупувати в чотири групи:

1) ретроспективна рефлексія діяльності (твердження 1, 4, 5, 12, 17, 18, 25, 27);

2) рефлексія цієї діяльності (твердження 2, 5, 13, 14, 16, 17, 18, 26);

3) розгляд майбутньої діяльності (твердження 3, 6, 7, 10, 11, 14, 15, 20);

4) рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми (твердження 8, 9, 19, 21, 22, 23, 24, 26).

Отримані сирі бали переводяться в стени:

Стени	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Сирі бали	80 і нижче	81–100	101–107	108–113	114–122	123–130	131–139	140–147	148–156	157–171	172 і вище

Інтерпретація даних, отриманих у результаті тестування.

Високі результати за тестом (більше 7 стенив) говорять про те, що людина більшою мірою схильна звертатися до аналізу своєї діяльності і вчинків інших людей, з'ясувати причини та наслідки своїх дій як у минулому, так у сьогоденні і майбутньому. Їй властиво обдумувати свою діяльність

в найдрібніших деталях, ретельно її планувати і прогнозувати всі можливі наслідки. Ймовірно також, що таким людям легше зрозуміти іншу людину, поставити себе на її місце, передбачити її поведінку, зрозуміти, що думають про них самих.

Низькі результати за тестом (менше 4 стенів), ймовірно, говорять про те, що випробуваному меншою мірою властиво замислюватися над власною діяльністю та вчинками інших людей, з'ясовувати причини та наслідки своїх дій як у минулому, так і в сьогоденні, і майбутньому. Він рідко обдумує свою діяльність у найдрібніших деталях, йому складно прогнозувати можливі наслідки. Такий випробуваний відчуває складнощі при спробі поставити себе на місце іншого, йому складно передбачити його поведінку.

Бланк відповідей методики визначення рівня рефлексивності

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4
Відповідь														
№ питання	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8
Відповідь														

Методика визначення самооцінки студента

Бланк самооцінки особистості

№	Якість	N	d	d ²
	Поступливість			
	Сміливість, запальність			
	Наполегливість			
	Нервозність			
	Терплячість			
	Захопленість			
	Пасивність, холодність			
	Ентузіазм, обережність			
	Примхливість			
	Повільність			
	Нерішучість			
	Енергійність			
	Життєрадісність			
	Помисливість			
	Упертість, безпечність			
	Сором'язливість			

$$r = 1 - 0,00075 \cdot Sd.$$

Інструкція I. Прочитайте уважно всі слова, що характеризують якості особистості. Розгляньте ці якості з точки зору корисності, соціальної значущості, бажаності. Оцініть кожне з них у межах від 20 до 1 бала. Оцінку «20» проставте в графі «№ бланка» ліворуч від тієї якості, яка, на вашу думку, є найбільш бажаною, корисною, значущою; оцінку «1» – ліворуч від якості, яка менше за все бажана, корисна, значуща; оцінки від «2» до «19» розташуйте відповідно до Вашого ставлення до всіх інших якостей. Пам'ятайте: жодна оцінка не має повторитися.

Загніть ліву частину бланка з оцінками таким чином, щоб їх не було видно.

Інструкція II. У графі «N» праворуч відзначте оцінкою «20» ту якість, яка, на Вашу думку, притаманна Вам найбільшою мірою; оцінкою «19» – якість, властиву Вам менше, і т. д.; нарешті, оцінкою «1» – якість, властиву Вам найменшою мірою. Оцінки не мають повторюватися.

Визначення самооцінки та інтерпретація результатів тестування
Відігніть ліву частину бланка.

Починаючи з верхнього рядка, від оцінки, що стоїть зліва, відніміть оцінку, що стоїть праворуч; результат запишіть у графі d, піднесіть його в квадрат і другий результат запишіть у графі d².

Складіть усі значення з d² і запишіть внизу отриману суму.

Помножте цю суму на 0,00075.

Від одиниці відніміть отримане число. У кінцевому рахунку Ви визначите коефіцієнт рангової кореляції r, який може мати значення від +1 до -1. Він виражає характер і тісноту зв'язку між ставленням людини до якостей, названих у бланку, і самооцінкою тих же якостей. Чим ближче коефіцієнт до +1, тим вища самооцінка, що виражається значеннями коефіцієнта кореляції 0,62–0,85. Значення r, що перевищують 0,85, можуть свідчити про завищену самооцінку, про некритичне ставлення до себе.

Вправа «Анабіоз»

Учасники розбиваються на пари. У кожній парі гравці розподіляють між собою ролі «замороженого» і «реаніматора». За сигналом «заморожений» застигає в нерухомості, зображуючи занурену в анабіоз істоту – зі скам'янілим обличчям і порожнім поглядом. Завдання «реаніматора» – за одну хвилину визволити партнера з анабіотичного стану, оживити його. «Реканіматор» не має права ні торкатися до «замороженого», ні звертатися до нього з якимись словами. Все, чим він володіє, це погляд, міміка, жест і пантоміма. Ознаками успішної роботи «реаніматора» можна вважати мимовільні репліки «замороженого», його сміх, посмішку та інші прояви емоційного життя. Критерії виходу з анабіозу, які можуть варіювати від явних порушень мовчання і нерухомості до ледь помітних змін у виразі обличчя, встановлюються самими учасниками залежно від рівня їх «кваліфікації».

У запропонованій вправі в мініатюрі вирішується завдання переходу від відчуження до контакту. Працюючи в ролі «реаніматорів», учасники опановують різні способи руйнування взаємної ізоляції.

Вправа «Примірка соціальних ролей»

Мета вправи: формування милосердя та емпатії до дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. **Усвідомлення ступеня толерантності у відношенні до думки іншої людини.** Формування комунікативних навичок. **Учасникам групи анонімно одягаються на голови паперові обручі з написами соціальних ролей** (президент, сирота, банкір, бомж, директор школи-інтернату, соціальний педагог, медичний працівник, психолог, пенсіонер, олігарх та ін.).

Учасники мають підходити один до одного і звертатися з проханнями, питаннями, але при цьому не називати соціальну роль, яку виконує учасник. Потім слід обговорити, чи комфортно почували себе, чи здогадувалися про соціальний статус свого героя, якщо так, то за якими ознаками, наскільки ми терпимі до інших людей.

Вправи на розвиток толерантності

Тренінг «Толерантність»

Вправа «Емблема толерантності»

Мета вправи: розвиток фантазії, експресивних способів самовираження.

Матеріали: папір, кольорові олівці чи фломастери, ножиці, скотч.

Кожен спробує самостійно намалювати таку емблему, яка могла б друкуватися на суперобкладинках, національних прапорах. Процес малювання займає 5–7 хв. По завершенні роботи учасники розглядають малюнки одне одного (для цього можна ходити по кімнаті). Після ознайомлення з результатами творчості інших учасники мають розбитися на підгрупи на основі схожості між малюнками. Важливо, щоб кожен учасник самостійно прийняв рішення про приєднання до тієї чи іншої групи. Заключний етап вправи – презентація емблем кожної підгрупи.

Вправа «Оплески»

Мета вправи: підвищення настрою та самооцінки, активізація учасників групи.

Необхідний час: 5 хв. Учасники сидять у колі. Потім пропонується встати всім, хто має певні уміння чи якості (наприклад: «Встаньте всі, хто

вміє вишивати, кататися на гірських лижах, любить читати, **мріє навчитися** грати у великий теніс» та ін.). Решта учасників групи аплодують тим, хто встав.

Вправа «Чарівний кошик»

Мета вправи: робота з поняттям «толерантність» за допомогою асоціативного ряду; розвиток фантазії, творчого мислення.

Матеріали: кошик чи пакет з дрібними предметами (наприклад, іграшками, значками). Кількість предметів має перевищувати кількість учасників групи. Ведучий проходить по колу з кошиком, в якому знаходяться різні дрібні предмети. Учасники, не заглядаючи в кошик, беруть якийсь один предмет. Ведучий пропонує кожному знайти якийсь зв'язок між цим предметом і поняттям толерантності. Наприклад: «Мені дістався м'ячик. Він нагадує мені земну кулю. На мою думку, толерантність має бути поширена у всьому світі».

Вправа «Метод позитивних стверджень»

Використовуйте у своїй мові якомога більше позитивних висловів (похвалу, заохочення), наприклад: «Поруч з Вами я відчуваю себе щасливою», «Мені так сподобалося, як ти відповідала на тренінгу».

Вправа «Коридор любові»

Учасники діляться на дві команди, які стають навпроти, створюючи вузький коридор. Кожен з учасників по черзі має пройти по цьому коридору із заплющеними очима. У цей час інші члени команди мають зробити щось приємне цій людині: поцілувати, погладити, сказати щось ласкаве.

Обговорення.

Вправа «Тридцять три»

Команда стає у коло, після чого по порядку (по колу) має дорахувати до 33, замінюючи цифри, які діляться на три і в яких є цифра три (3, 6, 9, 12, 13, 15, 18, 21, 23, 24, 27, 30, 31, 32, 33) виразом «У мене дуже хороший настрій». Якщо один з учасників помиляється, гра починається заново. Вправа триває доти, поки команда без помилок не дорахує до 33.

Анкетування, обговорення, підбиття підсумків тренінгу.

Вправа «Знайомство»

Тренер пропонує учасникам розповісти про себе так, як їм хотілося б, і намалювати якийсь символ (квітку, сонечко, усмішку тощо). Учасни-

ки презентують себе, називаючи своє ім'я і пояснюючи, що для них означає обраний символ.

Вправа «Діагностика рис толерантної особистості»

Підготовка: бланк опитувальника зі стовпчиком В на великому аркуші прикріплюється на дошку. Учасники отримують бланки опитувальника. Ведучий пояснює, що 15 характеристик, перелічених в опитувальнику, властиві толерантній особистості.

Інструкція: спочатку в стовпчику А поставте: «+» напроти тих трьох рис, які, на Вашу думку, у Вас найбільш виражені; «0» – напроти тих трьох рис, які у Вас найменше виражені. Потім у стовпчику В поставте: «+» напроти тих трьох рис, які, на Ваш погляд, найбільш характерні для толерантної особистості.

Цей бланк залишіться у Вас, і про результати ніхто не дізнається, відповідайте чесно.

На заповнення опитувальника дається 3–5 хв.

Потім ведучий заповнює підготовлений бланк опитувальника, який прикріплений на дошці. Для цього він просить підняти руки тих, хто відмітив у стовпчику В першу якість. Кількість цих людей підраховується і записується в стовпчик бланка. Таким же чином підраховується кількість відповідей за кожною якістю. Ті три якості, які набрали найбільшу кількість балів, і є основою толерантної особистості (з точки зору конкретної групи).

Учасники мають можливість: порівняти уявлення про толерантну особистість кожного з членів групи із загальногруповим уявленням; порівняти уявлення про себе («+» у стовпчику А) з портретом толерантної особистості, який створила група.

Вправи на попередження «професійного вигорання»

За оцінками фахівців, найбільший руйнівний вплив на людину мають її негативні переконання, тому в першу чергу необхідно освоїти техніку боротьби зі своїми негативними думками.

Техніка 1. «Відрізати, відкинути». Ця техніка придатна для роботи з будь-якими негативними думками («У мене знову нічого не вийде...», «Усе це даремно» та ін.). Як тільки відчуєте, що у Вас з'явилась подібна думка, негайно «відріжте її і відкиньте», зробивши для цього різкий, такий, що «відрізає», жест лівою рукою і уявивши, як Ви відрізаєте і відкидаєте цю думку.

Після цього відкидаючого жесту, продовжуйте далі займатися візуалізацією: помістіть на місце видаленої негативної думки іншу (звичайно ж, позитивну).

Техніка 2. «Лейбл, або Ярлик». Якщо на думку спало щось негативне, треба відсторонитися від цієї думки і спостерігати за нею з боку, але

не дозволяти цій думці оволодіти собою. Деякі вважають, що дія цієї техніки посилюється, коли Ви уявите, що не просто «витягнули» негативну думку назовні, але провели в уяві деякі дії над нею. Наприклад, уявили, неначе бризнули на неї фарбою з балончика, помітили її (отруйно-зелена, канарково-жовта) і вже тепер спостерігаєте збоку.

Негативні думки мають силу тільки над Вами і лише в тому випадку, якщо Ви реагуєте на них страхом, тривогою. Вони отримують цю силу від Вас. Як тільки Ви перестаєте на них реагувати, Вони втрачають владу. Скажіть: «Це всього лише негативна думка!».

Техніка 3. «Перебільшення». Як тільки з'явиться негативна думка, перебільшіть її до абсурду, зробіть її смішною.

Техніка 4. «Визнання своїх достоїнств». Допмагає при зайвій самокритичності. Одна з протиотрут – усвідомити, що Ви, так само як і інші люди, не можете і не маєте бути досконалістю. Але Ви достатньо хороші для того, щоб жити, радіти і, звичайно, бути успішним.

Щодня, коли Ви стоїте перед дзеркалом та збираєтеся на роботу, упевнено дивіться у дзеркало, прямо в очі самому собі і говорить не менше трьох разів: «Я, звичайно, не досконалість, але достатньо хороший (хороша)!». При цьому непогано, якщо Ви посміхнетеся собі!

Другою проблемою професійного вигорання є невміння регулювати свій емоційний стан. Цьому теж можна навчитися, використовуючи деякі вправи.

Вправа «Маєпа»

Уявіть собі ситуацію неприємної розмови, наприклад, з колегою. Останній дозволив собі досить нечемний тон у розмові з Вами і несправедливі зауваження. Дорогою додому Ви знову і знову згадуєте неприємну бесіду, і відчуття образи захльостує Вас. Як Ви не намагаєтеся забути людину, яка Вас образила, Вам це не вдається.

Спробуйте піти від протилежного. Замість того щоб насильницьки викреслювати цю людину з пам'яті, постарайтеся максимально наблизити її. Спробуйте по дорозі зіграти роль людини, яка Вас образила. Наслідуйте її ходу, манеру поводитися, програйте її роздуми, її сімейну ситуацію, на решті, її ставлення до розмови з Вами. Через декілька хвилин такої гри Ви зможете відчутти зниження внутрішнього напруження і зміну свого ставлення до конфлікту, до колеги, побачите багато позитивного, того, чого Ви не помічали раніше, і зможете зрозуміти колегу. Наслідки такої гри виявляться вже на інший день, коли Ви прийдете на роботу. Людина, яка Вас образила, із здивуванням відчує, що Ви не несете в собі негативного внутрішнього стану, Ви доброзичливі і спокійні, і сама, у свою чергу, почне прагнути до залагоджування конфлікту.

Вправа «Прес»

Ця вправа нейтралізує негативні емоції гніву, роздратування, підвищеної тривожності, агресії. Її рекомендується практикувати перед роботою з важкою аудиторією, готуючись до розмови з важким клієнтом, або його родичами, перед будь-якою психологічно напруженою ситуацією, що потребує внутрішнього самовладання і упевненості в собі.

Уявіть у середині себе, на рівні грудей, потужний прес, який рухається зверху вниз, пригнічуючи негативну енергію, яка виникає, і пов'язане з нею внутрішнє напруження. При виконанні вправи важливо добитися виразного відчуття фізичної тяжкості внутрішнього преса, що пригнічує і ніби виштовхує вниз небажану негативну енергію.

Ще одна причина розвитку професійного вигорання – стресові ситуації, з якими Ви стикаєтесь на роботі. Але стрес – нормальний фізіологічний стан організму, і можна навчитися легко виходити із стресу. Нижче наведено ще декілька способів зняття стресу. Вони прості, легко засвоюються, але дуже ефективні.

Спосіб 1. Вивільнення дихання – один із способів, який допоможе викинути з голови проблеми та одночасно розслабитися.

Забудьте про всі неприємності, просто дозвольте собі це. Ви зможете до них повернутися, коли побажаєте, але немає біди в тому, щоб дати собі перепочинок. Протягом 3 хв дихайте повільно, спокійно і глибоко, можете навіть закрити очі, якщо Вам так більше подобається. Якщо хочете, порахуйте до п'яти, поки робите вдих, і до семи, коли видихаєте. Уявіть, що коли Ви насолоджуєтесь цим глибоким, неквапливим диханням, всі Ваші неприємності і неспокій випаровуються.

Спосіб 2. Повторення коротких, простих тверджень дозволяє впоратись з емоційним напруженням, знімає неспокій. Ось декілька прикладів:

- зараз я відчуваю себе краще;
- я можу повністю розслабитися, а потім швидко зібратися;
- я можу керувати своїми внутрішніми відчуттями;
- я впораюся з напруженням у будь-який момент, коли побажаю;
- життя дуже коротке, щоб витратити його на всякий неспокій;
- що б не трапилося, постаранюся зробити все, від мене залежне, щоб уникнути стресу;
- внутрішньо я відчуваю, що все буде гаразд.

Можете придумати свої твердження. Головне – повторювати їх декілька разів на день (вголос або записувати).

Спосіб 3. Якщо Ви не знаєте з чого почати вирішення якоїсь проблеми, можна зробити таке: запишіть усі свої думки, що стосуються цієї проблеми. Це має бути список позитивних дій, тобто що треба зробити, щоб її вирішити, або чого не треба робити. Оберіть з них 2–3 найбільш ефективних, на Вашу думку. Постарайтеся пристосуватися до ситуації, переко-

навши себе сприймати все так, як є. Почніть з найбільш термінової проблеми. Попросіть поради у кого-небудь, хто здатний оцінити ситуацію об'єктивно.

Спосіб 4. Цей спосіб допомагає вгамувати сум'яття. Сум'яття – це безліч проблем плюс прагнення вирішити кожну з них саме в цю хвилину. Воно також призводить до напруження. Цей спосіб ефективний як на роботі, так і при виконанні щоденних домашніх справ.

Коли Ви відчуваєте, що стаєте розсіяними, що Вас щось бентежить, подивіться на годинник та постарайтесь повністю зосередитися на тому, що Ви робитимете в подальші 10 хв. Не дозволяйте собі відволікатися або ухилитися від основної справи. Зосередьтесь на майбутній діяльності, незалежно від того, що це (урок, домашнє прибирання, розмова). Після концентрації уваги на чомусь одному протягом 10 хв Ви, швидше за все, відчуєте себе спокійно, а попрактикувавши, зможете досягати доброго результату за 2–3 хв.

Спосіб 5. За допомогою заспокійливих слів або фраз потік негативних думок можна перервати. Оберіть прості слова, наприклад, «мир», «відпочинок», «спокій», «заспокоїтисся», «врівноважений», або фрази типу: «глибоке і ще глибше розслаблення». Закрийте очі і зосередьтесь. Повторюйте слово, фразу або рахуйте про себе протягом 60 секунд. Хай думки пролітають у Вашій голові, не давайте їм оволодіти Вами. Дихайте повільно і глибоко.

Спосіб 6. Цей спосіб допомагає протидіяти очікуванням, негнучкості і висуненню до себе дуже високих вимог. Коли Ви відчуєте себе незадоволеним, сформулюйте вимоги, які лежать в основі цього відчуття. Вам допоможе відповідь на запитання, звернене до себе: «Що мені необхідно мати, щоб відчувати себе щасливим?». Чудово мати те, що Вам подобається, але при цьому враховуйте, що ця вимога може призвести до напруження. Пам'ятайте, що в давнину говорили люди на Сході: «Господи, дай мені сили, щоб змиритися з тим, що я не можу змінити, дай мені мужності, щоб боротися з тим, що я маю змінити, і дай мені мудрості, щоб відрізнити одне від іншого».

Спосіб 7. Коли Ви відчуваєте, що перебільшуєте значення якоїсь проблеми, поставте собі такі запитання:

- Це насправді така Велика справа?
- Чи піддається в цей момент ризику що-небудь по-справжньому важливе для мене?
- Чи дійсно це гірше, ніж те, що було раніше?
- Чи здасться мені це таким же важливим за два тижні?
- Чи варто це того, щоб так переживати?
- Чи слід за це померти?
- Що може трапитися і чи зможу я справитися з цим?

НА ДОПОМОГУ МАЙБУТНЬОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ПЕДАГОГУ

Комплекс діагностик

Діагностика рівня психоемоційного контакту та взаємодії дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, із соціальним педагогом (анкета спостережень)

НД – недовіра до людей, речей, ситуацій

Недовіра призводить до того, що досягнення будь-якого успіху коштує дитині величезних зусиль. Від 1 до 11 – менш явні симптоми; від 12 до 16 – симптоми явного порушення.

1. Розмовляє з учителем тільки тоді, коли перебуває з ним наодинці.
2. Плаче, коли їй роблять зауваження.
3. Ніколи сама не пропонує нікому ніякої допомоги, але охоче надає її, якщо її про це попросять.
4. Дитина «підлегла» (погоджується на «невиграшні» ролі, наприклад, під час гри бігає за м'ячем, тоді як інші на це спокійно дивляться).
5. Дуже тривожна, щоб бути неслухняною.
6. Бреше зі страху.
7. Любить, якщо до неї проявляють симпатію, але не просить про неї.
8. Ніколи не робить приємних подарунків, ввічливих дій щодо вихователя, хоча її товариші часто це роблять.
9. Ніколи не приносить та не показує вихователеві знайдених нею речей або будь-яких моделей, хоча її товариші часто це роблять.
10. Має тільки одного хорошого друга і, як правило, ігнорує решту хлопчиків і дівчаток у групі.
11. Вітається з педагогом-вихователем тільки тоді, коли той зверне на неї увагу. Хочє бути поміченою.
12. Не підходить до педагога з власної ініціативи.
13. Дуже сором'язлива, щоб попросити про щось (наприклад, про допомогу).
14. Легко стає «нервовою», плаче, червоніє, якщо їй ставлять запитання.
15. Легко відходить від активної участі у грі.
16. Говорить невиразно, бурмотить, особливо коли з нею вітаються.

Д – депресія (пригніченість).

У легшій формі (симптоми 1–6) час від часу спостерігаються різного роду перепади активності, зміна настрою. Наявність симптомів 7 і 8 свідчить про схильність до роздратування та фізіологічного виснаження. Симптоми 9–20 відображають більш гостру форму депресії.

1. Під час відповіді на занятті (уроці) іноді старанна, іноді ні про що не турбується.
2. Залежно від самопочуття або просить про допомогу у виконанні шкільних завдань, або ні.
3. Поводиться по-різному. Старанність у навчальній роботі змінюється майже щодня.
4. В іграх іноді активна, іноді апатична.
5. У вільний час іноді проявляє повну відсутність інтересу до чогонебудь.
6. Виконуючи ручну роботу, іноді дуже старанна, іноді – ні.
7. Втрачає інтерес до роботи у міру її виконання.
8. Розосерджена, шаленіє.
9. Може працювати наодинці, але швидко втомлюється.
10. Для ручної роботи не вистачає фізичних сил.
11. Млява, безініціативна (у групі, класі).
12. Апатична, пасивна, неухважна.
13. Часто спостерігаються раптові та різкі спади енергійності.
14. Рухи вповільнені.
15. Дуже апатична, щоб через щось турбуватися (і ні до кого не звертається за допомогою).
16. Погляд тупий та байдужий.
17. Завжди ледача й апатична в іграх.
18. Часто марить наяву.
19. Говорить невиразно, бурмотить.
20. Викликає жалість (пригноблена, нещасна, рідко посміхається).

3 – заглиблення в себе

Уникнення контактів з людьми, самоусунення. Захисна установка у відношенні до будь-яких контактів з людьми, неприйняття відчуття любові, яке проявляється до неї.

1. Ніколи ні з ким не вітається.
2. Не реагує на привітання.
3. Не проявляє дружелюбності та доброзичливості до інших людей.
4. Уникає розмов («замкнута в собі»).
5. Мріє та займається чимось іншим замість шкільних занять (живе в іншому світі).
6. Абсолютно не виявляє зацікавленості до ручної роботи.
7. Не виявляє зацікавленості до колективних ігор.
8. Уникає інших людей.
9. Тримається далеко від дорослих, навіть тоді, коли її щось «зачепило» або її у чомусь підозрюють.
10. Абсолютно ізолюється від інших дітей (до неї неможливо наблизитися).
11. Справляє таке враження, неначе абсолютно не помічає інших людей.

10. У розмові неспокійна, збивається з теми розмови.

11. Поводиться подібно до настороженої тварини.

ТВД – тривожність у відношенні до дорослих

Неспокій та невпевненість у тому, чи цікавляться нею дорослі, чи люблять її. Симптоми 1–6 – дитина прагне перекоонатися, чи «приймають» та люблять її дорослі. Симптоми 7–10 – звертає на себе увагу та занадто прагне до любові дорослого. Симптоми 11–16 – проявляє сильну занепокоєність стосовно того, чи «приймають» її дорослі.

1. Дуже охоче виконує свої обов'язки.

2. Проявляє надмірне бажання привітатися з вихователем (вчителем).

3. Дуже балакуча (докучає своїм базіканням).

4. Дуже охоче приносить квіти й інші подарунки вихователю.

5. Дуже часто приносить та показує вихователю знайдені нею предмети, малюнки, моделі та ін.

6. Надмірно доброзичлива до вихователя.

7. Надмірно багато розповідає вихователю про свої заняття у сім'ї.

8. «Підлабузнюється», прагне сподобатися вихователю.

9. Завжди знаходить привід зайняти вихователя своєю персоною.

10. Постійно потребує допомоги та контролю з боку вихователя (вчителя).

11. Добивається симпатії вихователя (вчителя). Приходить до нього з різними дрібними справами та скаргами на товаришів.

12. Намагається «монополізувати» вихователя («зайняти» його виключно власною персоною).

13. Розповідає фантастичні, вигадані історії.

14. Намагається зацікавити дорослих своєю персоною, але не докладає зі свого боку жодних зусиль у цьому напрямі.

15. Надмірно переймається тим, щоб зацікавити собою дорослих і отримати їх симпатії.

16. Повністю усувається, якщо її зусилля не досягають успіху.

ВД – ворожість до дорослих

Симптоми 1–4 – дитина проявляє різні форми неприйняття дорослих, які можуть бути початком ворожості або депресії. Симптоми 5–9 – ставиться до дорослих то вороже, то прагне досягти їх доброго ставлення. Симптоми 7–10 – відкрита ворожість, що виявляється в асоціалній поведінці. Симптоми 18–24 – повна некерована звична ворожість.

1. Мінлива у настроях.

2. Виключно нетерпляча, окрім тих випадків, коли знаходиться у добром настрої.

3. Проявляє завзятість та наполегливість у ручній роботі.

4. Часто буває в поганому настрої.

5. При відповідному настрої пропонує свою допомогу та послуги.

6. Коли про щось просить вихователя, то буває дуже щиросердюю, або навпаки – байдужою.

7. Іноді прагне, а іноді уникає вітатися з дорослими.
8. У відповідь на привітання може проявити злість або підозрілість.
9. Часом доброзичлива, часом у поганому настрої.
10. Дуже мінлива у своїй поведінці. Іноді створюється враження, що вона навмисне погано виконує роботу.
11. Псує суспільну та особисту власність (у притулку, вдома, у дитячих садках, громадському транспорті).
12. Вульгарна мова, розповіді, малюнки.
13. Неприємна, особливо коли захищається від висунутих їй звинувачень.
14. Бурмотить під ніс, якщо чимось незадоволена.
15. Негативно ставиться до зауважень.
16. Часом говорить неправду без будь-якого на те приводу, доволі легко.
17. Була помічена у крадіжці грошей, солодошів, цінних предметів тощо.
18. Завжди на щось претендує, та не завжди вважає, що справедливо покарана.
19. «Дикий» погляд. Дивиться спідлоба.
20. Неслухняна, не дотримується дисципліни.
21. Агресивна (кричить, погрожує, вживає силу).
22. Охоче дружить з так званими «підозрілими типами».
23. Часто краде гроші, солодоші, цінні предмети.
24. Поводиться непристойно.

ТД – тривожність у відношенні до дітей

Переживання дитини за прийняття себе іншими дітьми. Часом вона набуває форми відкритої ворожості. Усі симптоми однаково важливі.

1. «Грає героя», особливо коли їй роблять зауваження.
1. Не може утриматися, щоб не «грати» перед оточуючими.
2. Схильна прикидатися дурником.
3. Дуже смілива (ризикуює без потреби).
2. Піклується про те, щоб завжди бути у згоді з більшістю. Нав'язується іншим; нею легко керувати.
4. Любить бути в центрі уваги.
3. Грає виключно (або прагне грати) з дітьми старшими за себе.
4. Прагне отримати відповідальну посаду, але боїться, що не впорається.
5. Хвастається перед іншими дітьми.
10. Блазнює (корчить із себе блазня).
11. Шумно поводить, коли вихователя немає в групі.
12. Одягається зухвало (брюки, зачіска – хлопчики; косметика – дівчатка).
13. З пристрастю псує громадське майно.
14. Безглузді витівки у групі.
15. Наслідуює хуліганські витівки інших.

А – брак соціальної нормативності (асоціальність)

Невпевненість у схваленні дорослими, яка виражається в різних формах негативізму. Симптоми 1–5 – відсутність старань сподобатися дорослим. Байдужість та відсутність зацікавленості у гарних взаємовідносинах з ними. Симптоми 5–9 у більш старших дітей можуть вказувати на певний ступінь незалежності. Симптоми 10–16 – відсутність педантичності у дрібницях. 16 – вважає, що дорослі недружні, втручаються, не маючи на це ніякого права.

1. Не зацікавлена у навчанні.
2. Працює на заняттях тільки тоді, коли над нею «стоять» або коли її примушують працювати.
3. Працює тільки тоді, коли її контролюють або примушують працювати.
4. Несором'язлива, але проявляє байдужість під час відповіді на запитання дорослого.
5. Несором'язлива, але ніколи не просить про допомогу.
6. Ніколи добровільно не береться до роботи.
7. Незацікавлена у схваленні або несхваленні дорослими.
8. Зводить до мінімуму контакти з учителем, але нормально спілкується з іншими людьми.
9. Уникає вчителя, але розмовляє з іншими людьми.
10. Списує домашнє завдання.
11. Бере чужі книги без дозволу.
12. Егоїстична, любить інтриги, псує іншим дітям ігри.
13. В іграх з іншими дітьми проявляє хитрість та непорядність.
14. «Нечесний гравець» (грає тільки для особистої вигоди, дурить в іграх).
15. Не може дивитися прямо в очі іншому.
16. Скритна та недовірлива.

ВД – ворожість до інших дітей

Вороже ставлення до інших дітей – від ревнивого суперництва до відкритої ворожості.

1. Заважає іншим дітям в іграх, підсміюється над ними, любить їх лякати.
2. Часом дуже недоброзичлива у відношенні до тих дітей, які не належать до тісного кола її спілкування.
3. Набридає іншим дітям, чіпляється до них.
4. Свариться, кривдить інших дітей.
5. Намагається своїми зауваженнями створити певні труднощі в інших дітей.
6. Ховає або знищує предмети, які належать іншим дітям.
7. Перебуває переважно у поганих стосунках з іншими дітьми.
8. Чіпляється до слабших дітей.
9. Інші діти її не люблять або навіть не терплять.

10. Під час бійок кусається, дряпається та ін.

Н – невгамовність

Невгамовність, нетерплячість, нездатність до роботи, що потребує зосередженості, концентрації уваги та роздумів. Схильність до короткочасних та легких зусиль. Уникнення тривалих зусиль.

1. Дуже неохайна.
2. Відмовляється від контактів з іншими дітьми таким чином, щоб це для них було неприємно.
3. Легко примирюється з невдачами у ручній роботі.
4. В іграх абсолютно не володіє собою.
5. Непунктуальна, нестаранна. Часто забуває або втрачає олівці, книги або інші предмети.
6. Неврівноважена, безвідповідальна в ручній роботі.
7. Нестаранна у шкільних заняттях.
8. Дуже неспокійна, щоб працювати одній.
9. У класі не може бути уважною або довго на чомусь зосередитися.
10. Не знає, що із собою робити. Ні на чому не може зупинитися, хоча б на відносно тривалій термін.
11. Дуже неспокійна, щоб запам'ятати зауваження або вказівки дорослих.

ЕН – емоційне напруження

Симптоми 1–5 свідчать про емоційну незрілість, 6–7 – про серйозні страхи. 8–10 говорять про прогули та непунктуальність.

1. Грає іграшками, які не відповідають її віку (дуже дитячими).
2. Любить ігри, але швидко втрачає інтерес до них.
3. Дуже інфантильна в розмові.
4. Дуже незріла, щоб прислухатися та дотримуватися вказівок.
5. Грає виключно (переважно) з більш молодшими дітьми.
6. Занадто тривожна для того, щоб зважитися на щось.
7. Інші діти задираються до неї (вона є «козлом відбувайлом»).
8. Її часто підозрюють у тому, що вона прогулює уроки, хоча насправді вона намагалася це зробити лише раз або два.
9. Часто спізнюється.
10. Йде з окремих уроків.
11. Поводиться у групі (у класі) як стороння.

НС – невротичні симптоми

Різні невротичні симптоми. Гострота їх може залежати від віку дитини, вони також можуть бути наслідками порушень, які існували раніше.

1. Заїкається, запинається. Важко «витягнути» з неї слово.
2. Говорить безладно.
3. Часто моргає.
4. Безцільно рухає руками. Різноманітні тики.
5. Гризе нігті.

6. Ходить підстрибуючи.
7. Смокче палець (старше 10 років).

С – несприятливі умови середовища

1. Часто відсутня у школі.
2. Не буває у школі по декілька днів.
3. Батьки свідомо брешуть, виправдовуючи відсутність дитини у школі.
4. Вимушена залишатися вдома, щоб допомагати батькам.
5. Неохайна, брудна.
6. Виглядає так, ніби дуже погано харчується.
7. Значно несимпатична порівняно з іншими дітьми.

СР – сексуальний розвиток

1. Дуже ранній розвиток, інтерес до протилежної статі.
2. Затримка статевого розвитку.
3. Проявляє збочені схильності.

РВ – розумова відсталість

1. Сильно відстає у навчанні.
2. «Тупа» для свого віку.
3. Абсолютно не вміє читати.
4. Величезні прогалини у знаннях з елементарної математики.
5. Інші діти ставляться до неї, як до дурника.
6. Просто дурна.

Х – хвороби й органічні порушення

1. Неправильне дихання.
2. Часті застуди.
3. Часті кровотечі з носу.
4. Дихає ротом.
5. Схильність до захворювань вуха.
6. Схильність до шкірних захворювань.
7. Скаржиться на часті болі в шлунку та нудоту.
8. Часті головні болі.
9. Схильність надмірно бліднути та червоніти.
10. Хворобливі, почервонілі очі.
11. Дуже холодні руки.
12. Косоокість.
13. Погана координація рухів.
14. Неприродні пози тіла.

Ф – фізичні вади

1. Поганий зір.
2. Слабкий слух.
3. Дуже маленький зріст.
4. Надмірна повнота.
5. Інші ненормальні особливості статури.

За результатами анкети спостережень заповнюється карта спостережень.

КАРТА СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Ім'я, прізвище _____
Вік _____ Дата _____ Група/Клас _____

Показник	Порушення	Неприспосованість
НД	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11	12, 13, 14, 15, 16
Д	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10	8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20
З	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7	8, 9, 10, 11, 12, 13
ТВД	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 13, 15	8, 10, 12, 14, 16
ВД	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10	11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24
ТД	2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10	1, 11, 12, 13, 14, 15
А	1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11	7, 12, 13, 14, 15, 16
Н	1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11	2
ВД	1, 2, 3, 4, 5	6, 7, 8, 9, 10
ЕН	1, 2, 3, 4, 5, 9, 10	6, 7, 8, 11, 12
НС	2, 3, 4	1, 5, 6, 7
С	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7	
СР	1, 2	3
РВ	1, 2, 3, 4, 5	6, 7
Х	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12	13
Ф	1, 2, 4, 5	3

Анкета оцінки розвитку вольових якостей дитини

Інструкція до заповнення

Відповідаючи на питання, вихованці мають обрати правильний варіант відповіді, тобто такий, який відповідає дійсності.

Так, відповідаючи на питання «Чи властива Вам звичка доводити справи до кінця?», дитина має сама обрати варіант відповіді, який найбільшою мірою відповідає її діям, поведінці.

Варіанти відповідей:

а) так;

б) не завжди доводжу справу до кінця;

в) дуже рідко доводжу справу до кінця.

Обраний варіант відповіді вихованець позначає колом.

Дайте відповідь на питання анкети, не пропускаячи жодного.

Питання

1. Чи маєте Ви життєву мету, пов'язану з вибором професії, оволодінням трудовими навичками?

- а) так;
- б) до кінця не визначився у виборі професії;
- в) ні.

2. Якщо Ви маєте мету, пов'язану з вибором професії, чи робите Ви що-небудь для її здійснення?

- а) роблю;
- б) роблю дуже мало;
- в) нічого не роблю.

3. Чи можете Ви настроїти себе на виконання домашніх завдань?

- а) практично завжди;
- б) тільки інколи;
- в) практично ніколи цього не роблю.

4. Чи здатні Ви тривалий час займатись улюбленим заняттям?

- а) здатний;
- б) здатний, у рідкісних випадках;
- в) нездатний.

5. Чи можете Ви наказати собі припинити дивитися телевізор, слухати пісні, музику і розпочати виконання серйозних справ?

- а) так;
- б) інколи можу;
- в) ніколи не можу.

6. Чи плануєте Ви проведення вільного часу (особливо у неділю), під час канікул, чи дієте як прийдеться?

- а) частіше планую;
- б) інколи планую;
- в) практично ніколи не планую.

7. Чи Ви здатні тривалий час виконувати певну роботу?

- а) здатний;
- б) здатний лише у рідкісних випадках;
- в) нездатний.

8. Чи можете Ви себе підбадьорити у випадках, коли у Вас щось не виходить?

- а) можу;
- б) інколи можу;

в) ніколи не можу.

9. Чи вмієте Ви стримувати свої почуття?

а) в основному вмію;

б) інколи стримуюсь;

в) як правило, не стримуюсь.

10. Чи властива Вам звичка доводити свої справи до кінця?

а) так;

б) не завжди доводжу справи до кінця;

в) дуже рідко довожу справи до кінця.

11. Чи вмієте Ви серйозно і відповідально виконувати завдання, яке для себе вважаєте важливим?

а) як правило, умію;

б) не завжди умію;

в) не вмію.

12. Чи робите Ви зранку зарядку?

а) регулярно;

б) час від часу;

в) не роблю.

13. Чи Ви в змозі перебороти розгубленість, страх?

а) у будь-якій ситуації;

б) не завжди, залежно від ситуації;

в) не вмію.

14. Чи відстоюєте свою думку перед товаришами і дорослими, які помиляються?

а) завжди відстоюю;

б) інколи роблю спроби відстоювати, але не завжди це вдається;

в) не роблю спроби відстоювати.

15. Якою мірою у Вас сформовані побутові навички (прибирання постелі, підтримання порядку в кімнаті)?

а) в основному достатньо сформовані (прибираю регулярно постіль, підтримую порядок у кімнаті);

б) сформовані, але недостатньо;

в) несформовані.

16. Чи виховуєте Ви в собі риси характеру, якості, необхідні для майбутньої праці?

а) так;

- б) часто виховую, частково;
- в) ні.

17. Чи склали Ви програму самовиховання?

- а) склав;
- б) я такої програми не маю, але є деякі пам'ятки;
- в) ніякої програми не склав.

18. Чи реалізуєте Ви програму самовиховання, чи виявляєте безвілля у її здійсненні?

- а) реалізую завжди;
- б) реалізую інколи;
- в) ніколи не реалізую.

Після закінчення роботи з анкетною діти розпочинають самооцінювання своїх вольових якостей. З цією метою вони виконують такі дії:

1. Підраховують, скільки разів їх відповідь відповідала б варіантам. Відповідно до цього записується отриманий результат:

- а =
- б =
- в =

Сума отриманих балів $a + б + в$ характеризує вираженість вольових якостей характеру. При цьому $a = 2$ бали, $б = 1$ бал, $в = 0$.

Рівень розвитку вольових якостей діти визначають усно. Якщо набрали 30 і більше очок, то це свідчить про дуже високий рівень розвитку вольових якостей; 25–30 – високий; менше 10 – вказує на те, що вольові якості не набули розвитку.

Методика діагностики рівня тривожності дитини

(Опитувальник Спілберґера)

Прізвище _____
Ім'я, по батькові _____
Вік дитини _____ Освіта _____
Дата опитування _____

Шкала ситуативної тривожності (СТ)

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з наведених нижче тверджень. Закреслюйте цифру у відповідній графі праворуч, залежно від того, як Ви себе почуваєте в конкретний момент. Над запитаннями довго не замислюйтеся, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

№ з/п	Твердження	Відповіді			
		Ні, це не так	Мабуть, так	Правильно	Цілком правильно
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3	Я напружений	1	2	3	4
4	Я внутрішньо скутий	1	2	3	4
5	Я відчуваю себе вільно	1	2	3	4
6	Я засмучений	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Я відчуваю душевний спокій	1	2	3	4
9	Я стривожений	1	2	3	4
10	Я маю відчуття внутрішнього задоволення	1	2	3	4
11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я напружений	1	2	3	4
15	Я не відчуваю скутості, напруження	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4
17	Я стурбований	1	2	3	4
18	Я дуже збуджений і мені ніяково	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4
20	Мені приємно	1	2	3	4

Шкала особистісної тривожності (ОТ)

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з наведених нижче тверджень. Закреслюйте цифру у відповідній графі праворуч, залежно від того, як Ви себе почуваєте зазвичай. Над запитаннями довго не замислюйтеся, оскільки правильних і неправильних відповідей немає.

№ з/п	Твердження	Відповіді			
		Ніколи	Майже ніколи	Часто	Майже завжди
1	У мене буває піднесений настрій	1	2	3	4
2	Я буваю дратівливим	1	2	3	4
3	Я легко можу засмутитися	1	2	3	4
4	Я хотів би бути таким же удачливим, як інші	1	2	3	4

№ з/п	Твердження	Відповіді			
		Ніколи	Майже ніколи	Часто	Майже завжди
5	Я сильно переживаю неприємності та довго не можу про них забути	1	2	3	4
6	Я відчуваю прилив сил, бажання працювати	1	2	3	4
7	Я спокійний, холоднокровний та зібраний	1	2	3	4
8	Мене непокоять можливі труднощі	1	2	3	4
9	Я дуже переживаю через дурниці	1	2	3	4
10	Я буваю цілком щасливим	1	2	3	4
11	Я все приймаю близько до серця	1	2	3	4
12	Мені не вистачає впевненості у собі	1	2	3	4
13	Я відчуваю себе беззахисним	1	2	3	4
14	Я прагну уникати критичних ситуацій та труднощів	1	2	3	4
15	Мені буває нудно	1	2	3	4
16	Я буваю задоволеним	1	2	3	4
17	Всілякі дурниці відволікають та хвилюють мене	1	2	3	4
18	Буває, що я відчуваю себе невдахою	1	2	3	4
19	Я врівноважена людина	1	2	3	4
20	Мене охоплює неспокій, коли я думаю про свої справи та клопоти	1	2	3	4

Ключ

СТ					ОТ				
Номер твердження	Відповіді				Номер твердження	Відповіді			
1	1	2	3	4	1	1	2	3	4
2	1	2	3	4	2	1	2	3	4
3	1	2	3	4	3	1	2	3	4
4	1	2	3	4	4	1	2	3	4
5	1	2	3	4	5	1	2	3	4
6	1	2	3	4	6	1	2	3	4
7	1	2	3	4	7	1	2	3	4
8	1	2	3	4	8	1	2	3	4
9	1	2	3	4	9	1	2	3	4
10	1	2	3	4	10	1	2	3	4

СТ					ОТ				
Номер твердження	Відповіді				Номер твердження	Відповіді			
11	1	2	3	4	11	1	2	3	4
12	1	2	3	4	12	1	2	3	4
13	1	2	3	4	13	1	2	3	4
14	1	2	3	4	14	1	2	3	4
15	1	2	3	4	15	1	2	3	4
16	1	2	3	4	16	1	2	3	4
17	1	2	3	4	17	1	2	3	4
18	1	2	3	4	18	1	2	3	4
19	1	2	3	4	19	1	2	3	4
20	1	2	3	4	20	1	2	3	4
Сума СТ =					Сума ОТ =				

Хід виконання завдання

Дослідження може проводитися як індивідуально, так і в групі. Експериментатор пропонує дитині, яка бере участь у тесті, відповісти на питання шкал згідно з інструкціями, які поміщено в опитувальнику, і нагадує, що вони працюють самостійно. На кожне питання можливі чотири варіанти відповіді за ступенем інтенсивності.

Обробка результатів

Підрахувати суму балів за всіма відповідями. Під час інтерпретації показників можна застосовувати такі орієнтовні оцінки тривожності: до 30 балів – низька тривожність, 31–44 – помірна, 45 і більше – висока тривожність.

Шкала визначення самооцінки дитини, методика Дембо-Рубінштейн (модифікація А.М. Прихожан)

Теоретичне обґрунтування. Запропонована методика розроблена А.М. Прихожан та являє собою варіант відомої методики Дембо-Рубінштейн, який відрізняється від загальноприйнятих перш за все введенням додаткового параметра рівня домагань. Введено також ряд додаткових параметрів для опрацювання результатів.

Мета: вивчення особливостей самооцінки.

Інструкція. Кожна дитина оцінює свої здібності, можливості, характер. Рівень розвитку кожної дитини, сторону її особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої буде символізувати найнижчий розвиток, а верхня – найвищий. Представлено сім таких ліній (рис. 1). Вони позначають: 1) здоров'я; 2) розумові здібності; 3) характер; 4) авторитет в однолітків; 5) вміння багато що робити своїми руками; 6) зовнішність; 7) впевненість у собі.

На кожній лінії рисочкою (–) випробуваний має відмітити, як він оцінює розвиток у себе цієї якості в теперішній момент. Після цього хрестиком (x) випробуваний позначає, за якого рівня розвитку цих якостей він був би задоволений собою або відчував за себе гордість.

Вертикальна лінія позначає рівень розвитку певної якості особистості від найнижчого рівня (нижня точка) до найвищого (верхня точка). Наприклад, у лінії «здоров'я» позначка внизу вкаже, що дитина дуже хвора, а вгорі, що вона абсолютно здорова.

Тестовий матеріал. Являє собою зображення семи вертикальних ліній (шкал), довжина кожної – 100 мм. На них верх і низ позначені невеликими рисочками, середина – точкою.

Методика. Дослідження може проводитися як фронтально (з групою), так і індивідуально. При фронтальній роботі слід перевірити, як кожний з учасників заповнив першу шкалу. Після цього випробувані працюють самостійно, і експериментатор на жодні питання не відповідає. Заповнення шкали разом із повідомленням інструкції триває зазвичай 10–12 хв.

Оцінка та інтерпретація відповідей

1. Визначається самооцінка. 2. Визначається рівень домагань. (x – величина розбіжності між домаганням і самооцінкою). 3. Визначається середній ступінь кожного з показників у дитини, його характеризує медіана кожного з показників за всіма шістьма шкалами. 4. Визначається ступінь диференційованості рівня домагання та самооцінки.

Показник	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
Рівень домагань	60	60–74	75–89	90–100
Рівень самооцінки	45	45–59	60–74	75–100
Ступінь розбіжності	0–7	8–22	Більше 22	
Ступінь диференційованості	0–8	9–21	Більше 21	

Показники негативного ставлення до себе, неблагополуччя в розвитку особистості.

1. Низька, помірно диференційована самооцінка, яка поєднується із значною розбіжністю між домаганням і самооцінкою.

2. Середня, слабо диференційована самооцінка, що поєднується із середніми домаганнями і слабкою розбіжністю. Діти «задоволені» середнім рівнем, не чекають від себе зльотів, ніяких змін і навіть не хочуть їх.

3. Висока слабо диференційована самооцінка, що поєднується з дуже високим недиференційованим домаганням і сильною розбіжністю. Це вказує, що самооцінка не ґрунтується на аналізі своїх можливостей, загальне емоційне ставлення.

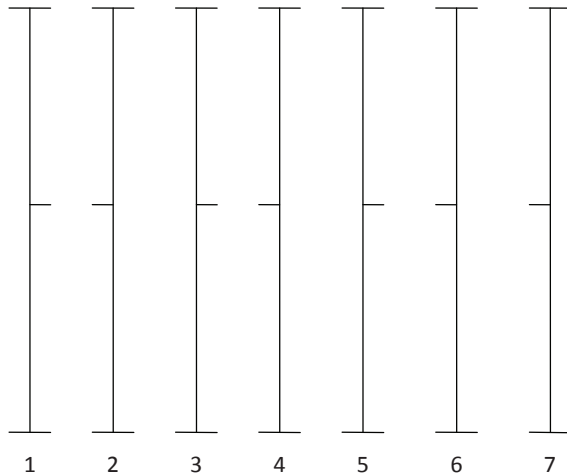
4. Дуже висока, слабо диференційована самооцінка, що поєднується з дуже високим домаганням і слабкою розбіжністю. Така «глобальна задоволеність собою» здебільшого має захисний характер. Ди-

тина «закрита», нечутлива до своїх помилок, до зауважень, оцінок оточуючих. Це може позначати інфантилізм, самодостатність, зовнішнє неблагополуччя, внутрішній конфлікт, який гостро переживає дитина.

Інтерпретація результатів. Опрацюванню підлягають відповіді на шести лініях (шкалах). Шкала «здоров'я» розглядається як тренувальна і не враховується або у випадку необхідності, аналізується окремо. Як уже зазначалося, довжина кожної лінії – 100 мм, відповідно до цього, відповіді досліджуваних отримують кількісну характеристику, для зручності виражатимемо її в балах (наприклад, 54 мм = 54 бали).

Бланк до модифікованого варіанта методики Дембо-Рубінштейн (модифікація А.М. Прихожан):

- 1 – здоров'я;
- 2 – розум, здібності;
- 3 – характер;
- 4 – авторитет в однолітків;
- 5 – уміння багато що робити своїми руками, умілі руки;
- 6 – зовнішність;
- 7 – впевненість у собі.

Обробка результатів

Обробка відбувається у декілька етапів.

I. За кожною із шести шкал визначаються:

- а) рівень домагань у відношенні до цієї якості – за відстанню в міліметрах від нижньої рисочки – точки шкали (0) до хрестика (×);
- б) рівень самооцінки – від 0 до рисочки (–);
- в) різниця між величинами, які характеризує рівень домагань та рівень самооцінки – відстань від хрестика (×) до рисочки (–). Якщо рівень

домагань нижчий рівня самооцінки, результат виражається від'ємним числом.

Потім записується значення кожного з трьох показників у балах за кожною шкалою.

II. Визначається середня величина кожного показника. Її характеризує медіана кожного показника за всіма шістьма шкалами.

III. Визначається ступінь диференційованості рівня домагань та самооцінки. Його отримують, поєднуючи на бланку випробуваного всі хрестики (x). Отримані профілі наочно демонструють відмінності в оцінці випробуваним різних сторін своєї особистості.

IV. Особливу увагу слід звертати на такі випадки, коли домагання виявляється нижче самооцінки, деякі шкали пропускаються або заповнюються не повністю (вказується лише самооцінка або лише рівень домагань), відповіді виходять за межі шкали (знак ставиться вище верхньої межі або нижче), використовуються знаки, не передбачені інструкцією, а відповіді коментуються.

Показник	Медіана	Рівень	Диференційованість	Розбіжності
Самооцінка				
Рівень домагань				

Висновки _____

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (опитувальник К. Роджерса та Р. Раймонда)

Інструкція. Опитувальник містить висловлювання про людину, її спосіб життя, переживання, думки, звички, стилі поведінки. Їх завжди можна співвіднести з нашим власним способом життя.

Прочитавши або прослухавши кожне твердження опитувальника, співвіднесіть його зі своїми звичками, своїм способом життя і дайте оцінку: якою мірою це твердження може бути віднесено до Вас. Для того, щоб позначити Вашу відповідь у бланку, оберіть відповідний, на Вашу думку, варіант оцінки (один із семи), якому відповідає цифра від 0 до 6:

- «0» – до мене це не має абсолютно ніякого стосунку;
- «1» – мені це не властиво у більшості випадків;
- «2» – маю сумнів, що це можна віднести до мене;
- «3» – не наважуюся віднести це до себе;
- «4» – це схоже на мене, але я невпевнений;
- «5» – це на мене схоже;
- «6» – це точно про мене.

Обраний Вами варіант відповіді позначте у бланку для відповідей у клітинці, яка відповідає порядковому номеру твердження.

Текст опитувальника

1. Відчуває незручність, коли вступає з ким-небудь у розмову.
2. Немає бажання розкриватися перед іншими.
3. У всьому любить змагання, суперництво, боротьбу.
4. Ставить до себе високі вимоги.
5. Часто карає себе за зроблене.
6. Часто відчуває себе приниженою.
7. Має сумнів, що може подобатися комусь з осіб протилежної статі.
8. Свої обіцянки виконує завжди.
9. Теплі, добрі стосунки з оточуючими.
10. Людина стримана, замкнута; тримається від усіх трохи осторонь.
10. У своїх невдачах винить себе.
11. Людина відповідальна; на неї можна розраховувати.
12. Відчуває, що не в силах хоч що-небудь змінити, всі зусилля марні.
13. Багато на що дивиться очима однолітків.
14. Приймає в цілому ті правила та вимоги, яких належить дотримуватися.
15. Бракує власних переконань та правил.
16. Любить мріяти – іноді прямо серед білого дня, насилу повертається від мрії до дійсності.
17. Завжди готова до захисту та навіть нападу: «застрягає» на переживаннях образ, у думках перебирає способи помсти.
18. Вміє управляти собою та власними вчинками, примушувати себе, дозволяти собі щось; самоконтроль для неї – не проблема.
19. Часто псується настрій: знаходить смуток, нудьга.
21. Усе, що стосується інших, не хвилює: зосереджена на собі; зайнята собою.
22. Люди, як правило, їй подобаються.
23. Не соромиться своїх почуттів, відкрито їх виражає.
24. Серед великого натовпу буває трішки самотньо.
25. Зараз дуже ніяково, хочеться все кинути, кудись сховатися.
26. З оточуючими зазвичай ладнає.
27. Важче за все боротися із самою собою.
28. Насторожує незаслужене доброзичливе ставлення оточуючих.
29. У душі – оптиміст, вірить у краще.
30. Людина неподатлива, вперта; таких називають «важкими».
31. До людей критична та засуджує їх, якщо вважає, що вони цього заслуговують.
32. Зазвичай відчуває себе не тим, хто веде, а тим, кого ведуть: їй не завжди вдається мислити та діяти самостійно.
33. Більшість з тих, хто її знає, добре до неї ставиться, любить її.
34. Іноді бувають такі думки, якими не хотілося б ні з ким ділитися.

35. Людина з привабливою зовнішністю.
36. Відчуває себе безпорадною, потребує когось, хто був би поряд.
37. Приймавши рішення, дотримується його.
38. Приймає, здавалося б, самостійні рішення, але не може звільнитися від впливу інших людей.
39. Переживає почуття провини, навіть коли винити себе нібито й немає за що.
40. Відчуває неприязнь до оточення.
41. Усім задоволена.
42. Вибита з колії: не може зібратися, взяти себе в руки, організувати себе.
43. Відчуває млявість; все, що раніше хвилювало, стало раptom байдужим.
44. Врівноважена, спокійна.
45. Розосердившись, нерідко виходить із себе.
46. Часто відчуває себе скривдженою.
47. Людина поривчаста, нетерпляча, гаряча: не вистачає стриманості.
48. Буває, що розпускає плітки.
49. Не дуже довіряє своїм відчуттям: вони іноді підводять.
50. Досить важко бути самою собою.
51. На першому місці розум, а не відчуття: перш ніж що-небудь зробити, спочатку все продумає.
52. Усе що відбувається з нею, тлумачить на свій лад, здатна нафантазувати зайвого, «не від світу цього».
53. Людина терпляча до людей та приймає кожного таким, яким він є.
54. Прагне не думати про свої проблеми.
55. Вважає себе цікавою людиною – привабливою як особистість, помітною.
56. Людина сором'язлива, легко «тушується».
57. Обов'язково потрібно нагадувати, підштовхувати, щоб довела справу до кінця.
58. У душі відчуває перевагу над іншими.
59. Немає нічого, у чому б виразила себе, проявила свою індивідуальність, своє «Я».
60. Боїться того, що подумают про неї інші.
61. Честолюбна, небайдужа до успіху, похвали; у тому, що для неї важливо, прагне бути серед кращих.
62. Людина, в якій зараз багато рис, якостей, гідних презирства.
63. Людина діяльна, енергійна, повна ініціатив.
64. Пасує перед труднощами та ситуаціями, які загрожують ускладненнями.
65. Себе просто недостатньо цінує.
66. За вдачею ватажок, вміє впливати на інших.

67. Ставиться до себе в цілому добре.
67. Людина наполеглива; їй завжди важливо наполягти на своєму.
68. Не любить, коли з ким-небудь псуються відносини, особливо – якщо розбіжності загрожують стати явними.
69. Довго не може прийняти рішення, а потім сумнівається у його правильності.
70. Перебуває у розгубленості, усе сплуталося, усе змішалось в неї.
71. Задоволена собою.
72. Невдачлива.
73. Людина приємна, така, що привертає до себе.
74. Обличчям, може, і не дуже вийшла, але може подобатися як людина, як особистість.
75. Зневажає осіб протилежної статі та не зв'язується з ними.
76. Коли потрібно щось зробити, охоплює страх: а раптом – не справлюся, а раптом – не вийде.
77. Легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно б хвилювало.
78. Вміє наполегливо працювати.
80. Відчуває, що росте, дорослішає: змінюється сама та ставлення до оточуючого середовища.
81. Трапляється, що говорить про те, у чому зовсім не розбирається.
82. Завжди говорить тільки правду.
83. Стривожена, стурбована, напружена.
84. Щоб змусити хоч щось зробити, потрібно як слід наполягати на своєму, і тоді вона поступиться.
85. Відчуває невпевненість у собі.
86. Обставини часто примушують захищати себе, виправдовуватися та обґрунтовувати свої вчинки.
87. Людина поступлива, піддається тиску, м'яка у відносинах з іншими.
88. Людина тямуща, любить розмірковувати.
89. Іноді любить похизуватися.
90. Приймає рішення і тут же їх змінює; зневажає себе за відсутність волі, а зробити із собою нічого не може.
91. Прагне покладатися на свої сили, не розраховує на чийсь допомогу.
92. Ніколи не спізнюється.
93. Переживає відчуття скутості, внутрішньої несвободи.
94. Виділяється серед інших.
95. Не дуже надійний товариш, не у всьому можна на неї покластися.
96. У собі все ясно, себе добре розуміє.
97. Товариська, відкрита людина; легко сходиться з людьми.
98. Сили та здібності цілком відповідають тим завданням, які доводиться вирішувати; з усім може справитися.
99. Себе не цінує: ніхто її серйозно не сприймає; у кращому випадку до неї поблажливий, просто терплять.

100. Переживає, що особи протилежної статі дуже займають її думки.

101. Усі свої звички вважає хорошими.

Бланк відповідей

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
101									

Ключ

№ з/п	Показники	Номери тверджень	Норма	
1	а	Адаптивність	4, 5, 9, 12, 15, 19, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 41, 44, 47, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 72, 74, 75, 78, 80, 88, 91, 94, 96, 97, 98	(68–170) 68–136
	б	Деадаптивність	2, 6, 7, 13, 16, 18, 25, 28, 32, 36, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 54, 56, 59, 60, 62, 64, 69, 71, 73, 76, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 99, 100	(68–170) 68–136
2	а	Брехливість –	34, 45, 48, 81, 89	(18–45) 18–36
	б	+	8, 82, 92, 101	
3	а	Прийняття себе	33, 35, 55, 67, 72, 74, 75, 80, 88, 94, 96	(22–52) 22–42
	б	Неприйняття себе	7, 59, 62, 65, 90, 95, 99	(14–35) 14–28
4	а	Прийняття інших	9, 14, 22, 26, 53, 97	(12–30) 12–24
	б	Неприйняття інших	2, 10, 21, 28, 40, 60, 76	(14–35) 14–28
5	а	Емоційний комфорт	23, 29, 30, 41, 44, 47, 78	(14–35) 14–28
	б	Емоційний дискомфорт	6, 42, 43, 49, 50, 83, 85	(14–35) 14–28
6	а	Внутрішній контроль	4, 5, 11, 12, 19, 27, 37, 51, 63, 68, 79, 91, 98, 13	(26–65) 26–52
	б	Зовнішній контроль	4, 5, 11, 12, 19, 27, 37, 51, 63, 68, 79, 91, 98, 13, 25, 36, 52, 57, 70, 71, 73, 77	(18–45) 18–36
7	а	Домінування	58, 61, 66	(6–15) 6–12
	б	Відомість	16, 32, 38, 69, 84, 87	(12–30) 12–24
8		Ескапізм (втеча від проблем)	17, 18, 54, 64, 86	(10–25) 10–20

Зона невизначеності в інтерпретації результатів за кожною шкалою для підлітків наводиться в дужках, для дорослих – без дужок. Результати «до» зони невизначеності інтерпретуються як надзвичайно низькі, а «після» найвищого показника в зоні невизначеності – як високі.

Інтегральні показники			
«Адаптація» A =	×100%	«Самоприйняття» S =	×100%
a		a	
«Прийняття інших» L =	×100%	«Емоційна комфортність» E =	×100%
1.2a		a	
«Інтернальність» I =	×100%	«Прагнення до домінування» D =	×100%
a		2a	

Методика вивчення властивостей особистості дитини, її самосвідомості та міжособистісних взаємовідносин

Методика особистісного диференціалу (ОД) відображає сформовані у нашій культурі уявлення про структуру особистості. Методика ОД адаптована співробітниками психоневрологічного інституту ім. В. Бехтерева. Метою її розробки було створення компактного та валідного інструмента вивчення певних властивостей особистості, її самосвідомості, міжособистісних взаємовідносин, який можна було б застосувати у клініко-психологічній та психодіагностичній роботі, а також у соціально-психологічній практиці.

Використання методу ОД

ОД може бути використаний у всіх тих випадках, коли необхідно отримати інформацію про суб'єктивні аспекти ставлення особистості, яка проходить тест, до себе або до інших людей. Зіставимо ОД з двома категоріями психодіагностичних методів – з особистісними опитувальниками та соціометричними шкалами. Від особистісних опитувальників він відрізняється стислістю та прямою, спрямованістю на дані самосвідомості. Деякі традиційні, отримувані за допомогою опитувальників, характеристики особистості можуть бути отримані і за допомогою ОД. Рівень самоповаги, домінантності, тривожності та екстраверсії-інтроверсії є достатньо важливим показником у таких клінічних завданнях, як діагностика неврозів, граничних станів, диференціальна діагностика, дослідження динаміки стану у процесі реабілітації, контроль ефективності психотера-

пії тощо. Стислість методу дозволяє використовувати його не тільки самостійно, але й у комплексі з іншими діагностичними процедурами.

Від соціометричних методів ОД відрізняється різноманітністю характеристик відносин і більшою їх узагальненістю. Як метод отримання взаємних оцінок ОД можна рекомендувати до застосування у двох сферах: у груповій та сімейній психотерапії.

У груповій психотерапії ОД може бути використаний для дослідження таких сторін особистості та групового процесу в цілому, як підвищення рівня прийняття членами групи один одного, зближення реальних і очікуваних оцінок, зменшення залежності від психотерапевта тощо.

У сімейній психотерапії може виявитися корисною і можливість зіставлення різних точок зору на членів сім'ї (наприклад, дитину) між собою, яку дає ОД, а також можливість диференційованої оцінки емоційної привабливості, статусу *домінування-підпорядкування* та рівня *активності* членів сім'ї (наприклад, подружжя). Корисним може стати варіювання предметів оцінки (наприклад, «яким має бути батько», «ідеальна дружина», «моя дружина думає, що я...») з подальшим розрахунком відстані між ідеальним і реальним, очікуваним і реальним і т. д. ОД може допомогти у визначенні дійсної природи незадоволеності подружніми взаєминами (недостатня емоційна привабливість, уникнення відповідальності і т. д.), з'ясувати роль дитини у сімейному конфлікті.

В ОД відібрано 21 особистісну межу. Відібрано риси, що найбільшою мірою характеризують полюси 3 класичних чинників семантичного диференціалу:

1. Оцінки.
2. Сили.
3. Активності.

Випадковим вибором початковий набір рис було поділено на 6 списків по 20 рис. Застосовувалися три паралельні методи класифікації рис серед кожного з цих списків.

1. Оцінка випробовуваними (за 100-бальною шкалою), вірогідності того, що людина, яка має властивості особистості А, має властивості особистості В. У результаті усереднення вірогідності індивідуальних оцінок отримано узагальнені показники уявлень про пов'язаність рис особистості, які становлять так звану імпліцитну структуру особистості, властиву для всієї вибірки в цілому.

2. Кореляції між самооцінками за рисами особистості. Випробовувани заповнювали 6 бланків самооцінок, кожен з яких складався з 20 рис особистості та вимагав оцінити їх наявність у випробовуваного за 5-бальною шкалою.

3. 120 рис особистості оцінювалися за 3 шкалами (7-бальними), що являють собою чинники семантичного диференціала, оцінки усереднювалися.

Шкали ОД заповнюються за інструкцією, яка передбачає оцінку самого себе за відібраними рисами особистості.

БЛАНК ОД І КЛЮЧ

Прізвище _____
 Ім'я, по-батькові _____
 Вік _____
 Дата тестування _____

О	+	1. Привабливий	3	2	1 0	1 2	3	-	Непривабливий
З	-	2. Слабкий	3	2	1 0	1 2	3	+	Сильний
А	+	3. Говірливий	3	2	1 0	1 2	3	-	Мовчазний
О	-	4. Безвідповідальний	3	2	1 0	1 2	3	+	Добросовісний
З	+	5. Упертий	3	2	1 0	1 2	3	-	Поступливий
А	-	6. Замкнутий	3	2	1 0	1 2	3	+	Відкритий
О	+	7. Добрий	3	2	1 0	1 2	3	-	Егоїстичний
З	-	8. Залежний	3	2	1 0	1 2	3	+	Незалежний
А	+	9. Діяльний	3	2	1 0	1 2	3	-	Пасивний
О	-	10 Черствий	3	2	1 0	1 2	3	+	Чуйний
З	+	11. Рішучий	3	2	1 0	1 2	3	-	Нерішучий
А	-	12. Млявий	3	2	1 0	1 2	3	+	Енергійний
О	+	13. Справедливий	3	2	1 0	1 2	3	-	Несправедливий
З	-	14. Розслаблений	3	2	1 0	1 2	3	+	Напружений
А	+	15. Метушливий	3	2	1 0	1 2	3	-	Спокійний
О	-	16. Ворожий	3	2	1 0	1 2	3	+	Доброзичливий
З	+	17. Упевнений	3	2	1 0	1 2	3	-	Невпевнений
А	-	18. Відлюдькуватий	3	2	1 0	1 2	3	+	Товариський
О	+	19. Чесний	3	2	1 0	1 2	3	-	Нещирий
З	-	20. Несамостійний	3	2	1 0	1 2	3	+	Самостійний
А	+	21. Дратівливий	3	2	1 0	1 2	3	-	Незворушний

Інтерпретація чинників

При застосуванні ОД для дослідження самооцінок результати значення чинника *Оцінки* (О) свідчать про рівень самоповаги. Високі значення цього чинника говорять про те, що випробуваний приймає себе як особистість, схильний усвідомлювати себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик, в певному значенні задоволений собою.

Низькі значення чинника (О) вказують на критичне ставлення людини до самої себе, її незадоволеність власною поведінкою, рівнем досягнень, особливостями особистості, на недостатній рівень прийняття самої себе. Особливо низькі значення цього чинника в самооцінках свідчать про можливі невротичні або інші проблеми, які пов'язані з відчуттям низької цінності своєї особистості.

При використанні ОД для вимірювання взаємних оцінок чинник (О) інтерпретується як свідчення рівня привабливості, симпатії, яким володіє одна людина в сприйнятті іншої. При цьому позитивні (+) значення цього

го чинника відповідають перевазі, яка надається об'єкту оцінки, негативні (-), – відмові від нього.

Чинник *Сили* (С) в самооцінках свідчить про розвиток вольових якостей особистості, як вони усвідомлюються самим випробуваним. Його високі значення говорять про впевненість у собі, незалежність, схильність розраховувати на власні сили у складних ситуаціях. Низькі значення свідчать про недостатній самоконтроль, нездатність триматися прийнятої лінії поведінки, залежність від зовнішніх обставин та оцінок. Особливо низькі оцінки свідчать та вказують на астенізацію та тривожність. У взаємних оцінках чинник (С) виявляє відносини домінування-підпорядкування, як вони сприймаються суб'єктом оцінки.

Чинник *Активності* (А) у самооцінках інтерпретується як свідчення екстравертованості особистості. Позитивні (+) значення вказують на високу активність, товариськість, імпульсивність; негативні (-) – на інтровертованість, певну пасивність, спокійні емоційні реакції. У взаємних оцінках відображається сприйняття особливостей особистості однією людиною іншої.

При інтерпретації даних, отриманих за допомогою ОД, завжди слід пам'ятати про те, що в них відображаються суб'єктивні, емоційно-смыслові уявлення людини про саму себе та інших людей, її взаємовідносини, які можуть лише частково відповідати реальному стану справ, але часто самі по собі мають першорядне значення.

Карта соціально-педагогічного супроводу дитини. Основні заходи супроводу

Дата	Мета супроводу	Форми та методи супроводу (бесіди, консультації, зв'язок із сім'єю, іншими фахівцями і організаціями тощо)	Результати виконаної роботи (консультавання (психологічне, педагогічне, соціальне), емоційна підтримка, вирішення проблеми тощо)	П.І.Б. фахівця, що виконав роботу, посада	Рекомендації, висновки фахівця

Примітка. Заходи соціально-педагогічного супроводження враховують 3 основних напрями: 1) захист процесу формування і розвитку особистості дитини та її індивідуальності; 2) захист прав дитини, цільовий соціальний захист; 3) соціальний захист середовища формування і розвитку дитини. Вони включають реабілітаційно-корекційно-розвиваючі заняття, освіту вихованців щодо формування навичок самозахисту та профілактику адиктивної поведінки, консультавання фахівцями служби комплексного супроводження з питань вирішення соціальних проблем сім'ї дитини та у ході супроводження, які виникають з питань процесу соціально-психолого-педагогічної допомоги вихованцям тощо.

Навчальне видання
Манохіна Ірина Вікторівна

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА
З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ,
ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ**

Навчальний посібник
Редактор М.С. Ярмолюк
Комп'ютерна верстка Г.М. Хомич

Підписано до друку 10.10.2012. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 16,04.
Тираж 100 пр. Зам. № .

ТОВ «Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля».
49000, м. Дніпропетровськ, вул. Набережна В.І. Леніна, 18.
Тел. (056) 778-58-66, e-mail: rio@duer.edu
Свідоцтво ДК № 4205 від 10.11.2011 р.

Віддруковано у ТОВ «Роял Принт».
49052, м. Дніпропетровськ, вул. В. Ларіонова, 145.
Тел. (056) 794-61-05, 04
Свідоцтво ДК № 4121 від 27.07.2011 р.